

T.C.
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**1787-1792 OSMANLI-RUS SAVAŞI'NDA
KAFKAS HANLIKLARININ
FAALİYETLERİ**

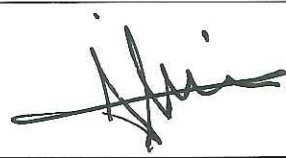
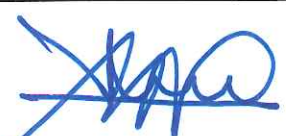
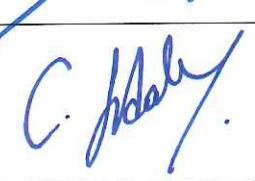
EMRE NUSEL

TEZ DANIŞMANI
YRD. DOÇ. DR. CENGİZ FEDAKÂR

EDİRNE-2015

TC.
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

EMRE NUSEL tarafından hazırlanan 1787-1792 OSMANLI RUS SAVAŞI'NDA KAFKAS HANLIKLARININ FAALİYETLERİ Konulu YÜKSEK LİSANS Tezinin Sınavı, Trakya Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliğinin 15.-16. maddeleri uyarınca 05.01.2015 Pazartesi günü saat 15.30'da yapılmış olup tezin kabul edilmesine OYBİRLİĞİ/~~OYÇOKLUĞU~~ ile karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ	KANAAT	İMZA
Prof. Dr. İbrahim SEZGİN	Kabul edilmesine	
Doç. Dr. Yüksel TOPALOĞLU	Kabul edilmesine	
Yrd. Doç. Dr. Cengiz FEDAKÂR (Danışman)	Kabul edilmesine	

T.C
YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
ULUSAL TEZ MERKEZİ

TEZ VERİ GİRİŞİ VE YAYIMLAMA İZİN FORMU

Referans No	10061091
Yazar Adı / Soyadı	EMRE NUSEL
Uyruğu / T.C.Kimlik No	TÜRKİYE / 22481617584
Telefon	531789909
E-Posta	emre.nusel@gmail.com
Tezin Dili	Türkçe
Tezin Özgün Adı	1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kafkas Hanlıklarının Faaliyetleri
Tezin Tercümesi	The Activities of Caucasian Khanates in the 1787-1792 Ottoman-Russian War
Konu	Tarih = History
Üniversite	Trakya Üniversitesi
Enstitü / Hastane	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Bölüm	Tarih Bölümü
Anabilim Dalı	Tarih Anabilim Dalı
Bilim Dalı	Tarih Bilim Dalı
Tez Türü	Yüksek Lisans
Yılı	2015
Sayfa	132
Tez Danışmanları	YRD. DOÇ. DR. CENGİZ FEDAKAR 16634647030
Dizin Terimleri	
Önerilen Dizin Terimleri	
Kısıtlama	36 ay süre ile kısıtlı

Tezimin, Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanında arşivlenmesine izin veriyorum. Ancak internet üzerinden tam metin açık erişime sunulmasının 09.01.2018 tarihine kadar ertelenmesini talep ediyorum. Bu tarihten sonra tezimin, bilimsel araştırma hizmetine sunulması amacı ile Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi tarafından internet üzerinden tam metin erişime açılmasına izin veriyorum.

NOT: Erteleme süresi formun imzalandığı tarihten itibaren en fazla 3 (üç) yıldır.

09.01.2015

İmza:

Tezin Adı: 1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kafkas Hanlıklarının Faaliyetleri

Hazırlayan: Emre NUSEL

ÖZET

Türk Tarihi açısından önemli bir yere sahip olan Kafkas coğrafyasında Türkler yüzyıllar boyunca hüküm sürmüşler ve burada çeşitli devletler ve hanlıklar kurmuşlardır. 1774 yılında Osmanlı Devleti'nin Rusya ile imzaladığı Küçük Kaynarca Antlaşması ile birlikte Kırım bağımsız olmuştur. Kırım'ın müstakil bir devlet olmasından sonra Ruslar, Küçük Kaynarca Antlaşması'na aykırı olarak burayı işgal etmişlerdir. Osmanlı Devleti, Rusya'nın bu işgal hareketinden sonra Kafkasya bölgesine çok daha fazla önem vermeye başlamıştır. Osmanlı Devleti, Kırım'ı Ruslardan kurtarmak amacıyla XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren bölgede ortaya çıkan Kafkas Hanlıkları ile temasa başlamıştır. Osmanlı tarihi açısından büyük bir öneme sahip olan 1787-1792 Osmanlı-Rus Harbi sırasında Kafkas cephesinde Osmanlı Devleti ile ittifakta bulunan hanlıkların bu dönemdeki faaliyetleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Osmanlı-Rus, Âme Han, İbrahim Halil Han, Erekli Han.

Name of Thesis: The Activities of Caucasian Khanates in the 1787-1792 Ottoman-Russian War

Prepared by: Emre NUSEL

ABSTRACT

Having an important place in Turkish history in the region, Caucasian Turks have ruled over the centuries and they have established various states and khanates. In 1774, Crimean became independent with the treaty of Küçük Kaynarca which was signed between the Ottoman Empire and Russia. After Crimean became an independent country, Russians invaded here in violation of the treaty Küçük Kaynarca. Following the invasion of Russia the Ottoman Empire began to pay attention to the Caucasus region. In order to save Crimea from the Russians, the Ottoman Empire began to come into contact with the Caucasian khanates emerged as of the mid XVIII. century. During the 1787-1792 Ottoman-Russian War which has a great importance in terms of Ottoman history, the activities of the khanate in alliance with the Ottoman Empire in this period in the Caucasian front were discussed.

Key Words: Caucasus, Ottoman-Russian, Ame Khan, İbrahim Halil Khan, Heraclius Khan.

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti 1299 yılındaki kuruluşundan sonra hızla genişleyerek hâkimiyetini üç kıtaya birden yaymayı başarmıştır. Ancak XVIII. yüzyılın başlarından itibaren devlet gücünü kaybetmeye başladı. Osmanlı Devleti, bu yüzyıla kadar Kafkasya coğrafyasında bütünüyle hâkimiyet kurabilmek için Safeviler ile mücadele halinde idi. Safevilerin zayıflamasından sonra, Karadeniz'in kuzeyinde güçlü bir devlet olarak ortaya çıkan Rusya, Kafkaslarda yayılma siyaseti gütmeye başlamıştır. Netice itibariyle Osmanlı Devleti, İran ve Rusya arasında Kafkaslarda nüfuz mücadeleleri ortaya çıkmıştır.

1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı Devleti yenilmiş ve ihtiva ettiği maddeleri itibariyle çok ağır bir antlaşma olan Küçük Kaynarca Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti açısından bu antlaşmanın en ağır maddesi şüphesiz Kırım'ın bağımsız olmasıydı. Rusya, Karadeniz'de üstün duruma gelerek ardından sıcak denizlere ulaşma politikasını gerçekleştirebilmek için bölgede aktif rol oynuyordu. Küçük Kaynarca Antlaşması ile sözde bağımsız konuma gelen Kırım'da, 1782 yılında Rusların kışkırtmasıyla iç karışıklık çıkmıştı. Durumu bahane eden Rusya 1783 yılında yarımadayı işgal ve ilhak etti.

1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı'nın patlak vermesinin en önemli sebebi Rusların Kırım'ı işgaliydi. Bu gelişmelerden sonra Osmanlı Devleti tüm dikkatini Kafkasya coğrafyasına vererek bölgede hüküm süren hanlıklarla temasa geçmiştir. Buralardaki hanlıklardan ve bölgede yaşayan kabilelerden istifade ederek Kırım'ın Ruslardan kurtarılması amaçlanmaktaydı.

Yapmış olduğumuz bu çalışma giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında Kafkasya'nın adı, coğrafi konumu ve etnik durumu hakkında bilgiler verilmiştir. Birinci bölümde Kafkas coğrafyasının siyasi durumuna değinilerek Türklerin bölgeye ilk gelişleri, bölgede İslâmiyet'in yayılması, Selçuklular dönemi, Osmanlı Devleti'nin Kafkas fetihleri ve Rusların Kafkas halkıyla ilk temasları anlatılmıştır. Ayrıca Kırım'ın bağımsız olması ve ardından Rus işgaline uğraması süreci hakkında bilgi verilmiştir.

İkinci bölümde, Rusların Kırım'ı işgal etmesinden sonra Osmanlı Devleti'nin burasını Ruslardan kurtarmak amacıyla girişmiş olduğu hazırlıklar ele alınarak İstanbul'un Kuzey Kafkasya'da yaşayan ahali ile temasa geçişi ve Ferah Ali Paşa'nın Soğucak'daki faaliyetleri anlatılmıştır. Bununla birlikte 1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kafkasya cephesinde Osmanlı Devleti'nin bir merkezi durumunda olan Anapa Kalesi'nin inşası hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Daha sonra 1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sebepleri ele alınarak Kafkaslarda kurulan hanlıklar üzerinde durulmuştur.

Çalışmamızın üçüncü bölümünde 1787-1792 Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki hanlıklar ile ilişkileri ele alınmıştır. İlk olarak bölgede Ruslara karşı büyük bir direniş başlatan İmam Mansur adıyla ünlenmiş olan şahsın faaliyetlerine değinilmiştir. Bununla beraber Osmanlı Devleti'nin söz konusu savaşta Kafkas hanlarından en çok temas halinde olduğu Avar Hâkimi, Karabağ, Revan, Kuba ve Hoy hanları ile olan münasebetleri arşiv vesikaları dikkate alınarak incelenmiştir. Ayrıca Kafkas halklarından olan Gürcülerin de kurmuş olduğu hanlıklar da konu dâhilinde tutulmuştur. Bu hanlıkların Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerinden bahsedilerek söz konusu savaşın hemen öncesi, Rusya himayesine giren Tiflis Hanı Erekli'nin bu savaştaki faaliyetlerine değinilmiştir.

Çalışmamın başından sonuna kadar yardımlarını esirgemeyen kıymetli hocam Yrd. Doç. Dr. Cengiz Fedakâr'a ve tezimi dikkatle okuyarak yol gösteren Prof. Dr. İbrahim Sezgin hocama teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca bu süreçte her daim yanımda olan, maddi ve manevi yardımlarını hiçbir zaman esirgemeyen sevgili aileme teşekkürü bir borç bilirim. Son olarak tezimi proje kapsamına alarak maddi destek sağlayan üniversitemizin TÜBAP birimine minnettarım.

Emre NUSEL

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	I
ABSTRACT	II
ÖNSÖZ.....	III
İÇİNDEKİLER	V
KISALTMALAR	VIII
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM

KAFKASYA'NIN SİYASİ DURUMU

A. TÜRKLERİN BÖLGEYE İLK GELİŞLERİ.....	15
1. İslâm Ordularının Kafkasya'ya Gelişi ve Bölgede İslâmiyet'in Yayılması.....	16
2. Selçuklular Dönemi'nde Kafkasya.....	16
3. Osmanlı Devleti'nin Kafkas Fetihleri.....	17
B. RUSLARIN KAFKASYALILAR İLE İLK TEMASLARI.....	20
C. XVIII. YÜZYILDA KAFKASLARDA OSMANLI DEVLETİ-RUSYA-İRAN MÜCADELESİ.....	22
D. 1768-1774 OSMANLI-RUS HARBİ VE KIRIM'IN BAĞIMSIZ OLMASI.....	24
1. Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan Sonra Kırım Hanlığı ve Ruslar Tarafından İşgali.....	26

II. BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NİN SAVAŞ HAZIRLIKLARI VE KAFKAS HANLIKLARI

A. OSMANLI DEVLETİ'NİN KUZEY KAFKASYA İLE TEMASA BAŞLAMASI.....	31
1. Ferah Ali Paşa'nın Soğucak'a Tayini ve Anapa Kalesi'nin İnşası.....	33
B. 1787-1792 OSMANLI-RUS SAVAŞI'NIN SEBEBLERİ.....	37
C. KAFKAS HANLIKLARI.....	42
1. Hanlıkların Ortaya Çıkışı.....	42
a. Karabağ Hanlığı.....	44
b. Şeki Hanlığı.....	45
c. Kuba Hanlığı.....	47
d. Hoy Hanlığı.....	49
e. Şirvan Hanlığı.....	50
f. Revan Hanlığı.....	51
g. Gence Hanlığı.....	53
h. Bakü Hanlığı.....	54
ı. Nahçıvan Hanlığı.....	55
i. Tebriz Hanlığı.....	57
j. Taliş (Lankaran) Hanlığı.....	57
k. Urumiye Hanlığı.....	58
l. Makı Hanlığı.....	59
m. İlisu Sultanlığı.....	60

III. BÖLÜM

OSMANLI-KAFKAS HANLIKLARI MÜNASEBETLERİ

A. İMAM MANSUR HAREKETİ.....	61
B.AVAR HÂKİMİ ÂME HAN.....	67
C. KARABAĞ HANI İBRAHİM HALİL HAN.....	72
D. REVAN HANI MUHAMMED HAN.....	76
E. KUBA HANI FETH ALİ HAN.....	80
F. HOY HANI AHMED HAN.....	84
G. GÜRCÜ HANLIKLARI VE OSMANLI DEVLETİ.....	87
1. Rusya'nın Gürcistan'ı Himayesi Altına Alması.....	89
2. Tiflis ve Açıkbaş Hanlıkları ile Osmanlı Devleti Münasebetleri.....	91
H. SAVAŞIN SONA ERMESİ VE YAŞ ANTLAŞMASI.....	97
SONUÇ.....	100
KAYNAKÇA.....	103
DİZİN/İNDEKS.....	111
EKLER.....	119

KISALTMALAR

a.g.e.	:Adı geçen eser
a.g.m.	:Adı geçen makale
Bkz.	:Bakınız
BOA.	:Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	:Cevdet Tasnifi
ev.	:eviren
DAGM.	:Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü
HAT.	:Hatt-ı Hümayun
Haz.	:Hazırlayan
HR.	:Hariciye
MEB.	:Milli Eğitim Bakanlığı
S.	:Sayı
s.	:Sayfa
TDVİA.	:Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
TİKA.	:Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı
TTK.	:Türk Tarih Kurumu
vd.	:Ve diğerleri
Yay.	:Yayımlayan
Z.	:Zilhicce

GİRİŞ

A. Kafkasya'nın Adı

İnsanoğlunun beşiği ve vatanı olduğu ifade edilen Kafkasya'ya bu ismin kimler tarafından ve ne zaman verildiği kesin olarak bilinmemekte, bu konuyla ilgili ileri sürülen fikirler birer rivayet olarak kalmaktadır. Bu rivayetlerden birinde, ismin “Kafkas” adlı bir İskit çobanına nisbetle bölgeye verildiği ifade edilirken diğerinde ise Kafkas kelimesi Farsçada “dağ” manasına gelen “kûhi” ile eski Türkçede “beyaz” manasına gelen “kas” kelimelerinin birleşmesinden meydana geldiği belirtilmektedir¹.

Yazılı kaynaklarda Kafkas adına ilk defa Yunan tragedya şairi Aiskhylos'un M.Ö. 490'da yazdığı *Zincire Vurulmuş Prometheus* oyununda “Kavkasos Dağı” olarak rastlanmaktadır². Bunun Eski Yunanlılarca bilinmesi, Karadeniz'deki İyon kolonileri vasıtasıyla olduğu söylenebilir. Çünkü Karadeniz ve Kuban Nehri arasında kalan sıradağların, kuzeybatısında yaşayan yerli halkın milli adı olarak “Kawkas” deyimini ile ifade edilmekteydi. Eskiden Yunanca yazılı yerli efsane ve vakayinamelerden M.S. 430'dan sonra Kartel/İber alfabesine çevrilen destanî Kartel/İber tarihinde geçmektedir³. Eski Yunanlıların “As” dedikleri Kafkas bölgesi, bugünkü Asya kıtası tabirinin temelini oluşturmaktadır. “Asların Dağı” anlamındaki “Kafkas” adı, As toplum bünyesinin bir parçası olan eski Med dili sayesinde (Kuh asi, Kogh asi) mevcut şekli ile korunmuştur⁴.

Eski Yunanlılardan sonra Romalılara, Karadeniz ve Hazar Denizi arasında bulunan Türk- İslâm eserlerinde “Alburuz/Elbruz Dağı” denilen sıradağların adı olarak “Kavkasus” (Caucasus) şeklinde geçen bu ad, Rönesanstan sonra “Caucasus, Caucasia, Caucasia” diye anılmaya başlanmıştır⁵.

¹ Şerafeddin Erel, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1961, s. 1.

² Sadık M. Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 13.

³ Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi*, TTK. , Ankara 1998, s. 15.

⁴ Mustafa Aydın, *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2008, s. 17.

⁵ Fahrettin Kırzioğlu, *a.g.e.* , s. 15.

B. Kafkasya'nın Coğrafi Konumu

Kafkasya, cesur ve çalışkan insanları, yüksek dağları ve geçitsiz vadileriyle Yakınoğu ile İnan ve Hindistan'ı kuzeyden gelecek tehlikeye karşı koruyacak kuvvetler için en müstahkem mevki idi. Asıl büyük ve önemli özelliği, coğrafi olarak düşünöldüğünde, Türkiye Türklüğü ile Türkistan Türklüğünü birbirine bağlayan bir köprü niteliğinde olmasıdır⁶.

Karadeniz'in kuzeydoğusundaki Taman Yarımadası'ndan Hazar Denizi'nin batısındaki Apşeron Yarımadası'na kadar devam eden dağlık bölgeye Kafkasya adı verilmektedir⁷. Bölgeye adını veren dağlar bölgenin coğrafi olarak tanımlanmasında önemli bir rol oynamaktadır. Nitekim Kafkasya dağ silsilesi Karadeniz sahilindeki Anapa Kalesi'nden başlamakta ve batıdan güneybatıya doğru genişleyerek, Hazar Denizi kıyısında olan Bakü Kalesi'ne kadar uzanmaktadır⁸.

Karadeniz'den Hazar Denizi'ne doğru, kuzeybatı- güneydoğu yönünde yaklaşık 1200 km. boyunca uzanan Kafkas dağları, yüzölçümü 455.000 km² olan Kafkasya'yı Kuzey ve Güney Kafkasya olarak ikiye ayırır. Kuzey Kafkasya Avrupa kıtasında; Güney Kafkasya ise Asya kıtasında kalır. Genişliği 50-225 km. arasında değişen ve genellikle iki veya üç sıra halinde uzanan Kafkas Dağları'nda, kuzeyden güneye uzanan boğaz ve geçitler ile çok yüksek bazı yerlerde geniş yaylalar bulunmaktadır. Kafkas Dağları'nın başlıca zirveleri, dağların en sarp ve yüksek kesimi olan Orta Kafkaslarda yer alan Elbruz (5642 m.), Dihtav (5203 m.), Koştantav (5145 m.), Şhara (5068 m.) ve Kazbek (5043 m.)'tir⁹.

Kafkasya'nın başlıca nehirleri; Kuban, Terek, Sulak, Kuma, İngur ve Rion ile Doğu Anadolu bölgesinden doğarak, Hazar Denizi'ne dökölen Aras ve Kür'dür¹⁰. Kuban Nehri, Elbruz Dağı'ndan çıkar ve dağlık mıntıkayı terk ettikten sonra kuzeybatıya dönerek soldan İnjig, Lâbe, Şagvaşe gibi büyük kollar ve sayısız küçük

⁶ Kadircaan Kafli, *Kuzey Kafkasya*, (Haz. Erol Cihangir), Turan Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul 2004, s. 24.

⁷ Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul 1979, s. 3.

⁸ Ahmet Cevdet, *Kırım ve Kafkas Tarihçesi*, İstanbul 1307, s. 46.

⁹ Sadık M. Bilge, *a.g.e.*, s. 13.

¹⁰ Sadık M. Bilge, *a.g.e.*, s. 14.

kollar aldıktan sonra Taman Yarımadası'ndan Azak Denizi'ne dökülür. Kuma Nehri de Elbruz Dağı'ndan doğar, doğuya doğru akarak Kafkas bozkırlarından geçerek Hazar Denizi'ne dökülür. Kafkas nehirleri genel olarak dağlara paralel akar ve sayısız kollar alırlar. Bu suretle Kafkasya, dünyada eşi pek az olan bir su hattına sahiptir. Kuzeyde bilhassa Nalçik mıntıkasında Kuban, Terek, Kuma Nehirlerinin birçok kolları akar. Bu mıntika ayrıca birçok sıcak ve maden sularını da ihtiva eder. Kuzey Kafkasya mıntıkası ılıman olan Karadeniz sahiline bakar. Bu mıntika Karadeniz'in ılık rüzgârlarına açık ve serin, Kafkas dağları vasıtasıyla tamamen korunmuştur¹¹.

Kafkasya çeşitli özellikleri bakımından Dağıstan, Çerkesistan, Abaza, Kabartay , Gürcistan ve Azerbaycan bölgelerine ayrılır¹².

Kafkas coğrafyasında önemli bir yer tutan Dağıstan, kendi adı ile anılan herhangi bir kavmi temsil etmemektedir. Gerçekten de Türkistan, Moğolistan ve Çerkesistan gibi bir kavim ismini değil; ormanlık, bataklık, kumluk, göllük tarzında dağlık veya dağlar ülkesi gibi coğrafi bir anlam ifade eden Dağıstan, ülke manasına gelen bir tabirdir¹³. Coğrafi olarak, Koysu Çayı'ndan başlayarak Hazar Denizi'nin batı kıyısında 200 km. kadar bir alanı kapsar ve bu alanın eni denizden dağlara kadar 50 ile 80 verst¹⁴ arasında değişmektedir. Kuzeyde Kumuklar, güneyde Kuba ve doğuda Hazar Denizi ile sınırlıdır. Dağıstan'da, Derbent, Daryal ve Avar gibi tarihi bakımdan önemli sayılan birçok geçit mevcuttur. Romalıların "Albanya" adını verdikleri bu ülke eski İslâm eserlerinde: Cebel-i Kaf, Cebel-i Memlektü'l- Etrak, Cebel-i Kıpç, Cebel-i Alan, Babü'l- Ebvâb gibi adlar ile zikredilmektedir. Kafkasların üçte birini teşkil eden Dağıstan, kelime itibarı ile Türkçe "dağ" ve Farsça yer bildiren "+stan" ekinin getirilmesi ile oluşturulmuştur¹⁵.

Çerkesistan, batıda Karadeniz; güneyde Gürcistan, kuzeyde kısmen Kuban Nehri, doğuda ise Kafkasya'nın en yüksek noktası olan Elbruz Dağı ile

¹¹ Şerafettin Terim, *Kafkas Tarihinde Abhazlar ve Çerkeslik Mefhumu*, Murat Matbaacılık, İstanbul 1976, s. 11.

¹² Cemal Gökçe, *a.g.e.* , s. 3.

¹³ W. Barthold, "Dağıstan", *MEB. İslâm Ansiklopedisi*, C.3, İstanbul 1979, s. 448.

¹⁴ Bir Rus uzunluk ölçü birimidir. 1 verst 1.060m.'dir.

¹⁵ Mustafa Aydın, *a. g.e.* , s. 19.

sınırlanmıştır. Buna göre; Kafkas sıradağlarının kısmen batı sırtlarıyla kuzey eteklerini içine alan dağlık bir bölge olmakla birlikte; Anapa, Sohum ve Soğucak gibi önemli kaleler ve şehirlerin bulunduğu sahil bölgeleriyle Karadeniz'e açılmış durumdadır¹⁶. En eski Adige (Çerkes) destanlarında Azak Denizi ile Karadeniz'in ve Kuban ile Don Nehirlerinin adları sıklıkla tekrarlanmakta olduğu göz önüne alınırsa, Çerkeslerin kuzey sınırları hakkında genel bir fikir edinilebilir. XI. ve XII. yüzyıllara ait Rus vesikaları, Çerkesleri Tamam Tarhanlığı'nın komşusu olarak kaydeder. Bugünkü Ukrayna'da Çerkes şehirlerinin bulunması bu kavmin önceleri daha kuzeylere kadar yayılmış olduğuna ve belki de İskit camiasına giren kavimlerden birini teşkil ettiğine delalet etmektedir¹⁷.

Abaza bölgesi, Kafkasya'nın kuzey toprakları içerisinde olup Çerkesistan'ın kuzeybatısındadır. Buna nazaran Kafkas dağlarının en yüksek noktalarını teşkil eden Karadağ'ın iki tarafındaki toprakları kaplamıştır. Güneydeki kısma Büyük Abaza, kuzeyindeki kısma ise Küçük Abaza denir¹⁸. Abaza memleketi Kafkas dağlarının ana silsilesinden sahile uzanan ve kuzeyde Gagry ile güneyde İngur'un denize döküldüğü yer arasında kalan araziye ihtiva etmektedir¹⁹.

Kabartay bölgesi; Karadeniz'e dökülen Kuban Nehri ile Hazar Denizi'ne dökülen Terek Nehri'nin havzalarıyla Kafkas sıradağlarının kuzey kesimini ihtiva eden ve Dağıstan ile Çerkeslerin arasında mevcut dörtgen şeklindeki bir sahayı kaplamaktadır²⁰. Aynı zamanda bu bölgede yaşayan halkın da ismi Kabartay'dır. Kendilerini Adige olarak da adlandırmaktadırlar ve Çerkesler ile akrabadırlar²¹.

Gürcistan Bölgesi; Kuzeyde Çerkesistan ve Kabartay, kuzeydoğuda Dağıstan, güneyde Erivan ve Kars, batıda ise Karadeniz ile çevrilmiştir. Belirtilen sınırlarla çevrilmiş olan bu bölgeye, Yunan ve Latin yazarları İberyaya, İveryaya; Ermeni yazarları Viir, Varta, Arap yazarları Gurzan, Gurya, Kure- Alkure, Avrupalılar Georgie,

¹⁶ Cemal Gökçe, *a.g.e.*, s. 4.

¹⁷ Mirza Bala, "Çerkesler", *MEB. İslâm Ansiklopedisi*, C.3, İstanbul 1979, s. 375.

¹⁸ Cemal Gökçe, *a.g.e.*, s. 4-5.

¹⁹ Wilhelm Barthold, "Abazalar", *MEB. İslâm Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul 1978, s. 6.

²⁰ Cemal Gökçe, *a.g.e.*, s. 5.

²¹ Davud Dursun, "Kabartaylar" *TDVİA*, C.24, Ankara 2001, s. 12.

Ruslar da Gurusya ismini vermektedirler²². Ahmet Cevdet Paşa ise Gürcistan'ı ikiye ayırmaktadır: biri asıl Gürcistan denilen Tiflis Hanlığı'dır ve merkezi Tiflis'dir. Diğeri Açıkbaş, Migreli ve Guril Krallıkları olup sınırları Karadeniz sahiline kadar uzanmaktadır²³.

Azerbaycan bölgesi; Güney Kafkasya'nın doğu bölgesi içerisinde yer alır Azerbaycan'ın en eski tarihi adı "Atropat"dır. Çeşitli telaffuz şekilleri olan bu kelime Ermenilerce Atropatakan, Araplarca Azerbaycan, Parslarda da Aterapata olarak ifade edilmiştir. İsim iki kelimededen ibarettir; birisi Atar, diğeri Patar'dır. Atar eski Pars dilinde ateş, Patar ise ülke anlamına gelmektedir. Bundan dolayı tarihçiler bu bölgeye "Ateşler Ülkesi" adını vermişlerdir²⁴. Türklerin bölgeye yerleşiminden Kafkasya ve İran'ın kuzey bölgelerinde Türkçenin aynı lehçesinin konuşulmaya başlanmasından sonra her iki bölge için de Azerbaycan tabiri kullanılmaya başlanmıştır. Ancak Azerbaycan kelimesi kimi zaman sadece İran'ın kuzey kesimleri, kimi zaman Kafkasya Azerbaycan'ındaki tarihi Arrân ve Şirvan bölgeleri için, 1918'de burada bağımsız bir devlet kurulması ile de Azerbaycan sınırlarının İran dışındaki Kafkasya bölgesinde kurulan bu devlete isim olarak kullanılmıştır²⁵. Coğrafi, tarihi ve siyasi gelişmeler sonucunda Azerbaycan kuzey ve güney olarak ikiye ayrılmıştır. Güney Azerbaycan, ortasında ve etrafında yüksek dağlar bulunan, geniş bir yayladan ibarettir. En büyük gölü olan Urumiye'nin denizden yüksekliği 1225m.'dir. Dağlara gelince, Tebriz'in güneyindeki Sehend 3700, Erdebil'in batısındaki Sebelân 3820 m.'dir. Bu dağlar Hazar Denizi'ne dökülen Kızıl- Özen, Urumiye Gölü'ne dökülen Acı-Çay ve Cıgatu gibi nehirler ile sulanmıştır. Güney ve Kuzey Azerbaycan'ı ayıran Aras Nehri, Mugan sahrasına gelinceye kadar, Güneyde Karacadağ ve Kuzeyde Karadağ olmak üzere, iki dağlık mıntıkanın arasından akar. Kuzey Azerbaycan ise, Karabağ havalisi ile Kafkas silsilesinin bu ülkeye düşen

²² Mirza Bala, "Gürcistan", *MEB. İslâm Ansiklopedisi*, C.4, İstanbul 1979, s. 837.

²³ Ahmet Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, C.1, İstanbul 1309, s. 275.

²⁴ Cemal Gökçe, *a.g.e.*, s. 5-6.

²⁵ İsmet Demir vd. , *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere dair Arşiv Belgeleri*, C.I, DAGM. Yay. , Ankara 1992, s. 25.

kısımındaki bir sıra yüksek dağlar hariç olmak üzere, bu iki sıra dağa dayanan aşağıdaki Kür ile Aras'ın ova ve delta bozkırlarından ibarettir²⁶.

C. Kafkasya'nın Etnik Durumu

Etnik ve sosyo-kültürel yapı açısından baktığımızda, Kafkasya tarih boyunca birbirleriyle etnik ve kültürel temas içerisinde hayatlarını devam ettirmiş, aynı tarihi süreçten geçmiş Kafkasya halklarının günümüzde yaşadıkları etnik ve kültürel coğrafyanın adıdır²⁷. Bu coğrafyada yer alan etnik grupların belli başlılarını incelemek yerinde olacaktır.

1. Çerkesler

Çerkesler, eski Grek ve Latin kaynaklarında “Kerketia”, “Kerketie”, “Kerketaiei”, “Sindli”, “Zigoi” ve “Zinnkooi” isimleri ile anılırlar. En büyük kolu olan Abazalar (Abhazlar) “Abosko”, “Arrien”, “Abasgi”, “Pline”, “Plinius” şeklinde geçmektedir²⁸.

Çerkes ismi, Kuzeybatı Kafkasya ve Karadeniz sahillerinde yaşayan halka muhtelif zamanlarda verilen en yaygın isimdir. Çerkesler ise genel olarak kendilerine “Adige” yani “hemşeri” demekte idiler²⁹. Ayrıca bu kelimenin bir diğer anlamı da “güneş soyundan gelen”, “güneşe mensup” dur³⁰. Kafkasya'nın yerli halklarından olan Çerkesler, Taman Yarımadası'ndan başlayarak, Misimya Nehri'ne kadar Karadeniz kıyıları ile Kuban Nehri arasında kalan ve Kuban'ın doğusunda Kafkas dağları boyunca Kuma ve Terek Nehirlerinin kaynaklarıyla, Mezdegu bölgesine kadar uzanan topraklarda yaşıyorlardı. Çerkeslerin Kafkasya'daki yurtlarına ne zaman ve nereden geldikleri tam olarak bilinmemekle birlikte genellikle M.Ö. VI. yüzyılda Karadeniz'in bütün doğu sahillerini işgal etmekte oldukları tahmin edilmektedir. Vaktiyle Çerkeslerin en kuvvetli kabilesi olan İngur ile Kuban

²⁶ Zeki Velidî Togan, “Azerbaycan”, *MEB. İslâm Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul 1978, s. 92.

²⁷ Ufuk Tavkul, “Kafkasya Denklemi”, *Hassas Konular*, KÖKSAV Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı, Ankara 2008, s. 1.

²⁸ Cemal Gökçe, *a.g.e.*, s. 7.

²⁹ Cengiz Fedakâr, *Kafkasya'da İmparatorluklar Savaşı (Kırım'a Giden Yolda Anapa Kalesi 1781-1801)*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2014, s. 12.

³⁰ Mustafa Aydın, *a. g.e.*, s. 21.

Nehirleri arasında yaşayan Abazalar, Eski Yunanlılar ve Romalılar tarafından bilinmekte idi³¹. Çerkesler aynı kökten gelmekle birlikte birbirlerinden farklı lehçeler konuşan ve Kafkas Dağları ile birbirinden ayrılan Kuzey Çerkesleri (Abzeh, Bezadug, Çemguay/Temirguey, Kemirguey, Natukhay, Mahoş, Şapsıh, Hatukay, Khegak/Şefâke, Ademey, Jane, Vubih/Ubuh) ve Küçük ve Büyük Kabartaylar ile Beslenaynlar olmak üzere iki gruba ayrılırlar³².

2. Lezgiler

Gürcüler arasındaki bir rivayete göre Lezgiler ile Kartveller (Gürcüler) Likos ve Kartlos adlı iki kardeşten türemişlerdir. Yine aynı rivayetlerde “Lek” ismi, Derbent’ten Gürcistan’a kadar olan topraklarda hüküm sürmüş bulunan Targomas ile vefatında yerlerine geçen oğlu Likos’tan gelmektedir. Herodot, İskit kral ailesinden bahsederken Likos adlı bir prensin ismini zikreder. Eski isimleri “Legge” ve “Gele” olan Lezgilerden Latin müellifleri “Legea”, Arap müellifleri “Lekz”, Persler “Lekzan” diye bahsetmişlerdir. Gürcüler bunlara “Leki”, Ruslar da “Lezgki” demektedirler³³.

Dağıstan’ın yerli halklarından olan Lezgiler, Hazar Türkleri, Kıpçak Türkleri ve Arap fatihleri tarafından bölgeye yerleştirilen Araplarla karışmışlardır. Ruslar Dağıstan’da yaşayan bütün halkları Lezgki olarak adlandırmaktadır³⁴. Lezgiler, Dağıstan’ın kurak, daha doğrusu çıplak bölgelerinde yerleşmişlerdir. Bunların yerleştikleri saha, hemen hemen ormansızdır. Yayıldıkları yer Güneydoğu Dağıstan dağlarının sırt kısımlarının tamamıyla, Baba Dağı’nın kuzeyinde Şemahı’ya kadar uzanan bölgedir. Buraya Samur Havzası da denmektedir. Komşuları, doğuda Hazar Denizi’nin kıyı bölgesindeki ovalık kesimde yaşayan Azerbaycan Türkleri ve Tatarlar, kuzeybatıda Çeçenler, güneyinde Gürcülerdir. Lezgilerin dilleri tam bir Kafkas ırkına has özelliktedir. Bütün Kafkas ırklarına mensup milletlerde olduğu gibi, hiçbir dille ortak tarafları yoktur³⁵.

³¹ Mirza Bala, “Çerkesler”, *MEB. İslâm Ansiklopedisi*, C.3, İstanbul 1978, s. 375.

³² Sadık M. Bilge, *a.g.e.*, s. 19.

³³ Şerafeddin Erel, *a.g.e.*, s. 17.

³⁴ Davud Dursun, “Lezgiler”, *TDVİA*, C.27, Ankara 2003, s. 169.

³⁵ Cemal Gökçe, *a.g.e.*, s. 8.

3. Abazalar (Abhazlar)

Abazalar, Batı Kafkasya'da, Karadeniz sahillerinde oturan bir kabilenin adıdır³⁶. Kendilerini "Apsua", yurtlarını "Apsını" olarak adlandırırlar. "Apsıfüa" denilen Abazcayı konuşan Abazalar, dilleri arasında ufak lehçe farklılıkları olan Başılbay, Tam, Kazılbek, Şahgirey, Barakhay, Bağ ve Ahçipshua boylarına ayrılmaktaydılar³⁷.

Abazalar dünyanın en eski kavimlerinden biri olup çok eski ve hareketli bir tarihe sahiptir. Asya ile Avrupa arasındaki coğrafi durumu ve diğer faktörler sosyal, politik, ekonomik ve kültürel gelişimine katkı yapmıştır³⁸.

4. Avarlar

Dağıstan'ın yerli halklarından olan kendilerini "Maarulal" olarak adlandıran Avarlar, yaşadıkları bölgeye göre isim alan on altı kabileye ayrılmaktaydı. Ortaçağ İslâm kaynaklarında "Memleketü's-Serîr" olarak geçen Avar toprakları, Koysu Nehri'ne dökülen Andi, Avar ve Karakh Nehirlerinin kaynaklarından başlayarak, kuzeyde Kumuk Ovası'na kadar uzanan toprakları ve Zaka-Tala bölgesini kapsıyordu.

Dağıstan Avarlarının, Avar Devleti'ni kuran ve bu devletin VI. yüzyılda Göktürklerin isyanıyla dağılmasını müteakip batıya doğru çekilen, Hunlar ve Macarlar ile akraba bir halk olan Avarlar (Cücenler) ile hiçbir ilgisi yoktur. Kendilerini Maarulal olarak adlandıran ve bir Kafkas dili konuşan bu halka, Türkçe "başı boş gezen" Avar adı, Kumuklar tarafından verilmiş, Osmanlılar ve Ruslar da bu adı kullanmışlardır³⁹. Avarlar buldukları yerlere göre "Hunzal", "Andalal", "Kumbetal", "Çamalal", "Tindisal", "Kuvarşisal", "Ansal", "Andıssal", "Nakadasal", "Akobal", "Karalal", "Arçusal", "Suntal", "Didosal", "Kuardiyal" ve "Karatasal" gibi kabilelere bölünmüşlerdir⁴⁰.

³⁶ Wilhelm Barthold, *a.g.m.*, s. 6.

³⁷ Sadık M. Bilge, *a.g.e.*, s. 19.

³⁸ Şerafettin Terim, *a.g.e.*, s. 15-16.

³⁹ Sadık M. Bilge, *a.g.e.*, s. 20.

⁴⁰ Şerafeddin Erel, *a.g.e.*, s. 35.

5. Çeçenler

Çeçen adı, Rusların Çeçenlerle karşılaştıkları bölge olan Büyük Çeçenistan yaylası üstündeki Argun Nehri'nin kıyısında bulunan Çaçani köyüne nispetle vermiş oldukları bir isim olsa gerektir⁴¹. Bir başka görüşe göre de Çeçen adı Hazar Türkleri soyundan Cacen kabilesinden gelmektedir. Gürcüler, Çerkesler, Abazalar ve Lezgiler gibi Çeçenler de Kafkasya'nın en eski ve yerli halkıdır⁴². Milli dili, Kafkas- İberya dil ailesinin Nah grubundan Nahçıço olan Çeçenler kendilerine Nahçıy demektedirler. Komşuları Çeçenlere muhtelif adlar vermişlerdir. Meselâ Osetler “Çaçan” ve “Makalun”, Kabartaylar “Şanşan”, Kumuklar “Miçigiçi”, Avarlar “Çeçen”, Tatarlar “Masaget” derler⁴³. İslâmiyet'i kabul etmeden önce putperest bir halk olan Çeçenlerin bu dönemleriyle ilgili fazla bilgi yoktur. Bazı araştırmacılar, eski mâbedlerin duvarlarında bulunan haçlarla diğer dini tasvirlerle bakarak Hıristiyanlığı benimsemiş olduklarını ileri sürmüşlerse de özellikle Gürcü Kralı David (ö. 1125) ile Kraliçe Tamara'nın (ö. 1212) bölgede Hıristiyanlığı yaymak için gösterdikleri yoğun çabalara rağmen bu dinin Çeçenler arasında fazla yayılmadığı bilinmektedir. Bazı belgelerden anlaşıldığına göre Çeçenler İslâmiyet'i VIII-IX. yüzyıllarda vuku bulan Arap-Hazar savaşları sırasında tanımışlar ve çok yavaş olmakla birlikte ilk defa bu dönemde Müslüman olmaya başlamışlardır⁴⁴.

6. İnguşlar

Çeçenler ile birlikte “Vaynah” adı verilen halkın soyundan olan ve Kafkas Dağları'ndan başlayarak Sunç ve Asap Nehirleri arasından kuzeye doğru Terek Nehri'ne kadar yaklaşan topraklarda yaşayan İnguşlar, kendilerini dağlarda oturanlar anlamına gelen “Lamur” ya da “Ghalghay” olarak adlandırır. “Tukum” denilen kabilelere ve “tayp” denilen soylara ayrılan İnguşlar, geleneklere göre yönetilir, sosyal ilişkiler itibarlı ailelere mensup yaşlılar tarafından düzenlenirdi. İnguşlar, XVII. yüzyıldan başlayarak Dağıstanlılar vasıtasıyla İslâmiyet'i kabul etmişlerdi.

⁴¹ Mustafa Aydın, *a.g.e.*, s. 22.

⁴² Kadircan Kafı, *a.g.e.*, s. 52.

⁴³ Şerafeddin Erel, *a.g.e.*, s. 36.

⁴⁴ Jamuhanov Süleyman Sultanoviç “Çeçenistan”, *TDVİA*, C.8, Ankara 1993, s. 8.

Kendilerini “Batsoy” olarak adlandıran Tuşlar da Çeçenler ve İnguşların bir koludur⁴⁵.

7. Gürcüler

Kafkasya'nın diğer bir kavmi olan Gürcüler, kendi isimleriyle anılan bölgede ve dağınık olarak Kafkasya'nın diğer bölgelerinde yaşamaktadırlar. Kafkasya milletlerinin Yafes'in oğlu Targamos (Torgoma)'dan geldiği hakkındaki efsaneyi aktaran Saint Martin'e göre, Gürcülerin efsanevi ataları ve Targoma'nın ikinci oğlu Kartlos, doğuda Tiflis'in altındaki Borçalı Çayı'nın ağzından, batıda Suran Dağlarına kadar olan bölgede yerleşmiş ve Kartvel kavmi bundan türemiştir. Kartvel adının Gürcülerin ilk anayurtları olarak anılan ve “Chaldeia” (Kalde) ile ilgili olduğu düşünülen Kardü'dan geldiği iddia edilmektedir⁴⁶.

Tarihi bakımdan, Gürcü ismine Büyük İskender'den itibaren rastlanılmaktadır. Kendileri milli tarihlerini daha eski zamanlara kadar uzatırlar. Etnik bakımdan kendilerinden önce Kafkasya'ya yerleşen kavimlerin (Latinler, Yunanlar, İranlılar ve Moğollar) bunlara etkisi olmuştur⁴⁷.

8. Gazi Kumuklar (Lekler)

Dağıstan'ın yerli halklarından kendilerine has bir dil grubu teşkil eden ve nüfusları 90- 100.000 arasında olan Gazi Kumuklar bir Müslüman halktır⁴⁸. Doğudan Dargılar, batıdan ve kuzeyden Avarlar, güneyden de Kürelilerle sınırlandırılan bölgede yaşayan Gazi Kumuklara Avarlar “Gumik” ve “Toma”, Dargılar “Bulikân” ve “Kumuçan”, Gürcüler “Leki” derler. Gazi Kumuklar da kendilerine “Lek” ve “Gumuçi” demektedirler⁴⁹. Dağıstan'ın yerli halklarından olan Gazi Kumuklar, Orta Dağıstan'da Duti Dağı'nın güney ve güneybatısı ile Sulak Nehri'nin kolları arasında yaşamaktaydılar⁵⁰.

⁴⁵ Sadık M. Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya (1454- 1829)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2012, s. 12.

⁴⁶ Mirza Bala, “Gürcistan”, *MEB. İslâm Ansiklopedisi*, C.4, İstanbul 1979, s. 837.

⁴⁷ Cemal Gökçe, *a.g.e.*, s. 9.

⁴⁸ Mirza Bala, “Kazı Kumuk”, *MEB. İslâm Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul 1977, s. 523.

⁴⁹ Şerafeddin Erel, *a.g.e.*, s. 38.

⁵⁰ Sadık M. Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 20.

Lekler, genellikle kaynaklarda Gazi Kumuk adıyla anılır. VIII. yüzyılda Ebû Müslim kumandasındaki orduya boyun eğerek Dağıstan içinde Kumuk kasabası ve civar köylerinde İslâmiyet’i kabul eden ilk topluluklardan biridir. İslâmiyet’in yayılmasında gösterdikleri çabalar dolayısıyla kendilerine Araplarca “Gazi” unvanının verildiği zikredilir.⁵¹

9. Dargılar

Lezgi kabilelerinden biri sayılan Dargılar, kuzeyden Kumuklar, batıdan Avarlar ve Gazi Kumuklar, doğudan Hazar Denizi, güneyden de Haydaklarla sınırlanmıştır. Onlara Avarlar “Zdih” , Gazi Kumuklar “Dargı” ve “Akuşi”, Ruslar “Dargın”, kendileri de “Sutkur” olarak tabir ederler⁵². Dağıstan’ın orta bölgesinde Derbent’in kuzey taraflarında yaşayan ve Sergokale, Akuşa, Levaşi, Kaitag ve Dakhadayev şehirlerindeki nüfusun çoğunluğunu oluştururlar. XI. yüzyıldan itibaren İslâmiyet’i kabul etmeye başlayan Dargılar’ın XVI. yüzyıla gelindiğinde İslâmiyet’i tamamen benimsemiş oldukları anlaşılmaktadır.

Dargılar’ın konuştuğu dil, Lezgi dilinin bir lehçesi olan ve Kafkas dillerinin kuzeydoğu koluna giren Dargice olup bu da başlıca yedi ağza ayrılmaktadır. Bunlardan Khürkili yüksek yaylalardakiler, Tzudakhar tüccar ve sanatkârlar tarafından, Akuşa da kültür, din ve ticaret çevrelerinde konuşulmaktadır. Bu dil üzerinde Arapça, Farsça ve Türkçenin yanı sıra Rusçanın da büyük etkisi olmuştur⁵³.

10. Nogaylar

Bu kabile, Cengiz’in torunlarından Nogay adında bir prence dayandırılmaktadır. Nogaylar Dağıstan’ın Kuma ve Terek Nehirleri arasındaki havzada göçebe halinde yaşamaktadır. Bunlar Nogay, Kara Nogay olarak ikiye ayrılmışlardır. Her iki kabile Kumuk lehçesine pek yakın bir Türkçe ile konuşurlar.

⁵¹ Mustafa Aydın, “Lekler”, *TDVİA*, C.27, Ankara 2003, s. 131-132.

⁵² Şerafeddin Erel, *a.g.e.* , s. 43.

⁵³ Rıza Kurtuluş, “Dargılar”, *TDVİA*, C.8, Ankara 1993, s. 492.

Reislerine “Mirza” derler. Oturdıkları evler, yünden dokunmuş oba dedikleri çadırdan ibarettir⁵⁴.

Nogaylar farklı gruplardan meydana gelen topluluk özelliği gösterir. Yönetim kadrosunu Mangıtlar⁵⁵ teşkil eder, halk tabakasının esas unsuru ise Kıpçak Türkleridir. Nogayların Kazak, Özbek ve Başkırtlar ile kabile ilişkileri bakımından önemli bağları vardır. Bunlar hemen hemen aynı boylardan oluşmuştur. Bu sebeple söz konusu topluluklardan bazı boyların diğerine katılması sırasında farklılıklar yaşanmamıştır. XVI. yüzyılda Nogay ülkesinde on sekiz değişik kabilenin bulunduğu tespit edilmiştir⁵⁶.

11. Karaçay- Malkarlar

Kendilerini “Tavlı”, “Malkarlı”, “Alan” olarak adlandıran, Adigeler tarafından “Karaçaya Kuşha”, Kabartaylar tarafından “Kuşha” denilen Karaçay-Malkarlar; Hun, Bulgar, Hazar ve Kıpçak Türklerinin Kafkasyalı unsurlarla karışması ile XII. yüzyılda oluşan bir Türk halkıdır⁵⁷. Karaçaylar Elbruz Dağı eteklerinde ve Kursuk, Kuban, Teberda Nehirleri boylarında, Malkarlar ise Çerek, Çegem ve Bakşan Nehirleri taraflarında yaşamaktaydılar. Kıpçak Türkçesinin bir kolu olan Karaçay-Malkar lehçesini konuşan Karaçay-Malkarlar, Nogaylar ve Kırım Hanlığı'nın etkisiyle XVII. yüzyılın sonlarından başlayarak, XVIII. yüzyılın ortalarına kadar İslâmiyet'i kabul ettiler⁵⁸.

12. Osetler

IV. yüzyılda Hanlıkların tazyiki ile Avrupa'ya doğru çekilmek zorunda kalan Alanların “Yasa” adlı bir aşireti bugünkü Osetleri teşkil etmektedir. Gürcü tarihçilerine göre “Os”, Rus tarihçilerine göre “Yas”, Bizans tarihçilerine göre

⁵⁴ Şerafeddin Erel, *a.g.e.*, s. 51.

⁵⁵ Mangıtlar, Türkleşmiş bir Moğol kabilesidir. Mangıtlar hakkında bakınız; Hayrunnisa Akbıyık, “Mangıtlar”, *TDVİA*, C.27, Ankara 2003, s.570-571, W. Barthold, “Mangıt”, *MEB. İslâm Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1977, s. 284-285.

⁵⁶ Mehmet Alparğu, “Nogaylar”, *TDVİA*, C.33, Ankara 2007, s. 202.

⁵⁷ Sadık M. Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya*, s. 14.

⁵⁸ Mirza Bala, “Karaçay ve Balkarlar”, *MEB. İslâm Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul 1977, s. 217-218.

“Alan” olan Oset adı eski çağlarda Kuzey Kafkasya’da Azak Denizi’nin ve Don Nehri’nin aşağı mecrasına kadar uzanan geniş bir sahayı kapsıyordu⁵⁹.

Osetler, diğer Dağıstan kavimleri gibi eski yerlilerle, sonradan gelen kavimlerden teşekkül etmiştir. Bunlardan bir kısmı Moğol istilâsında ağır zayıyata uğrayarak dağılmış, bir kısmı da yerlerinde kalmışlardır. Konuştukları dilde Farsça kelimeler bulunmaktadır. Esasen Osetler de kendilerinin İran’dan gelmiş olduklarını söylemektedir. Bununla birlikte Osetlerin bugün buldukları yerlere, bilhassa Daryal Geçidi mıntikasına Sasânilerin kendi kavimlerinden muhafızlar yerleştirdikleri görülmektedir. Osetler; Tağavur, Digur, Alagir ve Kartain olarak dört kabileye bölünmüşlerdir. Bu kabile, diğer Dağıstanlılarla birlikte yurtlarını müdafaa hususunda hiçbir fedakârlıktan kaçınmamıştır. Kültür bakımından da Kafkas kabileleri arasında başta gelmektedirler⁶⁰.

13. Lazlar

Güney Kafkasya’nın yerli halklarından ve anayurtları Batum’un kuzeyi olan Lazlar, muhtemelen Kafkasya’nın Araplar tarafından istilâsı sırasında Çoruh Nehri ile bugünkü Rize’nin Pazar ilçesi arasında Karadeniz kıyısındaki topraklara göç ettiler. Kendilerini “Lazi” olarak adlandıran ve Megrelce ile akraba bir dil konuşan Lazlar, XVI. yüzyılda Müslüman oldular⁶¹.

14. Ermeniler

Hind- Avrupa ırkından İranî bir kavim olan ve M.Ö. VI. yüzyılda batıdan göç ederek, Kars ile Gökçeğöl arasındaki toprakları yurt tutan ve IV. yüzyılda Hıristiyanlığı kabul eden, alfabeleri ve V. yüzyıla kadar uzanan yazılı edebiyatları olan Ermeniler, kendilerini “Hayk” yaşadıkları toprakları ise “Hayastan” olarak adlandırırılar⁶². Ermeniler Dağıstan’da pek az kalmıştır. Bunlar daha ziyade Terek Nehri üzerinde, Kızlar bölgesinde otururlar. Güney Dağıstan’daki Şeki ve Şamahı

⁵⁹ Mustafa Aydın, *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı: Kafkaslar*, s. 19.

⁶⁰ Şerafeddin Erel, *a.g.e.*, s. 50.

⁶¹ Sadık M. Bilge, *Osmanlı Çağı’nda Kafkasya*, s. 14.

⁶² Sadık M. Bilge, *Osmanlı Çağı’nda Kafkasya*, s. 16.

tarafında oturan Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı'nda buraları terk ederek Rusya'nın muhtelif yerlerine dağılmışlardır⁶³.

⁶³ Şerafeddin Erel, *a.g.e.* , s. 54.

I. BÖLÜM

KAFKASYA'NIN SİYASİ DURUMU

Milattan önceki tarihlerden itibaren genellikle doğu ve kuzeyden gelip batı ve güneye doğru giden kavimlerin geçiş güzergâhı olan Kafkasya, oldukça karmaşık bir tarihi süreç geçirmiştir. İlkçağlarda Asur-Babil mücadelesi, Perslerle Yunanlıların ve Makedonyalıların çatışmaları, Parthlarla Romalıların, Sasaniler ile Bizanslıların mücadeleleri bu bölge üzerinde olmuştur. Daha sonraki devirlerde ise Kafkaslara yapılan Türk akınları ve Arap-Sasani, Arap-Bizans savaşlarının arkasından Türkmen ve Moğol akınları ile yavaş yavaş Türkleşmeye başlayan Kafkas coğrafyası, XVI. yüzyıldan itibaren de Osmanlı-İran, Osmanlı-Rus ve Rus-İran mücadelelerine sahne olmuştur⁶⁴.

A. Türklerin Bölgeye İlk Gelişleri

Türklerin Kafkasya'ya ilk gelişleri, Milattan önce VII. yüzyılda İskitlerin Kafkasya'nın kuzeybatısında oturan Kimmerleri güneye iterek ve onları takiple Dağıstan üzerlerinden Anadolu'ya girmeleriyle olduğu sanılmaktadır⁶⁵. Daha sonraları ise Kafkas coğrafyasına Akhunlar gelmişlerdir. Akhunlar Ermeni kaynaklarında "Haylendurk" adıyla anılmaktadır. Bu kelimenin sonunda yer alan "durk" un "Türk" kelimesinin değişmiş bir şekli olması ihtimali kuvvetle muhtemeldir. Akhunlar Kafkasya bölgesine yerleşmemişlerdir. Kafkasya'ya kalıcı olarak gelen ilk Türk kavimleri Milattan önce 120 ile Milattan sonra 503 tarihleri arasında buraya gelip yerleşen Bulgar, Hazar, Ağaçeri, Saragur, ve Sabir Türkleri'dir. Bu Türk kavimlerine ait coğrafi yer adları hala yaşamaktadır⁶⁶.

⁶⁴ İsmet Demir, vd. , *a.g.e.* , s. 26-27.

⁶⁵ Şerafeddin Erel, *a.g.e.* , s. 55.

⁶⁶ İsmet Demir, vd. , *a.g.e.* , s. 27.

1. İslâm Ordularının Kafkasya'ya Gelişi ve Bölgede İslâmiyet'in Yayılması

Ortaya çıktıktan kısa bir zaman sonra İran'ı ve Türkistan'ı fetheden İslâm Devleti az bir zaman sonra da sınırlarını Dağıstan'a kadar genişletmişti. İslâm ordularının Kafkaslar üzerine bu kadar düşmelerinde önemli dini ve siyasi sebepler vardı. Bunların başında Hz. Muhammed'in Kafkas Dağları ve özellikle bu coğrafyanın önemli geçit yerinde bulunan Derbent Şehri hakkında söylediği hadisler gelmektedir⁶⁷.

Araplar, 642 yılında Kafkasya'ya geldiklerinde bölgeye hâkim durumda olan Hazarlar ile karşılaşmışlar ve İslâm ordusunun hücumlarıyla kuzeye doğru çekilerek Derbent mevkiini bir savunma mevzii olarak kullanmaya mecbur olmuşlardır. Abdurrahman B. Rabia'nın başında olduğu dört bin kişilik bir İslâm kuvveti 664 yılında Dağıstan'a girmiş Derbent Kalesi'ni savunan Hazarlara karşı hücumla başlamışlardır. Bu ilk hücumlarda İslâm kuvvetleri kesin bir sonuca ulaşamamıştır. 705 yılında Emeviler döneminde 40.000 kişilik bir ordu ile Derbent'i ele geçirmişlerdir. Fakat Hazarlar, şehri geri almak için hücumla geçmişler, bu durum karşısında Derbent Şehri'nin takviye edilmesini uygun gören Emeviler 6000 kişilik bir orduyu daha şehre göndermişlerdir. Bu ordunun da gelmesi ile Hazar hücumları bütünüyle ortadan kaldırılmıştır. Tüm bu faaliyetlerin neticesi olarak Hazarların mukavemeti kolaylıkla kırılmıştır. Dağıstan hatta tüm Kuzey Kafkasya İslâm dininin nüfuzuna açılmış, sonuç olarak Doğu Kafkasya ahalisi ve Hazarların birçoğu Müslüman olmuşlardır⁶⁸.

2. Selçuklular Döneminde Kafkasya

Selçuklu Türklerinin Kafkasya'da ilk görülmeleri 1015-1021 yılları arasında Çağrı Bey tarafından bölgeye yapılan akınlarla olmuştur. O sırada Maverahünnehir'de ikâmet etmekte olan Selçukluların lideri Tuğrul Bey tarafından gönderilen Çağrı Bey, buralara yapmış olduğu akınlar sonucunda bölgede kendilerine karşı durabilecek bir gücün olmadığını görmüştür. O dönemlerde yazılmış kitaplarda *rüzgâr gibi uçan atlar üstünde uzun saçlı, yaylı ve mızraklı* olarak

⁶⁷ Şerafeddin Erel, *a.g.e.*, s. 59.

⁶⁸ Şerafeddin Erel, *a.g.e.*, s. 59-60.

tasvir edilen Türkmenlerin yaptığı bu akınlar Kafkaslara kalıcı olarak yerleşme amacı taşııyordu. Türkmenler bölgedeki Ermeniler ve Gürcüler ile savaşarak bunların bir bölümünün İç Anadolu'ya göç etmelerine sebep olmuşlar ve daha sonra tekrar Maverahünnehir'e dönmüşlerdir.

Selçukluların Gazneli Mahmut tarafından yenilgiye uğratılmaları üzerine, tekrar Kafkasya'ya geldikleri ancak burada tutunamadıkları görülmektedir. Bu dönemde Gazneliler ile mücadele halinde olan Selçuklular henüz bağımsızlıklarını kazanmamışlardır. Gazneli-Selçuklu mücadelesi 1040 yılında Dandanakan Savaşı ile sonuçlanmış ve Gaznelilerin kesin yenilgisi ile bağımsız Selçuklu Devleti kurulmuştur⁶⁹. Selçuklular bağımsızlıklarını kazanınca kendileri için bir fütihat sahası olarak gördükleri Kafkasya bölgesine akınlarını arttırarak sürdürmüşler ve bu bölgeye Türkistan coğrafyasından yoğun olarak Türk nüfusu gelmiştir⁷⁰.

3. Osmanlı Devleti'nin Kafkas Fetihleri

1453 yılında İstanbul'u fethedip devletinin başkentini bu şehre taşıyan Fatih Sultan Mehmet, burasının güvenliğini sağlaması gerektiğinin bilincindeydi. Padişah'ın İstanbul'un fethinden sonra takip etmeye başladığı Karadeniz siyaseti yeni başkentini ve boğazların emniyetinin sağlanmasını, harabe bir durumda ele geçirilen şehrin, yeniden imarı için Karadeniz bölgesinin kaynakları üzerinde siyasi ve ekonomik olarak denetim kurulmasını hedefliyordu. Fatih Sultan Mehmet'in bu amacı doğrultusunda Kafkasya'da ilk fethettiği yer Abhazya ve Migreli bölgeleridir. Daha sonra, Türkistan ve İran bölgelerinden gelen ticaret yollarının denize çıkış noktası olan Trabzon başta olmak üzere geniş ticari sahalara sahip şehirlerin bulunduğu Kuzeydoğu Anadolu ile Kafkasya'nın Karadeniz kıyıları ve Karadeniz'in kuzeyindeki Kırım Hanlığı Osmanlı Devleti tarafından ele geçirilerek Karadeniz'in Osmanlı gölü haline gelmesi sağlandı⁷¹. 1461 yılında Trabzon'un fethedilmesiyle birlikte Gürcistan ile Osmanlı Devleti arasındaki Karadeniz kıyılarının da Osmanlı

⁶⁹ İsmet Demir, vd. , *a.g.e.* , s. 28-29.

⁷⁰ Selçukluların Kafkasya fütuhata hakkında bkz. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2004; Osman, Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2003; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *MEB. İslâm Ansiklopedisi*, C.10, İstanbul 1977.

⁷¹ Sadık M. Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya*, s. 31-32.

hâkimiyetine girmesi, Abhazy ve Migreli'nin Osmanlı Devleti'ne tâbiliğini daha da sağlamlaştırmıştır⁷².

Kırım'ı fethederek Kafkasya bölgesini ve Karadeniz'i kuzeyden denetim altına alabilme fırsatı yakalayan Osmanlı Devleti, Yavuz Sultan Selim zamanına gelindiğinde ise doğuda halledilmesi gereken en önemli konu Şah İsmail meselesiydi. Bu hareket son on yıldır Anadolu'da büyük hadiselerle yol açmış, iç karışıklıklar ve isyanlar Anadolu'da düzensizliğe sebep olmuştu. Ayrıca pek çok bölgede önemli nüfus kayıpları yaşanmış, yerlerini terk edenlerin bir bölümü Şah İsmail'e sığınmıştı⁷³. Bu sebeplerden dolayı Kafkasya'nın güney kısımlarında etkili olmaya başlayan Safeviler üzerine bir sefer açılmıştır. Çaldıran Savaşı ile Safeviler yenilmiş ve Osmanlı Devleti'nin üstünlüğünü Safevi Devleti kabul etmek zorunda kalmıştır⁷⁴. Ancak bu savaştan sonra bile Doğu Anadolu'da Safevilerin desteklediği Kızılbaş isyanları devam etmiştir. Yavuz Sultan Selim'den sonra tahta geçen oğlu Kanuni Sultan Süleyman'ın doğuya yönelerek sefer yapmasının en büyük sebeplerinden bir tanesi bu isyanlardır⁷⁵.

1534 senesine gelindiğinde, Kanuni Sultan Süleyman zamanında, İbrahim Paşa'nın başında bulunduğu Osmanlı ordusu tekrar bölgeye girerek Tebriz'i ele geçirdi. Daha sonra 1548 yılında Padişah, Safevi Alkas Mirza'nın teşviki ile bir kez daha Tebriz'e yürüdü. Kanuni Sultan Süleyman, Safeviler tarafından ele geçirilen Şirvan'ı Şirvanşah Halil'in oğlu Ali Sultan'a geri vermek, dolayısıyla bu bölgeyi kendi hâkimiyeti altına almak amacıyla çeşitli tedbirler almıştı; fakat orduda baş gösteren yiyecek sıkıntısı yüzünden Osmanlı ordusunun kışın Azerbaycan'da kalmasını uygun görmeyerek geri çekilmek zorunda kalmıştır. 1549 yılının eylül ayında Kanuni Sultan Süleyman Erzurum'a giderek, vezirlerinden Ahmet Paşa'yı Gürcistan'a gönderdi ve oraları işgal ettirdi⁷⁶. Gürcü Kralları bu tarih itibarıyla hem Osmanlı Devleti'ne vergi vermek, hem de Osmanlıların bu bölgede İran ile yapacağı

⁷² Fahrettin Kırzıoğlu, *a.g.e.*, s. 9.

⁷³ Feridun Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2010, s. 87.

⁷⁴ Cemal Gökçe, *a.g.e.*, s. 24.

⁷⁵ Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2012, s. 296.

⁷⁶ Zeki Velidi Togan, *a.g.m.*, s. 113.

herhangi bir savaşta Osmanlı Devleti'ne yardım göndermek zorunda kalmışlardır⁷⁷. 1551 yılında Osmanlı Devleti batıda Macaristan ile savaş halinde olmasını fırsat bilen Şah Tahmasb Doğu Anadolu'ya saldırdı. Bunun üzerine 1554 yılında Kanuni Sultan Süleyman ordusu ile Azerbaycan'a girdi. Nahçıvan, Revan ve Karabağ'ı ele geçirerek Erzurum'a çekildi. Bir sonraki sene, 29 Mayıs 1555'de Amasya'da Safevi temsilcilerini kabul ederek, barış imzaladı⁷⁸.

Kanuni Sultan Süleyman zamanında birçok kez yapıldığı gibi Gürcü Krallarına çeşitli hediyeler gönderilip, bunların devletin yanına çekilmeye çalışılması yerine, III. Murad zamanında bu politika değiştirilerek bölgede devletin hâkimiyetini bütünüyle sağlamak hedefleniyordu. İran'da tahta çıkan Şah II. İsmail'in Amasya Antlaşması'nı ihlal ederek Doğu Anadolu'da Osmanlı Devleti'nin aleyhine harekete geçmesi⁷⁹ ve Şirvan, Dağıstan ve Tiflis hanlıklarının Safevilere karşı ayaklanıp yardım istemeleri üzerine Osmanlı Devleti bölgeye tekrar yöneldi⁸⁰. Lala Mustafa Paşa 1578 yılında Gürcistan üzerine gönderildi. Neticede bu harekât ile Şirvan ve Gürcistan'da geniş topraklar elde edilerek Hazar Denizi kıyılarına kadar ulaşıldı. Revan, Tebriz, Gence ve Karabağ'da Osmanlı hâkimiyeti tesis edildi⁸¹. Bu senenin sonunda Lala Mustafa Paşa kışı geçirmek üzere Erzurum'a çekildi ve Özdemiroğlu Osman Paşa Şirvan Valiliği'ne tayin edildi⁸².

Safevilerin sürekli olarak Kafkaslarda yaşayan ahaliyi Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtmalarına bir son vermek isteyen Osmanlı yönetimi, bu defa bölgede kalıcı olmak istiyordu. Bu seferlerde Kırım Hanları ve Nogayların da önemli yararlılıkları görülmüştür. Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Kırım Hanı Mehmet Giray ve yanında kardeşleri Gazi Giray ile Adil Giray olmak üzere Kür Nehri'nin kuzey ve güneyinde bulunan Ereş ve Mugan bölgelerindeki başarılı saldırıları İstanbul'da memnuniyet ile karşılanmış ve Özdemiroğlu Osman Paşa sadrazamlığa tayin edilmiştir. 1585 yılında Özdemiroğlu Osman Paşa 200.000 kişilik bir ordu ile

⁷⁷ Cemal Gökçe, *a.g.e.*, s. 24.

⁷⁸ Zeki Velidi Togan, *a.g.m.*, s. 113.

⁷⁹ Yılmaz Karadeniz, *a.g.e.* s. 297.

⁸⁰ Cemal Gökçe, *a.g.e.*, s. 24.

⁸¹ Mustafa Aydın, *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı: Kafkaslar*, s. 41.

⁸² Şerafeddin Erel, *a.g.e.*, s. 95.

Erzurum tarafından hareketle, Güney Azerbaycan'a girdi ve 21 Eylül'de Tebriz'i ele geçirdi. Böylelikle Güney ve Kuzey Azerbaycan III. Murat zamanında tamamen Osmanlı hâkimiyeti altına alınmış oldu⁸³.

B. Rusların Kafkasyalılar ile İlk Temasları

Kafkasya'da hâkimiyet kurmak isteyen devletlerin hemen hemen hiç birinde belirli bir plan ya da yöntem yoktu. Bölge halkının karakterini, yaşama şartlarını ve askeri gereklilikleri dikkate alarak Kafkasya'da devamlı bir şekilde yayılma stratejileri üreten devlet Rusya olmuştur. Rus çarları Kafkasya'ya tamamen hâkim olabilmek için ilk önce Kuzey Kafkasya'yı ele geçirmek gerektiğinin bilincindeydiler. Fakat bu bölgenin bir kerede fethedilemeyeceğini de farkındaydılar. Bunun için Hazar'dan Azak Denizi'ne kadar uzayan bir istihkâm hattı vücuda getirdiler. Daha sonra coğrafi durumdan, siyasi çekişmelerden, Kafkaslarda yaşayan Ortodoks Gürcülerden ve Ermenilerden faydalanarak yarım yüzyıldan fazla süren savaşlar neticesinde Rus istilâsı gerçekleşmiştir⁸⁴.

Birçok kavmin etkilediği Kafkaslara Rusların gelişi 914 yılına kadar uzanır. Dinyeper Nehri ağzından yola çıkan Verangian (Vareg) kolu Don ve Volga Nehirlerini izleyerek Hazar'a kadar inmişlerdir. Rus-Varegler, 943-944 yıllarında Karadeniz'den hareketle Kuban Nehri'ni takiben Kuzey Kafkasya'ya gelmişler, oradan da Hazar Denizi'ne çıkmışlar, sonra Güney Kafkasya'daki Arrân Şehri'ni ele geçirmişler ve etrafını yağmalamışlardı⁸⁵. 964 yılında Güney Kafkaslara yayılan Ruslar; Alan, Oset ve Çerkesleri mağlup etmişlerdir. Fakat daha sonraları Doğu Avrupa'ya göç edip buraları ele geçiren Peçenek, Uz ve Kuman Türkleri Kiev knezlerini kuzeye doğru geri çekilmek mecburiyetinde bırakmışlardır⁸⁶.

XIII. yüzyılda sınırları kuzeyde Ural Dağlarından güneyde Kafkas Dağlarına, doğuda Hazar Denizi'nden batıda Karpat Dağları ve Tuna havzasına kadar geniş bir bölgeyi kapsayan Altın Ordu Devleti'nin Ruslar üzerindeki baskısı bu kavmin

⁸³ Zeki Velidi Togan, *a.g.m.*, s. 113.

⁸⁴ Kadircaan Kafli, *a.g.e.*, s. 98.

⁸⁵ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, TTK., Ankara 1987, s. 23.

⁸⁶ Mustafa Aydın, *a.g.e.*, s. 25.

güçlenmesine engel teşkil etmekteydi⁸⁷. XV. yüzyılın ortalarında Ruslar, birçok irili ufaklı knezliklere bölünmüş bir halde yaşamaktaydılar. Aynı dili konuşup, aynı dine inanmalarına rağmen knezlikler arasındaki siyasi ayrılık, Rusları birbirine düşman etmişti⁸⁸. Böyle bir durumda Moskova Knezliği'nin başına geçen III. Ivan tüm knezlikleri tek bir çatı altında toplamak ve Altın Ordu Devleti'ne karşı bağımsızlığını kazanmak amacıyla mücadeleye başlamıştır. Rusların Altın Ordu Devleti'nin parçalanmasından sonraki temel gayesi bu devletin bulunduğu toprakları kendi egemenliği altına almaktı. 1475 yılına gelindiğinde Karadeniz'deki en önemli ticaret limanlarından biri olan Kefe, Osmanlı hâkimiyeti altına girmiş, Kırım Hanlığı da Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştır. Altın Ordu Devleti'nin gittikçe zayıflaması üzerine Ruslar, 1480 yılında Altın Ordu hâkimiyetinden çıkmışlar ve bundan yedi sene sonra da Kazan Şehri'ni işgal etmişlerdir⁸⁹. Daha sonra Moskova Knezliği'nin başına geçen IV. (Korkunç) Ivan “Çar” unvanını alarak 1552 yılında Kazan, 1556 yılında da Astrahan Hanlıklarını ortadan kaldırdı. Ruslar, böylelikle kuzeyde Slavlarla, kuzeybatıda Kırım Hanlığı ve Kafkaslarla temasa başlamış oldu. Bu durum, Kafkasya'nın kaderini önemli bir şekilde değiştirecek idi. Ancak Kazan ve Astrahan hanlıklarının Rusların hâkimiyetine girmesinden sonra bir müddet daha Osmanlı Devleti'ne bağlı olan Kırım Hanlığı'na karşı Rusya, açık bir şekilde hamlede bulunamıyordu. Ancak sessiz sedasız ilerleyen ve güçlenen Ruslar, ateşli silahlara da sahip olmalarıyla birlikte Astrahan ile Kazan hanlıklarını ele geçirdikten sonra Kafkasya'ya yönelmeye başlamışlardır. Bu sıralarda Kırım Hanlığı, bölgedeki güçlü devlet olma özelliğini yavaş yavaş kaybederek zayıflamaya başlamıştı. Ruslar, bu tarihlerden itibaren Kafkaslardaki etkisini gittikçe kuvvetlendirmeye çalışarak, bu bölgede Osmanlı Devleti'nden kendisine yönelik gelebilecek herhangi bir saldırı karşısında da tedbirler almayı ihmal etmemiştir⁹⁰.

1682 yılında Deli Petro olarak da anılan I.Petro'nun Rus tahtına geçmesiyle birlikte Rusya'nın sıcak denizlere inme politikası milli bir hedef olarak benimsendi. XVI. yüzyıla kadar hemen hemen her yönüyle Avrupa devletlerinden farklı olan

⁸⁷ Ufuk Tavkul, *Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2002, s. 21.

⁸⁸ Akdes Nimet Kurat, *a.g.e.*, s.109.

⁸⁹ Mustafa Aydın, *a.g.e.* s. 25-26.

⁹⁰ Muzaffer Ürekli, “Rus Yayılması Karşısında Kırım Hanlığı ve Kafkasya”, *Kafkas Araştırmaları*, I, İstanbul 1988, s. 24.

Rusya, I. Petro'nun uygulamaya koyduğu yenilikçi reformlar sayesinde XVII. yüzyılda dikkatlerden uzak bir şekilde siyasi, askeri ve ekonomik yönlerden her geçen gün gücüne güç katmaya başlamış ve nihayetinde hatırı sayılır bir Batı devleti haline gelmiştir⁹¹. Rusya'nın bu tarihlere kadar kendi yaşadıkları knezlikler dışında başka topraklara açılmak ve yeni bölgelere hâkimiyetini yaymak gibi bir gayesi yoktu. Ancak I. Petro ile birlikte bu durum değişmiştir. 1707 yılında keşif amaçlı Kafkasya'ya gönderilen Rus birlikleri Kafkasların batısında yok edilmiştir. 1711 yılına gelindiğinde ise Doğu Kafkaslara giden Kont Apraskin'in başında bulunduğu Rus ordusu da aynı akıbete uğradı. I. Petro'nun çar olmasıyla birlikte Rusya tarihinde önemli değişiklikler olmuştur. Rusya'nın Kuzey Savaşları'nda İsveç'i mağlup etmesi, Petro'nun St. Petersburg'u inşa ettirip başkentini oraya taşıması, donanma kurması gibi faaliyetleri ülkenin tarihinde önemli bir yer işgal etmiştir⁹².

I. Petro zamanında büyük bir imparatorluk olma yolunda ilerlemeye başlayan Rusya, II. Katerina'nın Rus tahtına geçmesiyle birlikte milli hedeflerini gerçekleştirebilme gücünü artık kendisinde görmeye başlamıştı. Rusya'nın coğrafi konumu dolayısıyla dış dünya ile irtibatı oldukça azdı. Güçlü bir imparatorluk olabilmek için bu durumun değişmesi gerekiyordu. Rusya'nın asıl gayesi olan sıcak denizlere inmek için öncelikle Rusların Karadeniz'i hâkimiyeti altına almaları daha sonra da Osmanlı Devleti'nin kontrolünde olan Boğazları ele geçirmeleri gerekiyordu. Bu yolla Rusya'nın Akdeniz'e inebilmesi için evvela Kırım Hanlığı'nın ortadan kalkması lazımdı ve Ruslar bunun için çalışmalarını yürütmekteydi⁹³.

C. XVIII. Yüzyılda Kafkaslarda Osmanlı Devleti-Rusya-İran Mücadelesi

Osmanlı Devleti'nin kuzey komşusu olan Rusya'nın başında bulunan Çar I. Petro, İsveç'e karşı 1700-1721 yıllarındaki Büyük Kuzey Savaşı'nı kazandıktan sonra 2 Kasım 1721 tarihinde kendisini bütün Rusların imparatoru ilan etti ve Ortodoksların koruyucusu görevini üstlendi. I. Petro, Venedik ve Almanya İmparatorluğu arasında 13 Nisan 1716'da yapılan ittifaka kendisinin de davet

⁹¹M. Metin Hülagü, "Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu ve Türk-Rus İlişkilerindeki Yeri (1441-1783), *Uluslar arası Türkoloji Sempozyumu*, TİKA. , Kırım 31 Mayıs- 4 Haziran 2004, s. 10.

⁹²A.B. Şirokorad, *Rusların Gözünden Osmanlı- Rus Savaşları*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2009, s. 67.

⁹³Cengiz Fedakâr, *a.g.e.* , s. 2-3.

edilmesine rağmen tarafsız kalmıştı. Bu yüzden de Osmanlı Devleti, Rus Çarı'nın imparator unvanı almasına herhangi bir itirazda bulunmadı⁹⁴. Osmanlı Devleti'ne karşı 1711'de uğradığı Prut yenilgisinden sonra, Karadeniz ve boğazlara hâkim olamayacağını anlayan I. Petro, ilgisini Hazar Denizi kıyıları ile Güney Kafkasya'nın Hıristiyan halkları Ermeniler ve Gürcülere yöneltmiştir. Bu sırada Dağıstan'da meydana gelen siyasi gelişmeler Rusların bu bölgeyi işgal etmesi için bir bahane oluşturdu. İran'ın hâkimiyeti altındaki Şirvan ve Revan eyaletlerine saldıran Dağıstanlılar, İran Devleti'nin kendilerine her yıl gönderdiği vergi hükmündeki hediyeleri bu yıl alamadıklarını ileri sürmüşler ve bölgede ticaret yapan Rus tüccarlarının mallarını yağmalamışlardır. Rus Çarı I. Petro dört milyon rublelik zararın derhal kendilerine ödenmesini istedi. Bunun reddedilmesi üzerine 1722 yılında I. Petro'nun bizzat başında bulunduğu Rus ordusu ve donanması karadan ve Hazar denizi kıyılarından Dağıstan'a girerek Kafkasya'yı doğudan işgal etti⁹⁵.

Rusya ve Osmanlı Devleti ile komşu olan Safevi Devleti'nde ise XVII. yüzyılın sonlarına doğru iç karışıklıklar ortaya çıkmıştır. Bu iç karışıklıklar hasebiyle Safevi Devleti'nin otoritesi Kafkaslarda zayıflamıştır. Safevilerin içine düştüğü zor durumun farkında olan Ruslar 1722 yılında İran topraklarında yayılmaya başladılar. Bunun üzerine siyasi ve ekonomik sıkıntılarla boğuşan Osmanlı Devleti de halkına batıda yaşanan toprak kayıplarının yarattığı sarsıntıyı unutturmak ve Safevi Devleti'nden topraklar fethederek mali kaynak sağlamak amacıyla Safevilerle savaşa girecekti. Güney Kafkasya ve Dağıstan, Nadir Şah⁹⁶'ın bölgede İran hâkimiyetini yeniden tesis etmesine kadar Osmanlı Devleti, İran ve Rusya arasında bir mücadele sahası olacaktır⁹⁷.

⁹⁴ Sadık M. Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya*, s. 172.

⁹⁵ Ufuk Tavkul, *a.g.e.*, s. 23.

⁹⁶ Nadir Şah, İran'daki Avşar Türkmenlerinden olup 1722 yılında İran'ı ele geçiren Afganlıların tekrar İran'dan kovulmasında büyük rol oynamıştır. Daha sonra İran tahtına çıkan bu zat özellikle Kafkaslarda başarılı savaşlar yapmış; ancak ele geçirdiği bölgelerde kalıcı olamamıştır. 1747 yılında istikrarsız idaresi yüzünden katledildi. (Cemal Gökçe, *a.g.e.*, s.33.)

⁹⁷ Sadık M. Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya*, s. 172-173.

D. 1768-1774 Osmanlı-Rus Harbi ve Kırım'ın Bağımsız Olması

I. Petro'nun sıcak denizlere inme politikasını siyasi bir vasiyet olarak gören ve ülkesini bu amaç doğrultusunda yöneten II. Katerina, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında bu politikayı uygulamaya koymuş ve başarılı sonuçlar elde etmiştir⁹⁸. Çariçe, aslen Alman kökenliydi. Fakat doktoruna *Vücudumdaki son Alman kanını akıtınız ki, damarlarımda Rus kanından başka bir şey kalmasın* diyebilecek kadar Rus milliyetçisiydi. I. Petro'nun hedeflerini gerçekleştirmek isteyen II. Katerina bu nihai amaca ulaşabilmek için "Grek Projesi" adını verdiği bir plan tasarlamıştır. Bu projeye göre Osmanlı Devleti ortadan kaldırılacak, onun yerine bir Rus prensinin başında olduğu, İstanbul başkent olmak üzere yeni bir Grek Devleti kurulacaktı. Hatta bu amaçla II. Katerina, yeni doğan torununa İstanbul'un kurucusu olan Bizans İmparatoru Konstantin'in adını vererek onu kurulacak bu devletin başına getirmeyi düşünüyordu⁹⁹.

Rusya, Lehistan Kralı III. August'un ölümü üzerine, Osmanlı Devleti'nin karşı çıkmasına rağmen 1768'de Lehistan'a ordusunu göndermiş ve Stanislas August Poniatowski'yi kral ilan ettirmiştir. Rus birlikleri, Osmanlı Devleti'ne iltica eden Leh milliyetçilerinin peşinden Osmanlı topraklarına girmiş ve Lehler ile birlikte Müslüman ve Yahudi halkı da katletmiştir. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, 8 Ekim 1768'de Rusya'ya savaş ilan etmiştir. Ancak bu 1768-1774 Osmanlı Rus Savaşı'nın görünür sebebi idi. Savaşın asıl sebepleri ise Rusya'nın Kırım'ın iç işlerine karışması, Kuzey Kafkasya ve Gürcistan'a yönelik yayılcı faaliyetleri, Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşamakta olan Kafkasya ve Balkan Hıristiyanlarını Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtmasıydı¹⁰⁰.

1768 yılında başlamış olan ve sonuçları itibariyle sadece Osmanlı Devleti için değil; Ruslar için de bir dönüm noktası teşkil eden Osmanlı-Rus savaşı, Osmanlı Devleti'nin artık zayıf bir durumda olduğunu bütün açıklığıyla gözler önüne sermekteydi. Bununla birlikte Rusya'nın da bu tarihlerde büyük bir güç olarak ortaya

⁹⁸ Abdullah Temizkan, "Rusya ve Osmanlı Devleti'nin Kafkas Ötesinde Nüfuz Mücadelesi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C.6, S. 2, İzmir 2006, s. 447.

⁹⁹ Serhat Kuzucu, *Kırım Hanlığı ve Osmanlı Rus Savaşları*, Selenge Yay. , İstanbul 2013, s. 29-30.

¹⁰⁰ Sadık M. Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya*, s. 232.

çıkışını göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Rusların Lehistan'ın iç işlerine karışarak burada yaptıkları müdahaleler ile Lehistan'ı kendi nüfuzları altına almaları ve Kırım Hanlığı ile Osmanlı topraklarına yapmış oldukları saldırılar sebebiyle başlayan savaş, Osmanlı Devleti açısından haklı sebepleri olmasına rağmen Rusları yenebilmek için gerekli hiçbir hazırlık yapılmadan ilân edilmişti¹⁰¹. Netice itibariyle Osmanlı Devleti Rusya'ya mağlup olmuş, iki devlet arasında 21 Haziran 1774'de Küçük Kaynarca Antlaşması yapılmıştı¹⁰². Bu antlaşmanın, sonuçları göz önünde bulundurulduğunda sadece antlaşmayı imzalayan Osmanlı Devleti ve Rusya'yı değil bölgedeki diğer siyasi yapıları da oldukça etkilemiştir¹⁰³. Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kafkaslarda bulunan Küçük ve Büyük Kabartaylar Ruslara, Gürcistan civarındaki Bağdadçık, Şehriban ve Kutatis Kaleleri Osmanlı Devleti'ne bırakılıyordu. Ayrıca Rusya İstanbul'da daimi bir elçi bulduracak ve bu elçi büyük devletlerin elçilerine verilen imtiyazların aynısına sahip olacaktı. Bundan böyle Ruslar ticaret gemileriyle Karadeniz ve Akdeniz'e gelip gidebilecekler ve Osmanlı limanlarında kalabileceklerdi. Ayrıca Ruslar Osmanlı şehir ve kasabalarında istedikleri yerlerde konsolosluklar kurabilecekleri¹⁰⁴. Osmanlı Devleti açısından Küçük Kaynarca Antlaşması'nın en ağır maddesi antlaşmanın 3. maddesinde belirtildiği üzere Kırım'a bağımsızlık verilmesiydi. Bu antlaşmadan sonra Rusya, mağlup ve öz güveni sarsılmış olan Osmanlı Devleti'nin iç işlerine rahatça karışabilecek idi¹⁰⁵. Nitekim 1774 yılında bağımsız olan Kırım, 1783 yılında Ruslar tarafından işgale uğramıştır. Bu sebeple Küçük Kaynarca Antlaşması, savaşı bitiren bir barış antlaşmasından çok maddelerinin getirdiği sonuçlar sebebiyle bir ateşkes antlaşması hükmünde kalmıştır.

¹⁰¹ Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca Antlaşması", *TDVİA*, c. 26, Ankara 2002, s. 524.

¹⁰² Küçük Kaynarca Antlaşması'nın orijinal metni için bkz: BOA, A.DVN. DVE. , 83/1.

¹⁰³ Cengiz Fedakâr, *a.g.e.* , s. 3.

¹⁰⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.4, 1. Kısım, TTK. , Ankara 1978, s. 423.

¹⁰⁵ Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Nilüfer Epçeli), C.4, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005, s. 415.

1. Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan Sonra Kırım Hanlığı ve Ruslar Tarafından İşgali

Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla birlikte Osmanlı Devleti ve Rusya, Kırım'ın bağımsız bir devlet olduğunu kabul ettiler. Bu antlaşmaya göre, Kırım ahalisi Cengiz Han soyundan gelen istedikleri bir kişiyi han olarak seçebileceklerdi. Bu seçime ne Osmanlı Devleti ne de Rusya müdahale edebilecekti. Lâkin Kırım halkı ve hanedanı Müslüman olduğu için aynı zamanda Osmanlı Padişahı'nın da tüm Müslümanların Halifesi olması sebebiyle Halife'nin Kırım'ın din ile ilgili işlerini düzenleyebilme hakkı olacaktı.¹⁰⁶

Rus istilâsı sırasında III. Selim Giray deniz yoluyla İstanbul'a kaçması üzerine Kırimlılar Sahib Giray'ı han vekili yapmışlar ve Küçük Kaynarca Antlaşması'na müteakip onu Kırım hanı ilân etmişlerdi. Sahib Giray Kırım Hanı olunca kendisinin kalgaylığına¹⁰⁷ kardeşi Şahin Giray'ı getirmişti¹⁰⁸. Ancak Kırım halkı, yüzyıllar boyunca Osmanlı himayesinde yaşadığından dolayı bağımsız bir devlet olup Osmanlılarla bağlantılarının kesilmesini bir türlü kabullenemiyordu. Ayrıca Kırım Tatarları, Rusların ülkeleri üzerindeki gerçek amacının da farkındaydılar. Bu sebeplerden dolayı Kırım uleması ve ileri gelenlerinden bazıları Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra İstanbul'a bir heyet halinde gelerek yüzyıllar boyunca Osmanlı himayesinde kalan Kırım'ın bağımsız olmasıyla birlikte duydukları hoşnutsuzluğu dile getirmişler ve yine Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girmek istediklerini, hanların padişah tarafından tayinini, hutbe ve sikkenin Padişah adına olmasını, Sahib Giray'a hanlık menşuru ve teşrifat gönderilmesini rica etmişlerdir¹⁰⁹. Kırım ileri gelenlerinin Osmanlı Devleti'ne arz etmiş oldukları bu istekler Rusya ile imzalanmış olan Küçük Kaynarca Antlaşması'na aykırı olduğu için, Osmanlı Devleti bunu kabul etse dahi, Rusya'nın bunu hiçbir şekilde kabul etmeyeceği aşikârdı. Fakat Osmanlı yönetimi yaptığı istişareler sonucu, İstanbul'a gelen Kırım heyetinin isteklerinden Kırım Hanlığı'nın bağımsızlığını zedeleyecek olanları kabul etmemiş, ancak seçilmiş olan hanın onaylanmasının dini bir gereklilik

¹⁰⁶ Serhat Kuzucu, *a.g.e.*, s. 36.

¹⁰⁷ Kırım'da Hanın vekiline ve yahut veliahtına verilen unvan.

¹⁰⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 443.

¹⁰⁹ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.2, s. 5.

olduğu gerekçesiyle, Sahib Giray'a teşrifat göndermeyi uygun bulmuştur¹¹⁰. Bununla birlikte Osmanlı Devleti, Rusya ile aralarında bir sorun çıkmaması için Kırım heyetinin yapmış olduğu müracaatı ve Osmanlı Devleti'nin aldığı kararı Reisülküttap İsmail Raif Bey vasıtasıyla Rus Generali Romanzov'a bildirdi. Rus tarafı da Osmanlı Devleti'nin almış olduğu karara sesini çıkarmadı. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, 1775 yılında Bekirpaşazade Miralem Mehmet Bey aracılığıyla, Sahib Giray'a hanlığının tasdiki için teşrifat ve menşur göndermiştir¹¹¹.

Kırım halkı, Sahib Giray için gönderilmiş olan teşrifatı memnuniyetle karşılamış, fakat Kırım'ın bağımsızlığını bir türlü kabul etmeyerek yine eskisi gibi Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmayı istemişlerdi. Bu isteklerini o sıralarda Kefe'de bulunmakta olan eski Kırım hanlarından III. Devlet Giray'ın körüklemesiyle Sahib Giray'ın aleyhine olaylar cereyan etmiştir. Sahib Giray'ı hanlıktan uzaklaştırarak kendisini han yaptırmak isteyen Devlet Giray, Kırım ileri gelenlerini kendi tarafına çekerek Kırım'ın Osmanlı Devleti'ne bağlanması, Kerç, Yenikale ve Kılburun Kalelerinin Ruslardan geri alınması gibi istekleri ileri sürerek Sahib Giray'ı hanlıktan uzaklaştırarak kendisini han seçirtmiştir. Bu taht değişikliği Rusların da işine gelmekte idi. Çünkü Kırım'da gelecekte çıkabilecek olan iç karışıklıklar sebebiyle Rusya'nın Kırım'a girmeye bir bahanesi kendiliğinden ortaya çıkmış olacaktı¹¹². Kırım'da meydana gelen bu taht değişikliğinden sonra hanlığını kaybeden Sahib Giray öncelikle kendisi için en güvenli yer olarak gördüğü Sinop'a, oradan da İstanbul'a gitmeye karar verdi. Ama tıpkı kendinden önceki bazı hanlara da yapıldığı gibi, o da İstanbul'a varduktan sonra buradan Rumeli'de bir çiftliğe gönderildi. Devlet Giray Han, Osmanlı Devleti tarafından hanlığının tanınması ve kendisine teşrifat gönderilmesi, bununla birlikte eğer mümkün olursa sultandan askeri yardım sağlamak üzere 1775 yılının haziran ayında İstanbul'a aralarında Kırım kalgayının, nureddininin¹¹³, kadıaskerin ve iki yüz mirzanın bulunduğu bir heyeti İstanbul'a göndermiştir. Gelen bu heyeti özellikle devlet erkânı memnuniyetle karşıladı; ancak İstanbul'a gelen bu heyet, Kırım'ın tekrar Osmanlı Devleti'ne bağlanması hususunda

¹¹⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.* , s. 443.

¹¹¹ Serhat Kuzucu, *a.g.e.* , s. 38-39.

¹¹² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.* , s. 444-445.

¹¹³ Kırım Hanlığı'ndan ikinci veliahta verilen unvan.

pek fazla bir şey elde edemedi. Ayrıca bu olay, Rusların Osmanlı Devleti'ni Kırım'da sadece din ve adalet yetkililerini değil, diğer devlet memurlarını da tayin etmekle suçlamasına ve şikâyette bulunmalarına neden oldu¹¹⁴.

Rusya Kırım'da yaşanan taht değişikliğini dikkatle takip etmekteydi II. Katerina, yeni Kırım hanı olan Devlet Giray'ın Osmanlı Devleti'ne olan bağlılığından hoşnut değildi. Devlet Giray'ın Kırım tahtında olması Rusya'nın Kırım üzerindeki amaçlarını gerçekleştirmesine engel teşkil edebilirdi. Bu sebeple Devlet Giray'ın bir an evvel hanlıktan uzaklaştırılması gerekmektedir. Rus Çariçesi, Devlet Giray'ın hanlığını resmen tanımış olmasına rağmen, Kırım tahtına Rusların himayesinde bir han oturtmak istiyordu. Ruslara göre Şahin Giray bu iş için biçilmiş kaftandı¹¹⁵. Ruslar, Kırım'ın iç işlerine müdahale edebilmek için ilk olarak Tatarları Kırım Hanı Devlet Giray'a karşı kışkırtmışlar ve Kırım'da bir iç karışıklık çıkmasına sebep olmuşlardır. Daha sonra güya Kırım hanının mevkiini korumak üzere Rusya, Kırım'a asker sokmuş, bunun üzerine Devlet Giray da kaçarak deniz yoluyla İstanbul'a gelmiştir. Bunun üzerine de Kırım Hanlığı'na Rusların istediği St. Petersburg'da II. Katerina'ya yaverlik yapmış olan Şahin Giray getirilmiştir. Yeni Kırım hanı olan Şahin Giray, II. Devlet Giray'ın torunu ve Topal Ahmet Sultan'ın oğludur¹¹⁶. Batılı tarzda bir devlet kurmak isteyen, bunun için de Ruslar tarafından verilen bağımsızlık sözleriyle Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtılarak kullanıldığını idrak edemeyen Şahin Giray, kendisi gibi bağımsızlık davası güden diğer Kırım ileri gelenleri ile birlikte, Rusların himayesi altında, 1777 yılında Kırım'da hâkimiyetini sağlamakta zorluk çekmedi¹¹⁷. Rusların desteğiyle Kırım hanı olan Şahin Giray, Kırım halkından gelecek tepkilerin önüne geçmek için dört Tatar ve bir Rus'u İstanbul'a gönderip, kendisinin Kırım hanı olduğunu arz ederek teşrifat ve menşur gönderilmesini talep etmiştir. Ancak, Osmanlı Devleti Şahin Giray'ın hanlığını kabul etmeyerek, Kırım ahalisinin ekseriyetinin üzerinde karar kıldığı eski Kırım hanı olan Selim Giray, han olarak nasb edilmiş ve Kırım'a gönderilmiştir. Devlet Giray Han da

¹¹⁴ Nicolae Jorga, *a.g.e.*, C.5, s. 26.

¹¹⁵ Serhat Kuzucu, *a.g.e.*, s. 40.

¹¹⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 446.

¹¹⁷ Feridun M. Emecen, "Son Kırım Hanı Şahin Giray'ın İdamı Meselesi ve Buna Dair Vesikalar", *Tarih Dergisi*, S. 34, İstanbul 1984, s. 315-316.

Rumeli tarafında bir çiftliğe gönderilmiştir¹¹⁸. Osmanlı Devleti'nin Selim Giray'ı han olarak ataması Osmanlı- Rus ilişkilerinde gerginliğin had safhaya ulaşmasına neden olmuştur. Kırım'da biri Ruslar tarafından diğeri de Osmanlılar tarafından desteklenen iki hanın bulunması, Kırım ahalisi arasında da gerginliklere yol açmış ve Selim Giray ile Şahin Giray destekçileri arasında çatışmalar çıkmıştır. Nihayetinde Selim Giray'ın kaçmasıyla tahtın tek sahibi Rus yanlısı Şahin Giray olmuştur¹¹⁹.

Şahin Giray, Ruslardan aldığı destek ile birlikte ülkede batılı tarzda Kırım halkının alışkın olmadığı bir şekilde değişiklikler yapmaya başladı¹²⁰. Şahin Giray önceden Rus ordusunda bulunmuş ve bu sayede batı medeniyetini oldukça iyi tanımıştır. Artık Osmanlı halifesinden tamamen ayrılıp Rus odaklı bir batı devleti yaratmayı düşünüyordu. Avrupa'nın kültürünü almak, ordusunu batılı yöntemlere göre düzenlemek, Kırım ileri gelenlerinin feodal durumlarına son vermek istemesi ve vergileri arttırması Kırım'da genel bir memnuniyetsizlik yaratmıştır. Kırım ahalisi Şahin Giray'a Rus yanlısı bir hain olarak bakmaya başladı. Bu sebeplerden dolayı Kırım'da Ruslar ve Şahin Giray'a karşı bir ayaklanma çıkmıştır. Kırım'da ve Kuban'da bulunan Ruslardan birçoğu Kırım halkı tarafından katledildi. Saldırıya uğrayan Şahin Giray yaralı bir şekilde Bahçesaray'dan kaçıp Ruslara sığındı. Bunun üzerine İstanbul'dan tayin olunan Baht Giray Osmanlı yardımcı kuvvetleri ile Kırım'a gelip tahta çıktı. Çok geçmeden Şahin Giray Rus kuvvetleri sayesinde tekrar Kırım'a hâkim oldu. Ruslar Kefe'yi ve diğeri önemli Kırım limanlarını işgal ettiler. Müslüman olan Kırım ahalisi artık kalabalık kitleler halinde Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmışlardı. Kırım'dan ayrılmak zorunda kalan Müslüman Tatar halkının yerine Ruslar, 75.000 kişilik bir Rus muhacir kitlesi getirip yerleştirdiler¹²¹.

Şahin Giray, hanlığı boyunca Kırım halkının gittikçe nefretine sebep olmuş ve Osmanlı Devleti'ne bağlı olan Kırım halkının çoğunluğu ayaklanarak Şahin Giray'ın Kırım'ı terk etmesine sebep olmuşlardı. Bunun üzerine topyekûn harekete geçmeye karar veren II. Katerina 1782'de General Potemkin komutasındaki bir orduyu Kırım'a göndermiştir. General Potemkin, 30.000 Kırım Türk'ünü, bu işgal

¹¹⁸ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.2, s. 83.

¹¹⁹ Cengiz Fedakâr, *a.g.e.*, s. 4.

¹²⁰ Münir Aktepe, "I. Abdülhamid", *TDVİA*, C. 1, Ankara 1988, s. 215.

¹²¹ Halil İnalçık, "Kırım", *MEB. İslâm Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul 1978, s. 751.

sırasında katletmiştir. Kırım'ın 1783 yılında resmen ilhakıyla Şahin Giray da Osmanlı Devleti'ne iltica etmek zorunda kalmıştır¹²².

¹²² Feridun M. Emecen, “ Son Kırım Hanı Şahin Giray'ın İdamı Meselesi ve Buna Dair Vesikalar”, s. 316.

II. BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NİN SAVAŞ HAZIRLIKLARI

VE

KAFKAS HANLIKLARI

A. Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya ile Temasa Başlaması

Osmanlı Devleti, XVIII. yüzyılın sonlarına kadar topraklarının kuzey hudutlarının güvenliğini bu bölgelerde var olan kaleleri vasıtasıyla sağlıyordu. Bölgenin idari işleri ise Osmanlı Devleti'nin himayesi altındaki Kırım Hanlığı tarafından yürütülmekteydi. Kırım'ın kaybıyla birlikte Kafkas coğrafyasıyla dolaylı yoldan irtibat halinde olan Osmanlı Devleti'nin artık buralarla teması doğrudan kesilmiştir. Bu yüzden Osmanlı devlet adamlarının bölge halkı ve coğrafyası hakkında pek bir bilgisi yoktu. Osmanlı Devleti ile Kuzey Kafkasya'da yaşayan yerli halkın nadiren karşılaştığı hadiselerden biri 1768 Rus Savaşı sırasında yaşanmıştır. Kaptan-ı Derya Gazi Hasan Paşa ve maiyetinde olan Canik Muhassılı Ali Paşa ve oğulları Mikdad Ahmet ile Battal Hüseyin, erzak ihtiyacı ve ordunun dinlenmesi için birkaç günlüğüne Soğucak Kalesi önlerine geldiler. Bu vesileyle Osmanlı Paşaları Çerkesler ile ilk defa karşılaşmışlardı. Bu karşılaşma sırasında bölge halkının yaşam standartlarının pek de iyi olmadığı görülmüştür¹²³.

Rus Çariçesi II. Katerina'nın Kafkaslarda takip ettiği yayılcı politika, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra gittikçe artmaya başlamıştır. Özellikle 1776 yılında General Potemkin'in Kafkasya bölgesinin işgali için Rus ordusunun başına getirilmesiyle birlikte Kafkaslarda bir askeri hareketlilik meydana gelmiştir. Bölgede

¹²³ Cengiz Fedakâr, *a.g.e.*, s. 15-16.

yaşayan yerli ahali özellikle de Çerkes kabileleri Rusların giriştiği bu istilâ hareketlerine karşı bir direniş başlatmış olsalar da, bundan bir sonuç alamamışlar ve yardıma muhtaç hale gelmişlerdi. Ruslara karşı direniş gösteren Çerkeslere ancak iki devlet yardım edebilirdi. Bu devletlerden birisi İran diğeri ise Osmanlı Devleti idi. Ancak bölgedeki siyasi gelişmeler göz önüne alındığında Çerkeslere yardım etmeye en müsait devlet Osmanlı Devleti idi. Çünkü Küçük Kaynarca Antlaşması sonrasında Kırım'ın Osmanlı Devleti'nden ayrılıp bağımsız olması ve ardından da Ruslar tarafından işgal edilmesi Osmanlı Devleti'nin tüm dikkatini bu bölgeye vermesi gerektiğini gün yüzüne çıkarmıştır¹²⁴. İstanbul'da bölge için yeni politikaların gündemde olduğu bu tarihlerde Çerkesler Zanoğlu Mehmet Giray'ın başkanlığında bir heyeti yardım istemek üzere İstanbul'a göndermişlerdir. I. Abdülhamit tarafından kabul edilen heyete isteklerinin değerlendirilerek Çerkeslere yardım edileceği, Rusların Kafkasya'da yayılması karşısında Çerkeslerin Osmanlı Devleti'nin yanında yer almalarından dolayı memnuniyet duyulduğu bildirilmiştir. Ayrıca Rusya ile yapılan Küçük Kaynarca Antlaşması gereğince Kuban Nehri'nin güneyi Osmanlı toprakları olarak kabul edildiği ve Soğucak Muhafızlığı'nın bu amaçla aktif hale getirileceği Çerkes elçisine bildirildi¹²⁵.

Osmanlı Devleti, Kırım'ın bağımsız olmasıyla beraber kendisi için önemi iyiden iyiye artan Kuzey Kafkasya'daki gelişmeleri dikkatle takip etmekteydi. Bununla birlikte Çerkeslerin de yardım talebi üzerine Bâb-ı Âli, bölgedeki faaliyetlerini artırarak bir takım tedbirler almıştı. Trabzon Valisi Canikli Ali Paşa, 2 Ocak 1778'de Kırım Seraskeri tayin edilmiş idi. Emrine bir miktar asker verilen Ali Paşa, aslen Çerkes olan Kaptan-ı Derya Gazi Hasan Paşa'nın başında bulunduğu bir donanma ile 20 Haziran 1778'de İstanbul'dan yola çıkarak, Çerkesler hakkında bilgi toplamak ve bölgenin keşfini yapmak üzere Soğucak Kalesi'ne gönderildiler. Çapsun'a varan Gazi Hasan Paşa, Çerkesler tarafından büyük bir memnuniyetle karşılandı. Ancak, gece olunca bazı Osmanlı askerleri adet olduğu üzere halk tarafından esir alındı. Bu askerler, bir öküz karşılığında serbest bırakıldı ve Cezayirli Gazi Hasan Paşa Çapsun'u terk etti. Canikli Ali Paşa, Kafkasya'da yaşayan yerli

¹²⁴ Serhat Kuzucu, *a.g.e.*, s. 78.

¹²⁵ Zübeyde Güneş Yağcı, "Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya Siyaseti: Çerkeslerden Bağlılık Senedi Alınması", *Karadeniz*, II, Ankara 2009, s. 99.

ahaliden devletin faydalanmasının, halkın devlete ısındırılması ve İslâmlaşması ile mümkün olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Rusların Kırım'ı ele geçirmesiyle birlikte Osmanlı donanmasının ihtiyacını karşılayabilecek limanın bölgedeki Soğucak limanı olabileceğini İstanbul'a beyan etti. Daha sonra burasının müstahkem hale getirilmesi amacıyla Canikli Ali Paşa'nın oğlu Mikdad Ahmed Paşa Soğucak Muhafızı olarak tayin edilmiştir¹²⁶.

1. Ferah Ali Paşa'nın Soğucak Muhafızlığı ve Anapa Kalesi'nin İnşa Edilmesi

1768-1774 Osmanlı Rus Savaşı sonucunda Ruslar, Kırım ve sahillerinde olan limanları ele geçirmişti. Anadolu'da ise Osmanlı donanmasını barındırabilecek Sinop ve Karadeniz Ereğlisi dışında başka bir liman kalmamış, dolayısıyla Rus tehdidine karşı Anadolu ve İstanbul'un emniyetinin sağlanması için yeni tedbirler alınması gerekmektedir. Kırım'daki limanlar gibi Osmanlı donanmasının ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir liman inşa edilmesi zorunlu hale gelmiştir. Kuzey Kafkasya'da yaşayan Çerkes kabilelerini Osmanlı Devleti'ne celp etmek ve gerektiğinde bunlardan yardım temin edilebilmesi için buraya bilgi sahibi ve bölgeyi iyi tanıyan birinin tayin edilmesi şarttı. Bu iş için en uygun kişinin Ferah Ali Paşa olduğu düşünüldü¹²⁷. Kendisine Ankara Sancağı tevcih edilmiş ve vezaret rütbesi verilerek Soğucak'a tayin olunmuştur¹²⁸.

Ferah Ali Paşa'nın görevi sadece Soğucak Kalesi'ni tamir ve tahkim ederek muhafızlık yapmak değildir. Bundan başka bölge kabilelerinin Ruslarla yapılan antlaşmaya aykırı olarak Kuban'ı geçip Rus topraklarına akınlar yapmalarını önlemek ve Kuban Nehri boyunda meydana gelen gelişmeleri İstanbul'a bildirmek, ayrıca Soğucak'ın güneyinde yer alan Anapa Kalesi'ni yeniden inşa etmek, bölgenin güvenliğini sağlamak ve Taman Yarımadası'ndaki gelişmeleri yakından takip etmektir¹²⁹. Ferah Ali Paşa, hazırlıklarını bitirmesinin ardından İstanbul'dan Karadeniz'e açıldı. İlk olarak Sinop'a varan Paşa, Sinop'ta Soğucak'ın inşası için

¹²⁶ Sadık M. Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya*, s. 251.

¹²⁷ Cengiz Fedakâr, *a.g.e.*, s. 15- 16-17.

¹²⁸ Ahmed Vâsîf, *Mehâsinü'l- Âsâr ve Hakâikü'l Ahbâr*, (Haz. Mücteba İlgürel), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 2242, İstanbul 1978, s. 186.

¹²⁹ Zübeyde Güneş Yağcı, *a.g.m.*, s. 100.

gerekli levazımatı aldıktan sonra 1781 yılında Soğucak Kalesi'ne geldi. Kalede evvel zamandan kalan bir miktar asker mevcuttu. Bunun için karşılıklı top atışlarıyla Paşa'nın selamlanması gerekiyordu. Ancak gemilerden yapılan top atışlarına kaleden herhangi bir cevap gelmemişti. Ferah Ali Paşa adamlarından birkaçını neler olup bittiğini öğrenmeleri amacıyla kaleye gönderdi. Kalede karşılaşılan manzara oldukça kötüydü. Uzun zamandan beri bölgeye erzak gönderilmediğinden birçok asker hayatını kaybetmiş, geri kalan az sayıdaki askerler de hayatlarını zorlukla devam ettiriyorlardı. Ferah Ali Paşa, durumun bu denli kötü olduğunu gizli tutarak ilk gönderdiği adamlarını tekrar kaleye yollayarak, kalede mevcut çalışır durumda olan birkaç topu kendi gemisinden atılan toplara cevap olmak üzere ateş ettirmiştir. Bundan sonra Ferah Ali Paşa, kendi özel çabalarıyla maiyetindeki askerleri kaleye çıkararak yerleşmelerini sağladı. Ayrıca bölgede yaşayan kabileler hakkında hiç vakit kaybetmeden bilgi toplamaya başlamıştır¹³⁰.

Ferah Ali Paşa, Soğucak'ta ilk olarak iskân işleriyle ilgilendi. Yaşadıkları toprakların Rus işgaline uğramasıyla Kırım ve Taman tarafından göç etmek zorunda kalan muhacirlerin Soğucak Kalesi'ne iskânıyla kale içinde ve dışında yeni mahalleler kuruldu¹³¹. Ferah Ali Paşa, Soğucak'ta yaşayan tüm halka ve kalede görevli olan askeri zümreye Hazinekar Çeşmesi önünde toplantı yapacağını bildirdi. Ferah Ali Paşa tertip etmiş olduğu toplantıda İslâm dininin bölge halkına anlatılması ve kabilelerin Osmanlı Devleti'ne celp edilmesi için canla ve başla çalışılması gerektiğini söylemiştir. Kalede görevli askerlerin hiçbir zaman silahlarını ellerinden bırakmamalarını, kendi aralarında iyi geçinmelerini istedi. Ayrıca askerlerin kabile halkına iyi davranmalarını ve onların her isteklerini yerine getirmelerini emretmiştir. Hatta kabileler tarafından esir dahi alınsalar herhangi bir harekette bulunmamalarını ve kendisine haber vermelerini istemiştir. Ferah Ali Paşa, emirlerine herkesin itaat etmesi hususunda toplantıya katılan herkese tek tek yemin ettirmiştir¹³². Paşa, bölgede yaşayan kabilelerin Osmanlı Devleti'ne sadakatle bağlı olacaklarına dair kendilerinden söz alınması gerektiğini düşünüyordu. Bu amaçla Soğucak'ın dışında yaşayan kabilelerin durumlarını öğrenmek için bu bölgelere casuslar gönderdi. Söz

¹³⁰ Cemal Gökçe, *a.g.e.*, s. 45.

¹³¹ Sadık M. Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya*, s. 252.

¹³² Cengiz Fedakâr, *a.g.e.*, s. 21.

konusu kabileler ile ilgili gerekli bilgiler toplandıktan sonra, kabileler teker teker Soğucak'a davet edilmiş ve onların İslâm dinini tanıyarak kabul etmeleri sağlanmış ayrıca Osmanlı Devleti'nin bölgedeki temsilcisi olan Ferah Ali Paşa'nın emirlerine itaat edeceklerine dair kendilerinden söz alınmıştır¹³³. Ekim 1783'te Abaza, Abzeh, Temirguey, Bjedug, Jane, Hatukay ve Mahoş beylerinden Osmanlı Devleti'ne bağlı kalacaklarına dair yeminler alınmıştır¹³⁴. Tercümanlığını yapmakta olan Abaza Mehmet Ağa vasıtasıyla Çerkesler ve Abazalarla irtibat kuran, onları tanıma fırsatı bulan Ferah Ali Paşa, bölge kabileleriyle kurulacak akrabalığın önemini kavramıştır. Daha önce Özdemiroğlu Osman Paşa, bu bölgede kabilelerle evlilik yoluyla akrabalık tesis etmişti. Aynı yolu izleyen Ferah Ali Paşa Şapsıh Kabilesi Beyi Hacı Hasan'ın kızı ile evlendi. Paşa, maiyetindeki askerlerine de Çerkes kızlar ile evlenmelerini tavsiye etmiştir. Evlilikler yoluyla kabilelerle tesis edilen akrabalık sayesinde bölgede yaşayan ahali arasında İslâmiyet hızla yayılıyor ve Müslüman olanlara yeni isimler veriliyordu. Ferah Ali Paşa'nın kabileler üzerindeki bu faaliyetleri olumlu sonuçlar vermeye devam etmekteydi. Nitekim irili ufaklı Çerkes grupları Osmanlı ordusuna katılmaya başlamıştı¹³⁵.

Ferah Ali Paşa bir taraftan kabilelerle iyi ilişkiler tesis ederek aralarında İslâm dinini yayma çalışmalarını devam ettirirken diğer taraftan da Soğucak Kalesi'ni kuvvetlendirmek için çalışmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin burada tutunabilmesi için, evvela Soğucak Kalesi'nin tamir ve tahkim olunması şarttı. Bunun için öncelikle Sinop'tan; çeşitli inşaat malzemeleri yanında halkın ihtiyacı olan tuzu da getirtmişti. Ayrıca Soğucak civarında yaşanan yiyecek sıkıntısının önüne geçebilmek için de bölgede yaşayan köylüleri buğday ekmeye ikna etmiştir. Bunun için de Sinop tarafından tohumları Soğucak'a getirtmiştir. Ferah Ali Paşa, Soğucak Kalesi'nde yeteri kadar top olmadığını beyan ederek İstanbul'daki cephaneden mühimmat talep etti. Bunun yanında Ferah Ali Paşa, iki bin kazma ve kürekle birlikte kova, ip,

¹³³ Cemal Gökçe, *a.g.e.*, s. 53.

¹³⁴ Zübeyde Güneş Yağcı, *a.g.m.*, s. 101.

¹³⁵ Cengiz Fedakâr, *a.g.e.*, s. 23.

dülger¹³⁶, duvarcı, işçi ve iki demirci ocakçısına ihtiyaç olduğunu belirtmiş söz konusu ihtiyaçlar devlet tarafından temin edilerek Soğucak'a gönderilmiştir¹³⁷.

Soğucak Kalesi, İstanbul tarafından gönderilen Mimar Mehmet Tahir Ağa tarafından 1781-1782 yılları arasında tahkim edilmiştir. Rus yayılmasına karşı bölgenin savunmasında ve lojistik faaliyetlerinde önemli bir görev alacak olan Osmanlı donanmasının ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla 1782-1783 yılları arasında Soğucak'ın yakınlarında Gelincik Limanı inşa edildi. Soğucak'a 100 saatlik bir mesafede bulunan Hacılar mevkiinde Hacılar Kalesi ve Çerkes kabilelerinin isteği doğrultusunda Kuban Nehri boylarında gerekli görülen yerlerde topraktan tabyalar yapıldı. Hacılar Kalesi muhafızlığına Kaftancı Ali Ağa tayin edilmiştir¹³⁸.

Bölgede Rusların yayılcı politikalarının hız kazandığı bu dönemde Osmanlı Devleti, Kuzey Kafkasya'yı müstahkem bir hale getirmeye çalışmaktaydı. Ferah Ali Paşa'nın Soğucak'a tayin edilmesinden sonra Paşa'nın şahsi gayretleri sayesinde bölgede Osmanlı varlığı güçlenmeye başlamıştı. Osmanlıların Kafkasya'da kalıcı olabilmesi için buradaki faaliyetlerinin bir merkezi haline gelecek bir kale yapılması ihtiyacı duyuldu. Bunun için en uygun yerin de Anapa olduğuna kanaat getirilmiştir.

Anapa, Ferah Ali Paşa tarafından müstahkem bir kale haline getirilmeden önce, harap bir halde idi. Burası Venedikliler zamanında Napa diye anılmaktaydı¹³⁹. Anapa, kalenin de inşa edilip bitirilmesiyle birlikte Osmanlı Devleti'nin bu bölgede takip ettiği politikaların ana merkezi konumuna gelmiştir. Bölgede tahkimat Anapa Kalesi'nin inşasıyla sınırlı kalmayıp, Soğucak Kalesi ve Gelincik Limanı tabyası da müstahkem hale getirilmiştir. Anapa Kalesi'nin coğrafi konumuna bakacak olursak: Kuban Nehri'nin güneyinde, Taman Yarımadası'nın denize olan çıkıntısı üzerinde, bölgeye hâkim stratejik bir mevkide yer almaktadır. Kalenin inşası ve ticarete elverişli limanı ile birlikte bölgenin dış dünyaya açılan bir kapısı görünümünü alan Anapa, Osmanlı Devleti'nin sınır boyunda yer almakla, Kırım'a en yakın müstahkem

¹³⁶ Yapıların tahta işlerini yapan kimse.

¹³⁷ Cemal Gökçe, *a.g.e.*, s. 56.

¹³⁸ Sadık M. Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya*, s. 253.

¹³⁹ Cemal Gökçe, *a.g.e.*, s. 60.

bir kale olmuştur. Ayrıca Anapa Kale'si vasıtasıyla Kuzey Kafkasya'nın denetimi ve Rus hududunun güvenliğinin sağlanması dışında Buhara'daki Osmanlı hilafetini kabul eden Sünni Müslümanlarla buradan irtibat sağlanmaktaydı. Nihayetinde 1782-1785 yılları arasında Anapa Kalesi inşa edildi. Anapa Kalesi, Osmanlı Devleti'nin Çerkesler ve bölge halkı arasında yürüttüğü dini ve siyasi faaliyetler ile Kuzey Kafkasya'da Osmanlı varlığının merkezi konumuna gelmiştir¹⁴⁰.

B. 1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Sebepleri

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında yapılan ve Osmanlı Devleti için önemli dönüm noktalarından biri olan 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı ve bu savaşta uğranılan yenilgi ile Kırım'ın evvela bağımsız olması ardından da Rusya tarafından işgal edilmesi ve bu işgal sırasında Rusya'nın tutum ve davranışları, Osmanlı Devleti'nin Müslüman halkı tarafından şiddetli tepki ve üzüntüyle karşılanmıştı. Ayrıca Kırım'ın kaybedilen ilk İslâm toprağı olması dolayısıyla bu durumun Osmanlı Devleti'nde yarattığı sarsıntının boyutu oldukça fazlaydı. Bu yüzden Kırım'ın Rusların elinden ne pahasına olursa olsun kurtarılması gerekiyordu. Rusya ise, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra, Osmanlı Devleti'nin eski gücünün kalmadığını idrak ederek Karadeniz'in kuzey kıyılarında, Kafkaslarda ve Balkanlarda Osmanlı Devleti'nin aleyhine yeni hareketlerde bulunmaya başladı¹⁴¹. II. Katerina, Osmanlı Devleti'ni parçalamaya yönelik hedeflerini uygulamaya geçirmek için, bu dönemde Ruslarla ittifak edebilecek en uygun devlet olarak gördüğü Avusturya ile müttefik olmak istemesine rağmen, Avusturya tahtını elinde bulunduran Maria Theresa, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünden yanaydı. Her ne kadar Maria Theresa bu fikirde olsa da Avusturya veliahtı olan oğlu II. Josef, annesi ile aynı fikirde değildi. Bunu iyi bilen II. Katerina, Osmanlı Devleti'ne karşı Avusturya ile bir ittifak oluşturmak için II. Josef üzerinden çeşitli girişimlere başladı. Bu çerçevede II. Katerina ile II. Josef Lehistan sınırları içerisinde yer alan Mohilev'de bir araya geldiler ve burada Osmanlı Devleti topraklarının paylaşımı konusunu görüştüler¹⁴². Rusya ve Avusturya'nın gerçekleştirdikleri bu görüşmede

¹⁴⁰ Anapa Kalesi'nin inşası hakkında bkz. Cengiz Fedakâr, *a.g.e.*, s. 51-85.

¹⁴¹ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2010)*, Der Yayınları, İstanbul 2010, s. 67.

¹⁴² Serhat Kuzucu, *a.g.e.*, s. 109-110.

çıkan sonuç şöyleydi: Eğer Osmanlı Devleti'ni bir savaşta yenecek olurlarsa Grek Projesi adı verilen tasarılarını uygulayacaklardı. Buna göre; Rusya, Özi, Aksu ve Dinyester nehirleri arasındaki yerleri, ayrıca Akdeniz'deki bazı adaları alacak, Eflak-Boğdan ile Besarabya Rusya'nın himayesinde özerk bir prenslik olacaktı. Diğer taraftan İstanbul merkez olmak üzere Bizans İmparatorluğu yeniden kurulacak ve başına II. Katerina'nın torunu Konstantin getirilecekti. Buna karşılık Avusturya ise, Küçük Eflak, Belgrad, Orsova, Vidin, Niğbolu ve Hotin ile Venediklilerin elinde bulunan İstirya ve Dalmaçya'yı alacaktı. Venedikliler de verdikleri bu yerlere karşılık Mora, Girit ve Kıbrıs ile bazı adalara yerleşeceklerdi. Bunların yanı sıra, Avusturya, çıkacak bir Osmanlı-Rus savaşında, Rusya'ya yardım edecek ve Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanmış olan Küçük Kaynarca Antlaşması'nın şartlarına Osmanlı yönetimini uymaya zorlayacak, eğer bunda başarı sağlayamazsa bu savaşa Rusya'nın yanında katılacaktı¹⁴³. II. Katerina, Avusturya ile bu antlaşmayı yaparken diğer taraftan da Kırım'ı işgal etti. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu savaşın çıkmasındaki kilit nokta Kırım idi. Osmanlı Devleti ne pahasına olursa olsun Kırım'ı geri almak istiyordu. Ancak 1787-1792 Osmanlı-Rus-Avusturya Savaşı'nın başka sebepleri de vardı.

Konumuz açısından Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki meselelerden bahsedip, Avusturya ile olan siyasi sorunlara değinmeyeceğiz. Osmanlı Devleti öteden beri Rusya ile birçok meseleden dolayı anlaşma imkânları bulamamıştır. Bu meselelerin çözülmesi de oldukça güçtü. Nitekim 1787 tarihinde Rus elçisinin şikâyet ederek halledilmesini istediği meseleler şunlardır: Memleketeyn (Eflak ve Boğdan) sorunu, Gürcistan meselesi, Kafkasya'daki bazı kabilelerin Kuban'ı geçerek Rus arazisine akınlar yapmaları, Tuna sahillerinde Osmanlılara bağlı Kazakların sınırdan uzaklaştırılarak yağma yapmalarının önlenmesi, Küçük Kaynarca Antlaşması gereğince Rusya'nın Osmanlı topraklarında istedikleri yere konsolosluk açma yetkisine binaen Varna'ya konsolos tayinine müsaade edilmesi, Kılburun civarlarında çıkan tuzun yarısı Ruslara, diğer yarısının Özi halkına

¹⁴³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.* , s. 551-552.

dağıtılması, antlaşma gereğinden olduğundan Ruslara ait yarı hissenin verilmesi gibi çözülmesi güç sorunlar mevcuttu¹⁴⁴.

Savaş yanlısı olmayan Osmanlı Devleti istenilen bu şartların müzakeresinin yapılmasını kabul etmiştir. Bu sebeple Reisülküttap Süleyman Feyzi Efendi Rus elçisi Bulgakov ile müzakerelere başlayıp sorunları halletmeye çalışmıştır. Müzakereler esnasında Gürcü ve Kuban taraflarına yapılan akınlarla ilgili olarak Rus elçisine şu şekilde bir bilgi verilmiştir. Gürcülere hücum eden ahaliyi yatıştırmak ve bundan vazgeçirmek için bölgeye bir kuvvet gönderildiği belirtildikten sonra, Soğucak ve Anapa Muhafızlığı'na da, Kuban sınırına tecavüzde bulunan Kafkas ahalisini bu hareketlerinden vazgeçirmek için gereken emrin gönderilmiş olduğu Rus elçisine beyan edilmiştir. Ancak savaşmaktan çekinen Osmanlı Devleti'nin bu durumunun farkında olan Rusya, vaziyetten yararlanmak isteyerek isteklerini sürekli arttırmaktaydı. Rus elçisi Bulgakov ile İstanbul'da müzakereler devam ettiği sırada II. Katerina'nın Avusturya İmparatoru II. Josef ile 1787'de Cherson'da buluşarak birlikte Kırım'a gitmeleri ve Çariçe II. Katerina'nın burada Kırım tacını giymesi üzerine vaziyet Osmanlı Devleti için tahammül edilemez bir hal almıştı. Çünkü Osmanlı Devleti, bu geziyi ve Katerina'nın taç giyme merasimini kendisine karşı açık bir şekilde meydan okuma olarak algılamıştır¹⁴⁵.

1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yaşanan sorunlara son vermemiş aksine bu sorunları daha da arttırmıştı. Rusya ile yaşanan sorunların çözümü aşamasında Osmanlı Devleti, Rusya'ya göre daha ihtiyatlı ve yumuşak bir politika izliyordu. Ancak Bâb-ı Âli'nin bu durumundan yüz bulan Rusya, eline geçirdiği her fırsatta yeni ihtilaf konularını ortaya çıkarmıştır¹⁴⁶. Bununla birlikte, Rusya'nın sürekli olarak genişlemesi ve güçlenmesinin yanı sıra bir de Avusturya ile ittifak yapmasından endişelenen İngiltere ile Prusya Osmanlı Devleti'ni sürekli Rusya'ya karşı bir savaş açmaya teşvik ediyorlardı¹⁴⁷. İşte İngiltere ve Prusya'nın da teşviki yanında Osmanlı devlet adamlarının da, Rusya'nın gerçek emellerine vakıf olmaları dolayısıyla, Rusların ileri

¹⁴⁴ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. 3, s. 10- 11.

¹⁴⁵ Cemal Gökçe, *a.g.e.*, s. 137-138.

¹⁴⁶ Serhat Kuzucu, *a.g.e.*, s. 106.

¹⁴⁷ Rifat Uçarol, *a.g.e.*, s. 68.

sürdüğü teklifleri halletme yoluna gitmenin bu sorunları kökten çözmeyeceğini, Rusya'nın bu yolla Osmanlı Devleti'ni oyaladığını anlamalarıyla Rusya'ya bir savaş açılması artık kaçınılmaz hale gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin yönetici kadrosunda da artık savaş yanlısı bir zümre oluşmuş idi. Ruslarla savaş yapılmasına taraftar olmayan Sadrazam Halil Hamid Paşa azledilince, savaş yanlısı olan zümre etkisini daha da arttırmıştır. Hatta Zinkesien'e göre Halil Hamid Paşa'nın Rusların hesabına çalıştığı ve onlardan rüşvet aldığı hususunda deliller mevcuttur¹⁴⁸. Halil Hamid Paşa'dan sonra Sadaret'e Koca Yusuf Paşa getirilmiştir. Esasen savaş taraftarı olan Gürcü asıllı Sadrazam Koca Yusuf Paşa, Reisülküttap Süleyman Feyzi Efendi vasıtasıyla 27 Temmuz 1787'de Bebek bahçesinde Rus elçisi Bulgakov'a altı maddeden oluşan bir ültimatom verdi. Osmanlı Devleti'nin Rus elçisinden derhal yerine getirilmesini istediği istekler şunlardı:

1. Osmanlı Devleti'ne ihanet ettiği için görevden alınan ve Rusya'ya kaçan Boğdan Voyvodası Ligor'un teslim edilmesi
2. Eflak ve Boğdan'da görev yapan ve halkı Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtan Rus konsolos vekilinin görevden alınması
3. Kılburun mevkiinde bulunan göllerden çıkarılan tuzun Özi halkına ait olan kısmının verilmesi
4. Osmanlı tüccarlarına Rusya'nın bazı bölgelerinde baskı ve kötü muamele yapıldığı, bu bağlamda bu yerlere onları korumak ve ticari işlerine bakmak için Rusya'nın Osmanlı topraklarında atadığı konsoloslarla aynı koşullarda birer memur tayin edilmesi ve bu memurun öncelikle hemen Kırım'a atanması
5. Osmanlı karasularında ticaret yapan Rus tüccar gemilerinin ihracı yasak malları taşımaya devam ettikleri, bu gemilerin hiçbirine ayrıcalık gösterilmeden aranacağı ve boğazlardan geçişlerine izin verilmeyeceği
6. Rus askerlerinin Tiflis ve Gürcistan bölgesinden hemen çekilmesi ve Erekli Han'ın Rusya tarafından himaye edilmemesi¹⁴⁹.

¹⁴⁸ Johann Wilhelm Zinkesien, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Nilüfer Epçeli), C. 6, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011, s. 353.

¹⁴⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 503-504.

Şimdiye kadar sürekli ağır şartlarla teklifte bulunan Rus elçisi Bulgakov Osmanlı Devleti tarafından gelen bu teklife şaşırarak, Rusların amacının iki devlet arasındaki dostluğun devam etmesi olduğunu, ancak ileri sürülen şartların kabul edilemeyeceğini belirterek bu taleplere tepki gösterdi¹⁵⁰. Bulgakov'a göre; Osmanlı Devleti'nin iddia ettiği gibi Boğdan Voyvodası Ligor'un halka zulmettiği ve yapmadığı eziyetin kalmadığı haberleri doğru değildir. Voyvoda Ligor'un suçsuz olduğu halde katline karar verilmesi antlaşma şartlarına mugayirdi. Bu sebeple de kendisi Rusya'ya sığınmıştı. Memleketeyn (Eflak ve Boğdan)'de görev yapan ve buradaki ahaliyi Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtıp isyana teşvik ettiği iddia edilen konsolos vekilinin bir suçunun olmadığını belirtmiştir. Kılburun tarafında bulunan tuz göllerinden çıkarılan tuzun Özi halkına ait kısmının verilmesinde de herhangi bir sorun yoktu. Osmanlı Devleti'nin Kırım'a bir memur atanması isteği antlaşma maddeleri arasında mevcut değildi ve bu güne kadar Kırım'da böyle bir görevli bulunmamıştı. Ayrıca Rus Elçisi Bulgakov, bu maddeyle ilgili cevabı kendisinin veremeyeceğini belirterek devletine yazı yazması gerektiğini, gelecek cevaba göre ise Osmanlı Devleti'ne haber vereceğini bildirdi. Osmanlı Devleti'nin elçiye tebliğ ettiği maddelerden biri de Rusların Tiflis ve Gürcistan'dan çekilmesi idi. Elçi Bulgakov, bu isteğe karşılık Erekli Han'ın Rusya'ya tabi olduğunu ve bunu herkesin bildiğini söyleyerek devletin ondan vazgeçmesinin mümkün olmadığını belirtmiştir¹⁵¹. Bu görüşmelerden birkaç gün sonra Kaptan-ı Derya Gazi Hasan Paşa'nın Levend Çiftliği'nde Rus elçisi ile tekrar bir görüşme oldu. Eski tekliflerin kat'i olarak tekrarı üzerine, elçi Kırım maddesi hariç, diğer hususların devletine bildireceğini belirtti. Nitekim İstanbul'da toplanan meşveret meclisinde, Rus elçisinden gelecek cevapların beklenmesinin beyhude olduğunu düşünen Sadrazam Koca Yusuf Paşa, bu fikrinde ısrar edince, Şeyhülislâm Müftüzâde Ahmed Efendi'nin fetvası üzerine Ruslara savaş ilânına karar verilmiştir¹⁵².

¹⁵⁰ Serhat Kuzucu, *a.g.e.*, s. 117.

¹⁵¹ Ahmet Câvid, *Osmanlı-Rus İlişkileri Tarihi*, (Haz. Adnan Baycar), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2004, s. 582-583-584.

¹⁵² Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. 3, s. 25.

C. Kafkas Hanlıkları

1. Hanlıkların Ortaya Çıkışı

Aras Nehri'nin iki yakasında kurulmuş olan hanlıklar, İran kaynaklarında “*Hanât-ı Azerbaycan*” diye zikredilir. Kafkasya, XVI. ve XVIII. yüzyıllar arasında Safeviler ve Osmanlı Devleti arasında bir mücadele sahası teşkil etmiş, XVIII. yüzyıl itibariyle de bu mücadeleye Ruslar da katılmıştır. Nadir Şah'ın 1747 yılında öldürülmesinden sonra doğan siyasi boşluktan dolayı bölgede bağımsız hanlıklar ortaya çıkmıştır¹⁵³. Dolayısı ile 1747 yılından Rus işgaline dek olan yaklaşık yüzyıllık süreç Kafkas Türkleri'nin siyasi tarihinde genel bir tanımlamayla “Hanlıklar Dönemi” diye adlanmaktadır. Bu hanlıklar, Safevi Şahları döneminde belli eyaletlerin başına tayin edilmiş büyük Türk boy beyleri olup, merkezi idarenin zayıflaması ve çöküşüyle kendi bölgelerinde bağımsız konuma gelmişlerdir. Bu hanlıkları idare eden hanların ekseriyeti Kızılbaş boylarından birinin temsilcisiydi¹⁵⁴. Bu hanlıklardan Gence Hanlığı *Ziyadoğulları*, Şeki Hanlığı *Hacıçelebioğulları*, Şirvan Hanlığı *Mustafa Hanoğulları*, Karabağ Hanlığı *Cevanşır* Türkmen beyleri tarafından kurulmuştur¹⁵⁵.

Kafkaslarda XVIII. yüzyılın ortalarına doğru bağımsız hanlıkların ortaya çıkmasında rol oynayan faktörlerden biri, bölge halkının sahip olduğu sosyal yapı ve kültürel özelliklerdir. Bu bölgede yaşayan halk, bütün işgallere ve baskılara karşın her şeyden önce başlarında bulunan boy beyi, aşiret reisi ya da han diye adlandırdıkları yerel idarecilerine bağlıydılar. Bölgeye hâkim olan devletler, gönderdikleri valileri vasıtasıyla her ne kadar burayı kendi merkezlerine bağlamak istemişler ise de, halk her zaman kendi hanını tanımaya devam etmiştir. Kafkas coğrafyasında hiç değişmeyen bu sosyal yapı, nihai olarak siyasi gelişmelerin uygun olduğu XVIII. yüzyılda bağımsız hanlıkların ortaya çıkması sonucunu doğurmuştur. İran tahtında bulunan Nadir Şah'ın ölümünden sonra yaşanan taht kavgaları

¹⁵³ DAGM (Yay.) *a.g.e.* , s. 38.

¹⁵⁴ İsmail Mehmetov, *Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı Eskiçağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, (Çev. Ekber N. Necef-Şamil Necefov), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009, s. 453.

¹⁵⁵ İsmet Demir, vd. , *a.g.e.* , s. 38.

yüzünden İran'da merkezi hâkimiyet iyice zayıflamıştı¹⁵⁶. Hatta Tebriz Valisi Rıza Han, Osmanlı Devleti'ne başvurarak, Azerbaycan'da bağımsız bir saltanat oluşturulması için, bir şehzade istemişse de, Osmanlı Devleti bu fırsattan istifade edememiştir¹⁵⁷. Bundan yararlanan yerel hâkimler, bağımsız hareket etmeye başladılar. Azerbaycan'daki vilayetlerinin mahalli hâkimleri de, zaten memnun olmadıkları İran hâkimiyetinden kendilerini kurtarmayı başardılar. Böylece bütün Azerbaycan ve Dağıstan bölgesinde birçok bağımsız hanlık ve genellikle bunlara bağlı olmak üzere küçük sultanlıklar ve meliklikler oluştu. Siyasi ömürlerine ve coğrafi konumlarına bakarak bu hanlıkları ikiye ayırmak mümkündür. Aras Nehri dere yatağının ikiye böldüğü Azerbaycan coğrafyasının güney kısmında kalan hanlıklara Güney Azerbaycan Hanlıkları, kuzey kısmındakilere de Kuzey Azerbaycan Hanlıkları denmiştir. Güney Azerbaycan Hanlıklarının çoğu, Kuzey Azerbaycan Hanlıklarından farklı olarak bağımsızlıklarını elde ettikten kısa bir süre sonra yeniden İran Devleti'nin hâkimiyetine girmek mecburiyetinde kalmışlardır. Kuzey Azerbaycan Hanlıkları, Nadir Şah'ın ölümünden sonra bağımsız olmuşlar ve bir daha İran hâkimiyetine girmemişlerdir. Kendi aralarında sürekli meydana gelen mücadeleler sonunda zaman zaman birbirlerine boyun eğmek zorunda kaldılarsa da, bağımsızlıklarını XIX. yüzyılın başlarında uğradıkları Rus istilâsına kadar sürdürdüler¹⁵⁸.

Hanlıklardan bazılarının kimi zaman diğerlerine göre daha fazla güçlenerek tüm hanlıkları kendi egemenlikleri altında toplamak istedikleri zamanlar olmuştur. Kuba Hanı Feth Ali Han'ın, Şeki Hanı Hacı Çelebi Han'ın, Karabağ Hanlığı'nın kurucusu Penah Ali Han'ın bu amaçla hareket ettikleri görülmektedir¹⁵⁹. Çalışmamız açısından önemli gördüğümüz söz konusu hanlıklar hakkında tek tek bilgi vermenin yararlı olacağı kanaatindeyiz.

¹⁵⁶ Mehmet Ali Çakmak, "Azerbaycan'da Müstakil Hanlıklar Devrine Umumî Bir Bakış", *Türkler*, C. 7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 15.

¹⁵⁷ Zeki Velidi Togan, *a.g.m.*, s. 113.

¹⁵⁸ Mehmet Ali Çakmak, *a.g.m.*, s. 16-17.

¹⁵⁹ İsmet Demir, vd., *a.g.e.*, s. 38.

a. Karabağ Hanlığı

Karabağ bölgesi, Azerbaycan'da Kür ve Aras Nehirleri ile Gökçe-Göl arasındaki Arrân'ın dağlık bölgesi ile bu bölgeye bağlı ovalardan ibarettir. XVIII. yüzyılda kurulan Karabağ Hanlığı'nın merkezi de bu coğrafyadır.¹⁶⁰.

Karabağ XVIII. yüzyıla kadar Safevi Devleti'nin hâkimiyeti altında kaldı. 1722-1724 yıllarında Rusların Kafkaslara yayılmaya başlaması üzerine harekete geçen Osmanlı Devleti Azerbaycan'ı ele geçirdi. Ruslarla 1724 yılında İstanbul'da yapılan antlaşma ile Karabağ Osmanlı Devleti sınırları içinde bırakıldı. Fakat 1731'den itibaren hızlanan Osmanlı-İran savaşı sonrasında 1736 yılında yapılan yeni bir antlaşma ile Karabağ İran'a bırakıldı. İran'da Nadir Şah'ın tahtı ele geçirmesinin ardından Karabağ'da önemli siyasi gelişmeler oldu. Nadir Şah, Karabağ'da hâkimiyeti elinde bulunduran ve kendine boyun eğmeyen Cevanşir aşiretinin reisi Penah Ali'yi Horasan'a sürdü. Ancak Nadir Şah'ın 1747 yılında öldürülmesinden sonra Horasan'dan kaçıp Karabağ'a gelen Penah Ali burada Karabağ Hanlığı'nı kurdu. 1748-1750 yıllarında Bayat, Şahbulak, Eskeran ve Şuşa Kalelerini yaptırarak yeni kurduğu hanlığını güçlendirmeye çalıştı. 1751 yılında Kaçarlı Muhammed Hasan Han'ın saldırılarını geri püskürtmeye muvaffak oldu. Ardından Afşarlı Feth Ali Han kumandasındaki bir birlik 1755'te Şuşa'ya hücum etti. Uzun süren bu kuşatmadan sonra Penah Ali Han ona tabi oldu ve oğlu İbrahim Han'ı rehin vermek mecburiyetinde kaldı. O sıralarda İran'da diğer bir güç Zend Kerim Han idi. Feth Ali Han ile arası iyi olmayan Kerim Han ile birlikte hareket eden Penah Ali Han, Feth Ali Han'ı yenerek onu esir aldı¹⁶¹. Oğlu İbrahim Halil'i esaretten kurtardıktan sonra kendisi hanlığı oğluna bırakıp Şiraz'a gitmiş ve 1759 yılında burada ölmüştür. Penah Ali Han'dan sonra Karabağ Hanlığı'nın başına geçen oğlu İbrahim Halil Han'ın saltanatı Rusya'nın yeniden yayılmaya başladığı ve İran'da iç karışıklıkların arttığı bir döneme rastlar¹⁶². Dirayetli bir şahsiyet olan İbrahim Halil Han, 1789'da Ermeniler tarafından çıkarılan bir isyanı durdurmayı başarmıştır. Han, Sünni bir Türk olan şair Molla Penah Vâkîf'i baş veziri olarak atamıştır. Bu şahıs komşu Türk

¹⁶⁰ Mirza Bala, "Karabağ", *MEB. İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul 1977, s. 212.

¹⁶¹ Mustafa Aydın, "Karabağ", *TDVİA*, C. 24, Ankara 2003, s. 367.

¹⁶² Mirza Bala, "Karabağ", s. 214.

hanlıklarıyla iyi geçinerek onlarla bir birlik oluşturmak için çaba sarf ediyor, aynı zamanda da Osmanlı Devleti ile iyi ilişkiler kurmak istiyordu. Ancak İran ile münasebetleri iyi değildi. Nitekim 1795 yılında Rus himayesine girdiği için Gürcistan'ın üzerine yürüyen İran Şahı Ağa Muhammed Han, Karabağ üzerinden geçerken büyük bir direnişle karşılaşmış ve bütün çabalarına karşın Şuşa'yı alamamıştır. Ağa Muhammed Han, 1797 yılında tekrar Şuşa'yı kuşatmış ve hanlığın herhangi bir dış yardım alamaması sebebiyle Karabağ'ı ele geçirmiştir. İbrahim Halil Han ise İlisu Sultanlığı'na iltica etmek mecburiyetinde kalmıştır¹⁶³. İbrahim Halil Han, Ağa Muhammed Han'ın Haziran 1797'de öldürülmesi üzerine yaklaşık iki ay kaldığı İlisu'dan Karabağ'a geri gelerek idareyi tekrar eline aldı. 1801 yılına geldiğinde Rus Çarı I. Aleksandır'ın tahta çıkmasıyla Kafkaslarda yayılma politikalarına daha da ağırlık veren Ruslar, 1802'de Bakü ve Karabağ'ın kendi hâkimiyetleri altına girmesini istedilerse de bu teklif reddedildi. Rusların 1804 yılında Gence'yi işgal etmeleri üzerine İbrahim Halil Han, 1805 yılında Kürekçay'da imzaladığı 11 maddelik bir antlaşma ile Rusya'ya tabi oldu. Ancak daha sonra 1806'da Rus General Tsitsianov'un Bakü'de öldürülmesini de fırsat bilerek Rusları Karabağ'dan çıkarmayı planladıysa da Rusların bundan haberdar olması üzerine 10 Haziran 1806'da ailesiyle beraber katledildi¹⁶⁴. İbrahim Halil Han'dan sonra yerine Mehdi Kulu Han geçmiştir. 1822 yılında hanlığın Rus istilâsına uğramasına kadar Mehdi Kulu Han'dan başka bir Han'a rastlanmamaktadır¹⁶⁵.

b. Şeki Hanlığı

Şeki; Ermenilerin “Şakhe”, Gürcülerin “Şakha”, Arapların “Şakkay, Şakki, Şâkkan, Şakin” dedikleri ve Güney Kafkasya'nın doğusunda yer alan bir şehirdir¹⁶⁶. Şeki'de Şirvanşahlar hâkimiyeti dönemine kadar Hıristiyan nüfus çoğunluğu oluşturuyordu. Bu sebeptendir ki, Şirvanşahlar döneminde de Gürcüler Şeki üzerinde hak iddia etmişlerdir. Nitekim şehir 1117 yılında Gürcüler tarafından ele geçirilmiştir. Daha sonra Celaleddin Harezmsah tarafından 1229 yılında geri alınmıştır.

¹⁶³ İsmet Demir, vd. , *a.g.e.* , s. 42.

¹⁶⁴ Mustafa Aydın, “Karabağ” , s. 367-368.

¹⁶⁵ Cemal Gökçe, *a.g.e.* , s. 104.

¹⁶⁶ V. Minorsky, “Şeki”, *MEB. İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul 1979, s. 401.

Timur zamanında bölgedeki valiler vasıtasıyla yönetilen şehrin Karakoyunlular ve Akkoyunlular dönemlerinde eski önemini kaybettiği görülmektedir. Daha sonra tekrar önem kazanmaya başlayan Şeki, Safeviler döneminde yine Şirvanşahlar sülalesinden gelen beyler tarafından idare edilmiş ve 1551’de Şah Tahmasb tarafından İran hâkimiyetine alınmıştır¹⁶⁷. XVIII. yüzyılın başlarına gelindiğinde Safevi Devleti merkezi otoritesini kaybetmişti. Avşar boyundan olan Nadir Şah, devletin idaresini ele geçirdi ve Safevi Devleti tekrar güçlenmeye başladı. Ancak 1747 yılında Nadir Şah’ın öldürülmesiyle yeniden siyasi otorite boşluğu oluşan bölgede Hanlığın kurucusu olan Hacı Çelebi bağımsızlığını ilan etti. Azerbaycan’da hanlıkların kurulduğu bu devirde en kudretli hanlık Şeki Hanlığı idi. Hanlığın arazisi kuzeybatıda Dağıstan ve Ilısu Sultanlığı, kuzeydoğuda Kuba Hanlığı, katıda Kahetya Gürcü Çarlığı ve güneyde Karabağ Hanlığı ile sınırdı. Kutkaşen, Ereş ve Gebele Sultanlıkları Şeki Hanlığı’na bağlıydı¹⁶⁸.

Hacı Çelebi Han bölgede önemli rol oynamış ve Gürcü Kralı Erekli Han’ı iki defa yenilgiye uğratmıştır. Bir rivayete göre Hacı Çelebi Han meşhur Kiş Kilisesi papazının torunu olup, dini bütün bir Müslümandı ve kendi ahalisi olan birçok Hıristiyanı da Müslüman olmaya zorlamıştı. Hacı Çelebi Han 1759 yılında öldü. Kendisinden sonra gelenler, bazen Derbent’te hâkim olan Feth Ali Han’a, bazen Karabağ hâkimi İbrahim Halil Han’a meylettiler. Yaşanan iç karışıklıklar ve savaşlarla zayıflamışlardır¹⁶⁹.

1772 yılında büyük bir sel felaketi yaşayan Şeki, fazla hasar görmüş bu sebeple de yanındaki Nuha Köyü’ne taşınmıştır. Hanlığın sosyal yapısını ve vergi sistemini düzene koyarak “Düstûr-ül Âlem” adlı bir kanunname hazırlatan Muhammed Hasan Han, ayrıca surlara sahip olmayan Şeki şehrini surlarla çevirmiştir¹⁷⁰. 1795 yılında Muhammed Hasan Han, kardeşi Salim Han tarafından hanlıktan indirilmiş ve sürgüne gönderilmiştir. Salim Han, önceleri Rus himayesini kabul etmiş ise de sonradan ayaklanmıştır. Ruslar bunun üzerine Salim Han’ı

¹⁶⁷ İsmet Demir, vd. , *a.g.e.* , s. 50.

¹⁶⁸ Refik Hüseyinoğlu İbadov, “Şeki Hanlığı ve Osmanlı İmparatorluğu İlişkileri”, *Türkler*, C. 7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 74.

¹⁶⁹ V. Minorsky, “Şeki”, s. 402-403.

¹⁷⁰ Sadık M. Bilge, *Osmanlı Çağı’nda Kafkasya*, s. 220.

devirerek yerine eski Hoy Valisi olan Cafer Kulu Han'ı getirmişler ve böylece hanlığı kontrolleri altına almışlardı¹⁷¹. Cafer Kulu Han'ın oğlu olan ve ahali tarafından pek sevilmeyen İsmail Han'ın 1819'daki ölümünden sonra General Yermelov, Şeki'yi ayrı bir eyalet olarak Rusya İmparatorluğu'na ilhak etti. XIX. yüzyılın başında hanlığın nüfusu %80'i Müslüman-Türk, %20'si Ermeni olmak üzere 90-100 bin kadardı¹⁷². Şeki Hanlığı, Türk Kafkas'ında ortaya çıkan ticari gelirleri yüksek olan birkaç hanlıktan biri olmuştur. 1790-1800 yıllarına ait bilgilere göre, Şeki şehrinde 147 ayakkabıcı, 33 keçeci, 178 debbağ, 39 boyacı, 36 taşçı, 56 demirci, 22 kalaycı, 29 değirmenci, 154 terzi, 42 marangoz, 235 papakçı, 82 baltacı, 20 nalbur, 41 kuyumcu bulunuyordu. Bu da Şeki'nin zanaat yaşamının geliştiğini göstermekteydi¹⁷³.

c. Kuba Hanlığı

Kuba, Kuzey Azerbaycan'da Bakü ile Derbent arasındaki bir şehrin ismi olup, aynı zamanda Doğu Kafkasya siyasi tarihinde mühim rol oynamış bir Türk hanlığıdır¹⁷⁴. Kuba, XIX. yüzyılın ortalarına doğru 2000 nüfuslu bir kasaba olup, burada 3 camii ile 1 Rum ve 1 Ermeni kilisesi mevcut idi. Ahali Zengene, Halillu, Kengerlu, Osallu, Arşalu, Ustacanlu, Kancar, Bayat gibi Türk boylarından oluşmaktaydı¹⁷⁵.

Baba tarafından Haytak usumilerine¹⁷⁶ anne tarafından da Kaçarlara bağlanan Kuba hanları arasından bilinen ilk han Hüseyin olmuştur. O, 1689 yılında Kuba'da vefat etti ve yerine oğlu Ahmed Han geçti. Kuba Hanlığı'nın teşkilatlanması Ahmed Han zamanında olmuştur¹⁷⁷. XVII. yüzyılın sonlarına doğru Ahmed Han, Kubalıların ve Haytak'taki taraftarlarının desteği ile Başlı'yı ele geçirerek kendini Usumi ilan

¹⁷¹ İsmet Demir, vd. , *a.g.e.* , s. 51.

¹⁷² V. Minorsky, "Şeki" , s. 403.

¹⁷³ İsmail Mehmetov, *a.g.e.* , s. 460.

¹⁷⁴ Mirza Bala, "Kuba", *MEB. İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul 1977, s. 924.

¹⁷⁵ İsmet Demir, vd. , *a.g.e.* , s. 45.

¹⁷⁶ Haytaklar veyahut Kaytaklar, Asya'da büyük devletler kurmuş olan Hitaylardan bir kısmı, batıya doğru gelerek Dağıstan'ın Hazar Denizi kıyılarına yerleşmişler ve burada Lezgi kabilelerinden Dargıllarla karışmışlardır. Haytak emirleri sonradan Usumi unvanını almışlardır. Usumi kelimesinin "yüksek" anlamına gelen Arapça "Sumuvv" dan gelmiş olduğu söylenmektedir. (Şerafeddin Erel, *a.g.e.*, s. 44-45.)

¹⁷⁷ İsmail Mehmetov, *a.g.e.* , s. 460.

etmişti. Bir süre sonra Ulubay Usumi'nin oğlu Ahmed Han ordu toplayıp Kubalı Ahmed Han'ı yenerek geri çekilmeye mecbur etmişti. Ama burada Kuba Hanı düşmanlarının kışkırtmaları ile kendi hizmetçisi tarafından öldürülmüştür. Hanlığın toprakları, Şirvan isyanlarının lideri Hacı Davut'un hâkimiyeti altına girmişti. 1722 yılında Rus ordularının Hazar boyundaki eyaletlere yapmış olduğu sefer sırasında Kuba Hanlığı'nın denize yakın topraklarıyla birlikte Hudat, Ruslar tarafından ele geçirilmişti. Dağlık bölgeler ve Kuba bir müddet daha Hacı Davut'un hâkimiyeti altında kalmıştı. Bu yüzden de Ahmed Han'ın taraftarları dağlarda sakladıkları Hüseyin Ali Bey'i Rusların denetimi altında olan Hudat'a getirmiş, Rusya'nın himayesine girmek bahanesiyle hanlığı yeniden ele geçirmek istemişlerdi. 1726 yılının sonu, 1727 yılının başlarında Kuba Hanlığı Rusya'nın hâkimiyeti altına girmiştir. 1718 yılında öldürülen Ahmed Han'ın küçük yaştaki oğlu Hüseyin Ali, Kuba Hanı ilan edildi¹⁷⁸. Nadir Şah'ın 1747 yılında öldürülmesinden sonra bölgede ortaya çıkan siyasi boşluktan yararlanan Hüseyin Ali Han bağımsızlığını ilan etmiştir. Kuba dışında Rustov, Buduk, Hınalık, Şabran, Beş Parmak, Müşkür ve Sedan bölgelerini de idaresi altında toplamıştır. Kuba Hanlığı'nın en güçlü olduğu dönem Hüseyin Ali Han'ın oğlu Feth Ali Han zamanıdır¹⁷⁹.

Feth Ali Han; oldukça akıllı bir lider, cesur bir asker ve yetenekli bir diplomattı. Yürüttüğü ileri görüşlü siyaset sonucunda Azerbaycan coğrafyasında kısa zamanda itibar kazandı¹⁸⁰. Feth Ali Han, Kuba Hanlığı'nın başına geçtikten sonraki ilk icraatı Şirvan hanını mağlup ederek güçlü bir merkezi otorite kurmasıydı. Daha sonra komşu hanlıkların iç işlerine karışmaya başladı¹⁸¹. Bu durum diğer hanlıkların Feth Ali Han'a karşı bir ittifak oluşturmalarına neden olunca Feth Ali Han Kuba'dan ayrılarak Derbent'e gitmek mecburiyetinde kaldı. Burada bir süre kalan Feth Ali Han tekrardan kuvvet topladı. Bu sırada Ruslar da Feth Ali Han'ı desteklemeye başladılar. Bunun neticesinde Feth Ali Han Kuba'da tekrar hâkimiyet kurdu ve hatta Şirvan'ı zapt ederek kendi topraklarına kattı. Bakü Hanı olan II. Mehmed Han daha önceden Ruslar tarafından Feth Ali Han'ın vesayeti altına verilmiş olduğundan

¹⁷⁸ Tofiq Teyyuboğlu Mustafazade, "Guba Hanlığı", *Türkler*, C. 7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 82-83.

¹⁷⁹ İsmail Mehmetov, *a.g.e.*, s. 460.

¹⁸⁰ Tofiq Teyyuboğlu Mustafazade, *a.g.m.*, s. 84.

¹⁸¹ Mirza Bala, "Kuba", s. 926.

dolayı Bakü’de Kuba Hanlığı’nın himayesi altına girmiştir. Feth Ali Han 1784 yılında Karabağ üzerine hücum etmiş, 1788’de Erdebil’i ele geçirmiş ve Tebriz’i zapt edecek bir duruma gelmiştir. Feth Ali Han’ın nüfuzu batıda Gürcistan’a kadar uzanmaktaydı. Ancak Han’ın asıl amacı İran tahtına çıkmaktı. Fakat Feth Ali Han bu amacına ulaşamamış ve 1789’daki ölümünden sonra hanlık gücünü kaybetmiştir¹⁸². Kendisinden sonra hanlığın idaresi önce Ahmed Han’ın, ardında da Şeyh Ali Han’ın eline geçmiştir. Şeyh Ali Han zamanında Kuba, Rus işgaline uğramıştır. Han, Rus hâkimiyetini kabul etmeyince 1806 yılında Kuba Hanlığı’nın varlığına Ruslar tarafından son verilmiştir¹⁸³.

d. Hoy Hanlığı

Hoy, Güney Azerbaycan’da bulunan eski bir Türk şehridir. Gerek bulunduğu coğrafi konum, gerekse iklim bakımından oldukça elverişli şartlara sahip olan Hoy Şehri, Anadolu’nun Türkleşmesi sürecinde önemli bir rol oynamaktadır. XI. yüzyıldan Horasan’dan Azerbaycan’a gelmeye başlayan Türkmenler, Diyarbakır tarafına Hoy yolu üzerinden gitmişlerdi. Malazgirt Savaşı öncesinde Sultan Alparslan, Hoy bölgesini askeri üs olarak kullanmıştı. Kazvinî’nin verdiği bilgiye göre, İlhanlılar döneminde ahalisi beyaz çehreli güzel yüzlü olduğundan dolayı Hoy şehri “İran Türkistan’ı” diye anılıyordu¹⁸⁴.

Hoy, İran’ın hâkimiyetinde olan bir hanlıktı. 1800 yılında İran’da ortaya çıkan iç karışıklıklar sırasında Şehzade Abbas Mirza ile Süleyman Serdâr tarafından Hoy Hanlığı’nın idaresi Cafer Kulu Han’a verilmişti. Hanlığın ahalisini Şafî mezhebine bağlı, Sünnî Türkler oluşturmaktaydı. Rus yayılmasının bu bölgeye kadar yayılmaya başlamasıyla birlikte 1827 yılında Revan ve Nahçıvan’dan sonra Tebriz üzerine yürüyen Rus kuvvetlerine karşı direnen Kaçar Hanedanı’na mensup olan Abbas Mirza, özellikle Hoy Şehri’nde yaşayan Türklerin gösterdikleri büyük bir direniş sayesinde Rusları geri çekilmeye mecbur kılmıştı. Hoy Şehri daha sonraki

¹⁸² İsmet Demir, vd. , *a.g.e.* , s. 46.

¹⁸³ İsmail Mehmetov, *a.g.e.* , s. 460.

¹⁸⁴ İsmet Demir, vd. , *a.g.e.* , s. 54.

yıllarda Rus ve İranlılar arasında el değiştirmiş ve sonunda nihai olarak İran'ın hâkimiyeti altında kalmıştır¹⁸⁵.

e. Şirvan Hanlığı

Şirvan, Kür Nehri'nin doğusunda ve Hazar Denizi'nin batı kıyısı üzerinde yer alan bir bölge olup, Arrân'ın bir kısmını teşkil ediyordu. Derbent vasıtasıyla Kafkasların kuzey ve güneyini birbirine bağlayan yol buradan geçmektedir. Bu yol Mâvera-yı Kafkas demiryolunun inşasından sonra önemini kaybetmiştir. Şirvan'ın ilk merkezi olan Şaberan Şehri sonradan terk edilmiştir. Şaberan Şehri'nin ortadan kalkmasından sonra Kuba Şehri bölgenin merkezi haline gelmiştir¹⁸⁶. Şirvan'ın daha sonraki merkezi olan Şamahı Şehri, Müslümanların buraya gelmesinden sonra kurulmuştur. Adı buradaki ilk Şirvan meliklerinden olan Şammah b. Şuca'dan gelmektedir. Şirvan bölgesinin tamamen Türkleşmesi Selçuklular zamanında olmuştur¹⁸⁷.

Şirvanşahların Safeviler tarafından yok edilmesinin ardından Şirvan yeni İran Devleti'nin bir eyaletini teşkil etmiş ve genellikle, çoğu beylerbeyi ya da bir han tarafından idare edilmiştir. Ahali bu Şîh hanedanının hâkimiyetine karşı birçok defa ayaklanmış, Sünnî olmaları dolayısıyla Osmanlı Devleti'nden yardım talep etmişlerdir. 1578 yılında Şirvan, diğer Kafkas ülkeleri gibi Osmanlılar tarafından fethedildi. Bundan sonra bu bölgede İran hâkimiyeti 1607 yılında tekrar kurulmuştur. 1722 yılında Safevi Devleti'nin içinde bulunduğu karışık durumdan ve Doğu'da Afgan Türklerinin başlatıkları ayaklanma hareketinden faydalanan Şirvanlılar da Safevilere başkaldırmışlar ve Osmanlı Devleti'ne tabi olma kararı almışlardır. Bu durumu kendi açısından da uygun gören Osmanlı Devleti, Şirvanlıların başında bulunan Hacı Davut Bey'i Şirvan Hanlığı'na tayin ederek, Şirvan'ı Hacı Davut Han'a yurtluk ve ocaklık olarak vermiştir. Fakat bu durum bölgede çeşitli huzursuzlukların çıkmasına neden olmuştur. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 1724 yılında yapılan antlaşma ile Şirvan ikiye ayrılmıştır. Şamahı merkezli olan kısım Osmanlı Devleti'nde kalırken, Bakü merkezli olan sahil kesimi

¹⁸⁵ Mirza Bala, "Hoy", *MEB. İslâm Ansiklopedisi*, C. 5, Kısım. 1, İstanbul 1987, s. 572-573.

¹⁸⁶ W. Barthold, "Şirvan", *MEB. İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul 1979, s. 571-572.

¹⁸⁷ İsmet Demir, vd. , *a.g.e.* , s. 43.

Ruslara bırakılmıştır. Daha sonra 1732’de yapılan antlaşmayla Kür Nehri sınır kabul edilerek, nehrin güneyi Osmanlı Devleti’ne, kuzeyi Ruslara bırakılmıştır. Nadir Şah zamanında Şirvan bütünüyle İran yönetimine girmiş, ancak bu durum fazla sürmemiştir. Nadir Şah’ın ölümünden sonra merkezi Şamahı’da olan Şirvan Hanlığı da diğer Türk hanlıkları gibi bağımsızlığına kavuşmuştur¹⁸⁸. Kuba Hanı Feth Ali Han, iktidarı zamanında (1758-1789) Şamahı bölgesini hâkimiyeti altına almış, fakat İran’daki Kaçarlar Hanedanı döneminde İran’da merkezi otoritenin kuvvetlenmesiyle birlikte Kuba Hanlığı’nın bu hâkimiyeti sona ermiştir¹⁸⁹.

Şirvan Hanlığı Muhammed Ali Han (1748-1765), oğlu Ağası Han (1765-1768, 1778-1785), Kuba Hanı Feth Ali Han (1768-1778,1785-1787), Esger Han (1787-1791), Muhammed Said Han’ın oğlu Kâsım Han (1791-1792) ve Ağası Han’ın oğlu Mustafa Han (1792-1820) tarafından yönetildi. Mustafa Han 1805’te Rusya’ya tabi olmasına rağmen İran ile olan münasebetlerini gizli bir şekilde devam ettirdi. Şirvan Hanlığı, 30 Ağustos 1820’de Rusya’ya ilhak edildi¹⁹⁰.

f. Revan Hanlığı

Revan şehrinin kuruluşu Ermeni kaynaklarına göre eski çağlara kadar uzansa da Arap kaynaklarında bu şehir hakkında yeterli bilgiye rastlanmamaktadır. Çaldıran zaferinden sonra Yavuz Sultan Selim’in Tebriz, Nahçıvan ve Kars üzerinden dönüşünde “Erivan Surları” önünde konakladığından bahsedilmek suretiyle, ilk defa olarak, bu şehir Osmanlı kaynaklarında zikredilmiştir¹⁹¹.

Revan Hanlığı, Safeviler Devleti’nin hâkimiyetinde Çukursa’d (Erivan Beylerbeyliği) adı verilen bölgede kurulmuştu. Çukursa’d Beylerbeyliği Revan şehri ve çevresini, Makı, Sederek, Nahçıvan ilini, aynı zamanda Bayezid Kalesi’ni, Şadilu kabilesinin vilayeti ile Dumbuli kabilesinin vilayetini Magazberd’i içine almaktaydı¹⁹². Revan Hanlığı stratejik konumu itibarıyla önemli bir coğrafyada bulunuyordu. Hanlık, Osmanlı, İran, Azerbaycan arasında merkezi bir konuma

¹⁸⁸ W. Barthold, “Şirvan”, s. 573.

¹⁸⁹ İsmet Demir, vd. , *a.g.e.* , s. 44.

¹⁹⁰ Sadık M. Bilge, *Osmanlı Çağı’nda Kafkasya*, s. 221.

¹⁹¹ Mirza Bala, “Erivan”, *MEB. İslâm Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1979, s. 311-312.

¹⁹² Saide Hacıeva, “İrevan (Revan) Türk Hanlığı ve Osmanlı Devleti ile İlişkileri”, *Türkler*, C. 7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 64.

sahipti. Nitekim daha sonraları Ruslar bunu göz önünde bulundurarak, burada Ermenistan'ı oluşturacaklardır. Ancak, hanlıklar döneminde diğer hanlıklar gibi Revan Hanlığı da küçük bir siyasi yapı teşkil etmekteydi. Açıkçası Revan Hanlığı'nın tek amacı kendi varlığını devam ettirmeye çalışmaktı. Revan Hanlığı, sık sık Gürcü krallıklarının saldırılarına maruz kalmaktaydı. Hanlığın başında önceleri Mir Mehdi Han bulunuyordu. Ancak Azad Han burayı ele geçirince onu hanlıktan azledip yerine Halil Han Özdey'i atamıştır. Onun da hanlık içinde pek itibarı yoktu. Nitekim Revan Hanlığı'nın ileri gelenleri bir darbe yapıp Özdey'i hanlıktan indirdiler. Hanlığın başına Kaçarlardan Hasan Ali geçmiş, ancak dört yıl sonra 1759 yılında kardeşi Hüseyin Ali Han onun yerini almıştır. 1783 yılında Revan'da çıkan bir isyan sonucu öldürülen Hüseyin Ali Han'ın yerine oğlu Gulam Ali Han geçmiştir. Ancak o da 1784 yılında öldürülmüş, bu defa hanlık tahtına 12 yaşında kardeşi Muhammed Han geçmiştir. Revan Hanlığı daha sonra Kaçarların yönetimini kabul etmiştir¹⁹³.

Hâkimiyet Kaçar Sülalesi'nin eline geçtikten sonra dahi bazen bağımsız, bazen de yarı bağımsız yaşayan bu hanlık, XIX. yüzyılın başlarından itibaren, Gürcistan'a yerleşmiş olan Ruslar tarafından tehdit edilmeye başladı. 1804 yılında Revan üzerine gelen Rus kuvvetleri bir manastırı yağma ettikten sonra geri çekilmek zorunda kaldılar. 1808'de meydana gelen ikinci akında da başarısız olmuşlardır. 1810 yılında Azerbaycan Umum Valisi Abbas Mirza Kaçar, Osmanlı orduları ile birlikte, Ruslara taarruz etmek niyeti ile Tebriz'den Revan'a hareket etmiş ise de, Osmanlı-İran işbirliği sağlanamadığından, bu seferden bir netice elde edilemedi¹⁹⁴. 1813 yılında Rusya ile İran arasında imzalanan Gülistan Antlaşması'ndan sonra Azerbaycan'daki diğer tüm hanlıklar Rusların eline geçmesine rağmen Revan, Nahçıvan ile beraber bağımsızlığını korumuştur. Azerbaycan'daki 1826 ayaklanması sırasında Revan Hanı da bölgesindeki Rus birliklerini sıkıştırmış ve bölgeye sefer açmış olan İran ordusuna yardımcı olmuştur. Bu olaylardan sonra Rusların Revan'ı ele geçirmek yolundaki girişimleri de neticesiz kalmıştır. Fakat sonuçta 1827 yılında Ruslar Revan'ı işgal etmeyi başarmışlardır. 1828 Türkmençay Antlaşması sonucu

¹⁹³ İsmail Mehmetov, *a.g.e.*, s. 457-458.

¹⁹⁴ Mirza Bala, "Erivan", s. 313-314.

Revan Ruslara bırakılmıştır. Revan, 1828’de Nahçıvan ile beraber, Rus Çarı tarafından Ermeni Eyaleti olarak ilan edilmiş, 1829’da askeri idarenin, 1850’de ise bölgesinde aynı adla anılan vilayetin merkezi haline getirilmiştir¹⁹⁵.

g. Gence Hanlığı

Gence, Azerbaycan’ın Bakü’den sonraki en büyük şehri olup Bakü-Batum demiryolu üzerindedir. Gence şehri adını İslâmiyetten önce Maraga civarında şimdiki Tahtı-ı Süleyman Harabeleri’nin bulunduğu yerde, Ermenilerin “Ganzaka”, İranlıların “Gazna”, Arapların ise “Carza” dedikleri hükümet merkezinden almıştır. 1804 yılında meydana gelen Rus işgalinden sonra şehre, Rus Çarıçesi adına nispetle “Elizabetipol”, komünist yönetimden sonra ise, burayı işgal eden Rus komünistinin adına dayanılarak “Kirovabad” denmiş ise de Gence ismi halk arasında kullanılmaya devam etmiştir¹⁹⁶.

XVI. ve XVIII. yüzyıllar arasında Azerbaycan coğrafyasındaki Osmanlı-Safevi savaşları Gence’yi de etkilemiştir. III. Murad döneminde yapılan doğu seferleri sırasında, 1583’te tarihte “Meşaleler Savaşı” adı ile anılan savaş, Osmanlı ordusu ile Gence Hâkimi İmam Kulu Han arasında yapılmıştır. Gence, 1588 yılında Serdâr Ferhad Paşa tarafından ele geçirilmiş ve müstahkem bir kale haline getirilmiştir. Daha sonra Gence, 1606 yılında Safevi Devleti Şahı I. Abbas tarafından zapt edilmiştir.

Rusların Kafkaslarda yayılmaya başladığı tarihlerde Kafkas ahalisinin imdadına koşan Osmanlı Devleti, 1723 yılında Karabağ ile Gence’yi tekrar ele geçirmiştir. Osmanlılar tarafından tahkim edilen şehri Nadir Şah, 1734’teki ilk kuşatmasında alamamış, ancak bir yıl sonra işgal edebilmiştir. 1747’de Nadir Şah’ın öldürülmesinden sonra diğer hanlıklar gibi Gence de bağımsızlığını ilan etmiş ve 1804 yılına kadar varlığını devam ettirmiştir¹⁹⁷. Gence Hanlığı’nın ilk hanı Kaçar soyundan gelen Ziyadoğullarından Şahverdi Han, son hanı ise Ruslara karşı gösterdiği kahramanca direnişi ile tanınan Cevad Han’dır. 1801 yılında Gürcistan’ı

¹⁹⁵ İsmet Demir, vd. , *a.g.e.* , s. 49.

¹⁹⁶ Mirza Bala, “Gence”, *MEB. İslâm Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1979, s.762.

¹⁹⁷ İsmet Demir, vd. , *a.g.e.* , s. 47-48.

tamamen ele geçiren Rusya için, başta Gence olmak üzere, Azerbaycan hanlıkları büyük bir tehlike arz ediyordu. Çünkü bu hanlıklar Rusya ile savaş halinde bulunan Dağıstan'ı ve bütün Kuzey Kafkasya'yı arkadan kuşatmaya engel teşkil ediyor ve coğrafi durumları gereği olarak, İran hududunu Rus istilâsına kapıyorlardı. Cevad Han Ruslar tarafından kendisine yapılan teslim olma tekliflerini şiddetle reddetmiş ve son nefesine kadar Ruslara karşı savaşmıştır. Neticede Ruslar Gence'ye girerek şehri yağmalamış ve ahaliyi katletmişlerdir¹⁹⁸.

h. Bakü Hanlığı

Bakü, Hazar Denizi'nin batı sahilinde, Apşeron Yarımadası'nın güneyde kara ile birleştiği yerde kurulmuş önemli bir yerleşim birimidir. Bakü kelimesi İstahri, Mukaddasi, Hamavî ve Birunî'de "Bakuh", "Baku", "Bakah", "Bakuya" şekillerinde kullanılmıştır¹⁹⁹. Bakü, 1501 yılına kadar Şirvanşahlar'ın hâkimiyeti altında kalmış, bu tarihte Şah İsmail tarafından Safevi Devleti'nin egemenliğine dâhil edilmiştir. 1583 yılında Özdemiroğlu Osman Paşa tarafından fethedilen ve 1606'da tekrar İranlıların eline geçen şehir, 1724 yılında yapılan antlaşma ile Ruslara bırakılmış, ancak bunu kabul etmeyen halk isyana kalkışınca katledilmiştir. 1734'de tekrar İran'a bağlanan Bakü, Nadir Şah'ın ölümü ile bağımsız bir hanlık haline gelmiştir²⁰⁰.

Bakü Hanlığı'nın kurucusu olarak kabul edilen I.Mirza Muhammed Han, Nadir Şah'ın yakın adamlarından biri olup bir müddet Afşar sarayında hizmet görmüştür. Ancak Nadir Şah'ın öldürülmesinin ardından Bakü'ye gelerek burada bağımsız hareket etmeye başlamıştır. I. Mirza Muhammed Han, İbrahim Şah Afşar'a karşı itaatsizlik göstererek Rusya'dan destek istemeye başladı. Bu amaçla da Rus temsilcisi A. Çerkasski'yi Bakü'de kabul etmiştir. Bu ziyarete karşılık Bakü Hanı da kendi adamlarından Hacı Rehim'i Astrahan'a göndermiştir. Ancak Bakü gerek askeri, gerekse de siyasi bakımdan zayıftı. Bundan dolayı da Bakü Hanları Kaçarlar ile yakın ilişkiler kurmaya çalışmışlardır. Ancak kısa bir süre sonra Bakü Hanlığı, kendisinden siyasi ve askeri olarak daha güçlü durumda olan Kuba Hanlığı'nın etkisine girdi. Kuba Hanı Feth Ali Han 1756'yılında Salyan'ı, 1759 yılında ise

¹⁹⁸ Mirza Bala, "Gence", s. 764.

¹⁹⁹ Mirza Bala, "Bakü", *MEB. İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1979, s. 259.

²⁰⁰ İsmet Demir, vd. , *a.g.e.* , s. 51.

Derbent Hanlığı'nı ele geçirdikten sonra Bakü'yü de kendi sınırları içerisine kattı. Ancak, Bakü'nün Feth Ali Han hâkimiyetine girmesi savaşız bir şekilde gerçekleşmişti. Şöyle ki: 1766 yılında Feth Ali Han kendi kız kardeşi Hatice Begüm'ü, I. Mirza Muhammed Han'ın zayıf karakterli oğlu Melik Muhammed ile evlendirdi. Nitekim bu olaydan iki yıl sonra Bakü Hanlığı başına geçen Melik Muhammed Han (1768-1784) bütün yönetimi sırasında Kuba Hanlığı'nın etkisinde, özellikle de eşi Hatice Begüm'ün kontrolünde kalmıştır. Melik Muhammed Han döneminde hem Bakü hem de bölge için önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Bu dönemde Rusya, Graf Voyvoniç komutasındaki bir birliği bölgenin işgali için görevlendirmiştir. Rus işgalinden korunmak amacıyla Bakü Hanı Melik Muhammed Han Osmanlı himayesini kabul etmiş, Osmanlı yönetimi de kendisine hediyeler göndermiştir. 1784 yılında Melik Muhammed Han hac ziyareti nedeniyle Mekke'ye giderken yolda öldü²⁰¹.

XIX. yüzyılın başlarında, Kafkasya'da meydana gelen savaşlar sırasında, Bakü Hanlığı, diğer Azerbaycan hanlıkları ile birlikte, Ruslara direnmiş ve 1806 yılının şubat ayında şehri kuşatan Rus ordusu kumandanı Sisyanov, Hamza adında biri tarafından burada öldürülmüştür²⁰². Ruslar aynı sene Bakü'yü ele geçirmişseler de, 1826 yılında başlayan yeni Rus-İran Savaşı'nda ordusu ile İran'a çekilmiş olan Bakü Hanı Hüseyin Kulu Han, Bakü'nün surlarına kadar yaklaşmıştır. 1828 Türkmençay Antlaşması ile Rusya'ya ilhak edilen Bakü, 1859 senesine kadar Şamahı Vilayeti'ne bağlı bir kaza merkezi iken o tarihten itibaren Bakü vilayetine merkez olmuştur²⁰³.

1. Nahçıvan Hanlığı

Nahçıvan, Güney Kafkasya'da Aras Nehri'nin kuzey tarafında kalan bir şehre ve bu şehrin merkezi olduğu bölgeye verilen isimdir. Nahçıvan'ın kuzeyi ve doğusu Ermenistan, güneyi ve batısı İran ile çevrilidir. Ayrıca Türkiye ile de bir sınırı mevcuttur. Nahçıvan kelimesi Arap kaynaklarında “Naşava” şeklinde geçmekte olup,

²⁰¹ İsmail Mehmetov, *a.g.e.*, s. 454-455.

²⁰² Cemal Gökçe, *a.g.e.*, s. 103.

²⁰³ Mirza Bala, “Bakü”, s. 260.

İlhanlı ve Selçuklular tarafından “Nakcuvan”, Ermeniler tarafından ise “Nahçuan” şekillerinde kullanılmıştır²⁰⁴.

XVIII. yüzyılın ortalarında zuhur eden bağımsız Azerbaycan hanlıklarından biri de Nahçıvan bölgesindeki Nahçıvan Hanlığı’dır. Bilindiği gibi 1747 yılında Nadir Şah öldürülünce Azerbaycan’ın genelinde olduğu gibi Nahçıvan’da da İran hâkimiyetine son verilmiştir. Kengerlü boyunun beyi Haydarkulu Han, bu fırsattan yararlanarak bağımsız bir hanlık kurdu. Hanlık idari yönden Elince, Hok, Dereleyez, Ordubat, Eylis, Deste, Calanbek ve Velez olarak bölgelere ayrıldı. Bu bölgeler Mirzabey unvanlı yöneticiler tarafından yönetiliyordu. Nahçıvan Hanlığı’nın askeri gücünün az olması sebebiyle, Haydarkulu Han, daha güçlü hanlarla ittifak içinde olmaya gayret gösteriyordu. Böylelikle hanlığını ayakta tutmaya çalışmaktaydı. Haydarkulu Han, Karabağlı Penah Ali Han ile müttefikti. Gürcü krallarıyla birlikte 1752 yılında Şeki Hanı Hacı Çelebi Han’a karşı olan saldırıya da birlikte katılmışlardı. Başarısızlıkla sonuçlanan bu saldırıdan döndükten sonra Haydarkulu Han, hanlığının ekonomik durumunu kuvvetlendirmek için bir dizi tedbirler almakla meşgul olmuştur²⁰⁵.

Haydarkulu Han’ın ölümünden sonra taht kavgaları bir türlü bitmek bilmemiş, uzun bir süre Abbaskulu Han ile Caferkulu Han arasında siyasi mücadeleler devam etmiştir. Bu mücadeleler esnasında Abbaskulu Han, Karabağ hanından, Caferkulu Han ise Hoy hanından destek görmekteydi. Nitekim Karabağ ve Hoy hanları İbrahim Halil ile Ahmed Hanlar kendi müttefiklerini savunmak amacıyla sık sık Nahçıvan’a saldırmaktaydılar²⁰⁶. 1787 yılına gelindiğinde ise Nahçıvan Hanlığı Kelp Ali Han’ın eline geçmiştir. Aynı yıl Karabağ Hanı İbrahim Halil Han ile Avar hâkimi Âme Han, Tiflis Hanı Ereli ile ittifak yaptığı gerekçesiyle Nahçıvan Hanlığı’na hücum etmişlerdir²⁰⁷. 1797 yılında Nahçıvan, Ağa Muhammed Han tarafından ele geçirildi ve Kelp Ali Han gözlerine mil çekilip, Tahran’da

²⁰⁴ V. Minorsky, “Nahçıvan”, *MEB. İslâm Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul 1964, s. 34.

²⁰⁵ A. Nuru Alekperoğlu- A. Faride Aliyoldaşkıızı, “Nahçıvan Hanlığı”, *Türkler*, C. 7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 94-95-96.

²⁰⁶ İsmail Mehmetov, *a.g.e.*, s. 461.

²⁰⁷ Sadık. M. Bilge, *Osmanlı Çağı’nda Kafkasya*, s. 223.

hapsedilmiştir. Nahçıvan Hanlığı 1828 yılında İran tarafından Rusya'ya bırakılmıştır. Hanlık Rus hâkimiyetine girmeden evvel son han Kerim Han Kengerlü idi²⁰⁸.

i. Tebriz Hanlığı

Tebriz Hanlığı XVIII. yüzyılın ortalarında Azerbaycan'da kurulan bağımsız hanlıklardan biridir. Hanlığın oluşmasında o dönemde İran'da ve Azerbaycan'da yaşanan siyasi gelişmeler önemli bir yer teşkil etmiştir²⁰⁹. Hanlığın kurucusu Dunbuli boyundan Necefku Han (1745-1780)'dır. Nadir Şah tarafından 1745 yılında Tebriz Kadısı olarak atanmıştır. O, Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra ortaya çıkan siyasi boşluğu kendi lehine çevirerek bağımsız hareket etmeye başlamış ve nihayet hanlığını ilan etmiştir. Hanlık Güney, Medend ve Tebriz eyaletlerinden oluşmaktaydı. Hanlığın merkezi Tebriz şehriydi²¹⁰.

Tebriz Hanı Necefku Han Zendiler karşısında Hoy Hanı Ahmed Han ve Osmanlı Devleti'nin siyasi desteğini almaya çalışmıştır. 1784 yılında Necefku Han öldüğünde yerine 25 yaşındaki oğlu Yusuf Hudadad geçmiştir. Fakat bir yıl sonra Tebriz, Hoy Hanı Ahmed Han'ın saldırısına uğradı. Hudadad Han esir düşmüş ve onun yerine Ahmed Han tarafından Cihangir Han Tebriz tahtına çıkarılmıştır. Ancak 1786 yılında Ahmed Han'ın ölmesinden sonra Tebriz yeniden Hudadad'ın eline geçti. Tebriz Hanlığı'nın varlığı 1790 yılına kadar devam etmiş ve Ağa Muhammed Han tarafından ortadan kaldırılmıştır²¹¹.

j. Taliş (Lankeran) Hanlığı

Hazar Denizi ile Taliş Dağları arasında yer alan Taliş Hanlığı, kuzeyde Mugan ovası, güneyde İran toprakları ile sınırlıydı. Safevi dönemiyle birlikte Taliş coğrafyasında toprakları bulunan ve Safevi soyundan geldiği söylenen bir aileden olan, Nadir Şah tarafından 1736'da hak ve ayrıcalıklar verilen Şîi-Caferi Seyyid Abbas'ın kurduğu hanlık, Seyyid Abbas Han (1747-1751), Kara Han diye anılan oğlu Cemaleddin Han (1751-1786), oğlu Mir Mustafa Han (1786-1814), oğlu Mir

²⁰⁸ İsmet Demir, vd. , *a.g.e.* , s. 53.

²⁰⁹ Aynur Emenova, "Tebriz Hanlığı", *Türkler*, C. 7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 113.

²¹⁰ İsmail Mehmetov, *a.g.e.* , s. 463-464.

Hasan Han (1814-1826) tarafından idare edilmiştir. Diğer Azerbaycan hanlarından farklı olarak Rus yanlısı siyaset izleyen Cemaleddin Han, Geylân Hanı Hidayet Han'ın 1768'de Taliş topraklarına yaptığı saldırıyı Kuba Han'ı Feth Ali Han'ın yardımıyla geri püskürttü. Taliş Hanlığı, 1785-1789 arasında Kuba Hanlığı işgalinde kaldı. Kuba Hanı Feth Ali Han'ın ölümünden sonra, Mir Mustafa Han tahta geçti. Başşehri Lankeran, 1 Ocak 1813'de Ruslar tarafından ele geçirilen Taliş Hanlığı, 1826 yılında tekrar Rus işgaline uğradı²¹².

Merkezi Lankeran olan hanlık, idari bakımdan Erkivan, Derin, Züvend Alar, Meringül ve Sepidaç isimli altı mahalleye ayrılmıştı 1790'lı yıllarda 15-20 bin kadar, Rus işgalinden önce ise 40 bin kadar nüfusa sahip olan ve topraklarında gayr-i müslim yaşamayan hanlığın halkı Türkler ve Talişler²¹³den meydana geliyordu²¹⁴. Lankeran'da özellikle Taliş ahalisi arasında dini bağlar çok güçlüydü. Bir bilgiye göre, bu dönemde Lankeran'da 1500 din adamı bulunuyordu ki, bunlar nüfusun %9'unu oluşturuyorlardı²¹⁵.

k. Urumiye Hanlığı

Urumiye bölgesi; doğuda Urumiye Gölü'ne, batıda İran'ı Türkiye'den ayıran ve kuzeyden güneye doğru seyreden dağ silsilesine kadar uzanmaktadır. Kuzeyde burasını Salmas'dan ayıran dağ silsilesine kadar yayılır. Güneyde ise Urumiye, Kadir Havzası'na dayanmaktadır. Bugün Urumiye Vilayeti'nin kuzeyden güneye uzunluğu 130km, batından doğuya genişliği ise 55 km'dir²¹⁶.

Urumiye, Avşarların merkezi kabul ediliyordu. Nadir Şah'ın 1747 yılında öldürülmesinden sonra Urumiye Avşarları uzun bir süre İran'daki hâkimiyet mücadelesi içinde yer almışlardır. Urumiye Hanlığı'nın kurucusu Feth Ali Han Afşar idi (1747-1763)²¹⁷. O, Zendiler ve Kaçarlarla giriştiği İran'ın hâkimiyetini elde

²¹² Sadık M. Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya*, s. 225-226.

²¹³ Talişler, İran'ın Gilân eyaletinin kuzeyinde bir bölge ile ahalisine verilen isimdir. (W.Barthold, "Taliş", *MEB. İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul 1979, s. 696.)

²¹⁴ İrada Memedova, "Taliş (Lenkeran) Hanlığı", *Türkler*, C. 7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 103.

²¹⁵ İsmail Mehmetov, *a.g.e.*, s. 462.

²¹⁶ V. Minorsky, "Urmiye", *MEB. İslâm Ansiklopedisi*, C. 13. İstanbul 1986, s. 59.

²¹⁷ İsmail Mehmetov, *a.g.e.*, s. 465.

etmek için yapmış olduğu savaşta başarılı olamayınca, Azerbaycan'ın önemli bir kısmını kendi kontrolü altında tutmaya çalışmış ve elinde bulundurduğu bölgeleri istilâ etmek isteyen işgalcilere karşı direnerek Azerbaycan'ın bağımsızlığını sağlamak için çalışmaktaydı²¹⁸. Feth Ali Han Afşar, Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra kendini şah ilan etmiş, sırasıyla Marağa, Hoy ve Tebriz'i de kendi kontrolüne almıştır. Ancak Kaçarlara ve Zendilere karşı mücadelede başarılı olamayınca Azad Han'ın da yardımlarını alarak Azerbaycan coğrafyasında siyasi nüfuzunu korumaya çalışmışsa da 1763 yılında Urumiye'nin Zend Kerim Han tarafından kuşatılması sırasında yenilgiye uğramış ve esir alınmıştır. Kerim Han ise bölgede tutunamayarak Avşarlardan İmam Kulu Han'ı Urumiye hanı tayin ederek Isfahan'a dönmüştür. 1779 yılında Zend Kerim Han ölünce, İmam Kulu Han bağımsız hareket etme olanağı kazanmış, ancak Ahmed Han ile yapılan savaşta 1783 yılında öldürülmüştür. Daha sonra Ahmed Han, Urumiye'ye Avşarlardan Emir Arslan'ı tayin etmiştir. Ancak Urumiye halkının isteğini dikkate alarak İmam Kulu Han'ın kardeşi Muhammed Kulu'yu han yapmıştır. Ancak hanlık bundan sonra Kaçarların hücumlarına uğramış ve 1790 yılında Ağa Muhammed Han'ın saldırılarıyla ortadan kaldırılmıştır²¹⁹.

I. Makı Hanlığı

Makı/Maku adı, Medler döneminde bölgede yer alan bir dağa verilen Mad-Guh (Yılan Dağı) isminden türemiştir. Makı, Çukursa'd Beylerbeyliği'nin (Revan) sınırları içinde yer almış, Bayat boylarının çoğunlukta olduğu bir bölgeydi. 1747'de Nadir Şah'ın öldürülmesiyle bölge, Bayat boylarından Ahmed Han'ın (1747-1778) hâkimiyeti altına girmiştir. Ahmed Han, kısa bir zaman sonra topraklarını genişleterek 300-400 köyü bulunan 14 bölgeyi kendisine bağladı. Ahmed Han; Revan, Nahçıvan ve Gence hanlıklarıyla akrabalık tesis ederek konumunu iyice sağlamlaştırmıştır²²⁰.

Makı Hanları arasındaki en kuvvetli hanlardan biri Ahmed Han'ın torunu olan Ali Han'dır. Özellikle 1853-1856 Kırım Savaşı sırasında izlediği tarafsızlık

²¹⁸ Gövher N. Memmedova, "Urmiye Hanlığı", *Türkler*, C. 7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 142.

²¹⁹ V. Minorsky, *a.g.m.*, s. 62.

²²⁰ Ruhengiz A. Sultanova, "Makı Hanlığı", *Türkler*, C. 7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 123-124.

politikasıyla hanlığını büyük devletler arasında sıkışıp kalmasından korudu. Ali Han'ın oğlu Teymur Han da babasının siyasetini takip etti ve bunun büyük yararlarını gördü. Bu arada bölgede çıkan bir isyanı da bastırmaya muvaffak olmuştur. Onu kurtarıcı kabul eden Azerbaycan halkı tarafından kendisine “Makı Padişahı” unvanı verildi. Teymur Han'dan sonra hanlığın başına geçen Murtaza Kulu Han genişleme politikası izleyince, I. Dünya Savaşı'nın başlarında Ruslar tarafından Tiflis'e sürgüne gönderildi. 1923'te İran tahtını ele geçiren Rıza Şah Pehlevî bu hanlığa son vererek burayı İran'ın bir vilayeti haline getirdi²²¹.

m. İlisu Sultanlığı

XVII. yüzyıldan itibaren bölgede itibar sahibi olan bir aileye mensup Muhammed Hüseyin Bey tarafından Şeki Hanlığı'nın batısında kurulan ve onun hanedanına mensup sultan denilen beyler tarafından yönetilen İlisu Sultanlığı'nda Rus işgali öncesinde 12.000 kadar nüfus yaşıyordu. İlisu Sultanlığı, Muhammed Hüseyin Bey (1732-1747), I. Ahmed Han (1747-1748), Alhas Bey (1748-1762), Hanbaba Bey (1762-1803), II. Ahmed Han (1803-1830), Musa Bey (Ocak 1830-Eylül 1830) ve Danyal Bey (1830-1844) tarafından yönetilmiştir²²².

²²¹ Rıza Kurtuluş, “Makû”, *TDVİA.*, C. 27, Ankara 2003, s. 459.

²²² Sadık. M. Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya*, s. 226.

III. BÖLÜM

OSMANLI-KAFKAS HANLIKLARI MÜNASEBETLERİ

Azerbaycan ve Dağıstan hanları zaman zaman başka devletlerin hâkimiyetine girmiş olsalar bile Osmanlı Devleti ile münasebetlerini devam ettirmişlerdir. Gerek İran'ın gerekse Rusya'nın saldırıları karşısında ekseriyetle Müslüman bir devlet olan Osmanlı Devleti ile münasebet kurmuşlar ve zamanı geldikçe Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını göstermişlerdir. Osmanlı Devleti'ne kendilerini her zaman yakın gören bu hanlar Rusya ve İran'ın kendi yaşadıkları bölge üzerindeki hareketleri hakkında Bâb-ı Âli'ye her fırsatta haber vermişlerdir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra özellikle kuzeyden kendini hissettiren Rus tehdidi karşısında Osmanlı Devleti ve Kafkas hanları arasındaki münasebetler hız kazanmıştır. Rusların Kafkaslarda yayılmaya başladığı tarihlerde Kafkas hanlıkları ile Osmanlı Devleti arasında karşılıklı çıkarlar mevcuttu. Şöyle ki: Hanlar, ülkelerine yapılan herhangi bir düşman saldırısına karşı Osmanlı Devleti'nden yardım istiyorlardı. Osmanlı Devleti ise Kafkasya bölgesinde kendi hâkimiyetine tehdit oluşturabilecek bir durumda Kafkas Hanlıkları ile temasa geçerek onlardan bilgiler almış ve gerektiğinde yardımlarına başvurmuşur²²³.

Azerbaycan ve Dağıstan hanlarının Rusya'ya mukavemet etmek amacıyla birlik haline gelerek örgütlenmelerinde, Osmanlı Devleti'ne bağlılıkları ile birlikte bu dönemde İmam Mansur ismiyle ünlenmiş olan bir şahsın Ruslara karşı başlatmış olduğu hareketin de büyük rolü olmuştur. Bu sebepten dolayı İmam Mansur hakkında bilgi vermenin uygun olacağı kanaatindeyiz.

²²³ Sema Işıktan, *1783-1829 Osmanlı-Dağıstan Münasebetleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 1987, s. 51.

A. İmam Mansur Hareketi

Küçük Kabartay ve İnguş bölgelerini 1783 yılında işgal eden Ruslar, Sunçkale ve Kızlar Kalesi'ni tahkim etmişlerdir. Bundan sonra Avar Hanlığı, Haytak Usumiliği ve Gazi Kumuk Şemhalliği ile Çeçenler üzerindeki baskılarını arttırmaya başladılar. General Stolyov komutasındaki Rus birlikleri Çeçenistan'a saldırdı. Bu saldırı, Çeçenistan'da Ruslara karşı büyük bir direnişi örgütleyecek lideri yaratacak idi²²⁴. İmam Mansur adı ile şöhret bulan, asıl adı Uşurman olan bu şahsiyet 1722 yılında Çeçenistan'ın Aldi kazasında doğmuştur. Çocukluk ve gençlik yıllarında kaz, koyun, sığır çobanlığı ve marangozluk yapmıştır²²⁵. Yüksek bir tahsil görmediği halde bölgedeki ilim erbabını kendi yanına çekecek kadar meziyet sahibi, dürüst ve vatanperver bir kişi idi²²⁶. İmam Mansur, Dağıstan'a gelerek burada Nakşibendî tarikatına girdi. Burada eğitimini tamamladıktan sonra doğduğu bölgeye dönerek yakın çevresi başta olmak üzere Çeçenler arasında İslâmî telkinlere başlamıştır²²⁷. Mansur bir gün etrafına topladığı kişilere gördüğü rüyasını anlattı: *Bir gece rüyamda İslâm Peygamberi'ni gördüm. Bana ya Mansur, günah ve delalet ehlini doğru yola çağır! dedi. Bilgim ve ehliyetim itibariyle bu büyük işi başaracak bir kudrette olmadığımı söyledim. Israr etti: Sen hemen dediğimi yap, ilim ve kudret hâsıl olur! diyerek teşvikte bulundu. Kararsız günler geçirdim, dalgın düşünceli bir adam oldum. Bir müddet sonra Peygamberimizi bir daha gördüm, aynı sözleri söyledi. Artık bayrak açtım, mukaddes vazifeme başladım* ²²⁸. Ancak İmam Mansur hareketinin sadece dini tesirler ile ortaya çıktığını söylemek yanlış olur. Bu başkaldırmanın en büyük sebebi Rus tehlikesinin gittikçe Kafkaslarda hissedilmesi idi.

İmam Mansur, 1783 yılında artık Ruslara karşı harekete geçme zamanının geldiğine kanaat getirerek, neşrettiği bildirilerle Ruslara karşı cihad ilan etmiştir. Her tarafa göndermiş olduğu mektuplarla Kafkasya ahalisiyle birlikte diğer tüm

²²⁴ Sadık M. Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya*, s. 269.

²²⁵ Ahmed Vâsıf, *a.g.e.*, s. 364.

²²⁶ Şerafeddin Erel, *a.g.e.*, s. 114.

²²⁷ Cengiz Fedakâr, *a.g.e.*, s. 130.

²²⁸ Kadircan Kafılı, *a.g.e.*, s. 124.

Müslümanların da Ruslara karşı harekete geçmeleri hususunda davete başlamıştır²²⁹. Halkı galeyana getiren bir halk liderinin bütün özelliklerine sahip olan İmam Mansur, ordusunda sağlam bir disiplinin olmasına önem veriyordu. Örneğin kahve, tütün gibi lükse giren ve askerlerinin gevşemelerine sebep olacak her şey yasaktı²³⁰.

İmam Mansur'un ortaya çıkması ve Kafkasya bölgesinde nam salmasıyla birlikte Osmanlı Devleti onun hakkında bilgi edinme ihtiyacı hissetmiştir. Bu sebeple bölgeye İmam Mansur hakkında bilgiler toplamak amacıyla adamlar gönderilmiştir. Nitekim Soğucak Muhafızı Ferah Ali Paşa tarafından gönderilen Mehmet Ağa vasıtasıyla Mansur hakkında ilk bilgiler alınmıştır. Bu bilgilere göre İmam Mansur, *kâfire boyun eğmek haramdır* gibi telkinler vererek halkı birlik halinde toplamaya çalışmaktadır. Kafkasya bölgesinde İmam Mansur'un etrafında toplananların sayısı gün geçtikçe artmaktaydı. Hatta Mansur'un adına yazılmış hutbelerin ve kendisine ait bir mührün mevcut olduğu bilinmektedir²³¹. Ayrıca Mehmet Ağa, İmam Mansur denen şahsı görenin olmadığı, Mansur'un zuhur ettiği Çeçen köyünden gelen birkaç kişiye Mansur hakkında sorular sorulduğunda, İmam Mansur'un 10 bin Rus askeri öldürdüğünü ve birçoğunu da Müslüman yaptığı söylentilerinin bölgede dolaştığını söylediklerini aktarmıştır²³².

Osmanlı Devleti tarafından bu suretle bilgi edinilen İmam Mansur, Osmanlılar ile münasebetlerini arttırmak amacıyla akrabalarından Bolat Han adındaki birini Ferah Ali Paşa'nın adamı olan Mehmet Ağa ile birlikte İstanbul'a göndermiştir. Ancak Bolat Han'a İstanbul'da ilgi gösterilmemiştir²³³. İmam Mansur'un Ruslara karşı kazanmış olduğu zaferler arttıkça bu başarılar Osmanlı Devleti tarafından bazen sevinç ile bazen de endişe ile karşılanmıştır. Çünkü bazı Tatar mirzaları, İmam Mansur'un bölge halkını kendisine davet için neşrettiği kâğıtları sahte mühürler ile mühürleyip her tarafa dağıtmak suretiyle karışıklık çıkarmak istemişlerdir. Hatta bazıları Çerkes kabileleri arasına karışıp, İmam Mansur'un sözleriymiş gibi sahte beyanlarda bulunmuşlar ve bunlara inanan

²²⁹ Serhat Kuzucu, *a.g.e.*, s. 86.

²³⁰ Johann Wilhelm Zinkesien, *a.g.e.*, C.6, s. 363.

²³¹ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. 4, s. 210.

²³² Cengiz Fedakâr, *a.g.e.*, s. 130.

²³³ Cemal Gökçe, *a.g.e.* s. 118.

Çerkesler de Osmanlı Devleti ile Rusya arasında sınır konumunda olan Kuban Nehri'ni geçerek Rus topraklarına taarruzda bulunmuşlardı. Ancak Ferah Ali Paşa'nın gayretleriyle Çerkeslere hediyeler verilerek bu karışıklığa son verilmiştir²³⁴. Ferah Ali Paşa, bu hadisede ileri görüşlü birisi olduğunu göstermiştir. Çünkü Osmanlı Devleti ve Rusya henüz barış halindeydi. İki devlet arasında sınır teşkil eden Kuban Nehri'nin Çerkesler tarafından aşılıp Rus topraklarına akınlar düzenlenmesi bir savaşın çıkmasına sebep olabilirdi. Paşa, özel gayretleriyle Çerkesleri bundan vazgeçirerek sükûneti sağlamış ve bir savaşın çıkmasını şimdilik engellemiştir.

İmam Mansur, 1785 yılında İstanbul'a göndermiş olduğu mektubunda, *İnşallahu Teâlâ bu tarafta olan kabilelerin cümlesini Padişah-ı âlem-penâh efendimizin ubudiyetine (tabiiyet) bağlamayı vazifemiz saymaktayız* diyerek Osmanlı Devleti'ne olan bağlılığını bildirmekteydi. Diğer taraftan Ferah Ali Paşa'nın kaftancısı ve Hacılar Kalesi'ne muhafız tayin olunan Ali Ağa, İstanbul'a gelmiş ve verdiği bilgilere göre İmam Mansur iki kez Ruslar ile savaşmış ikisinde de Ruslara karşı üstünlük sağlamıştır. Ali Ağa, İmam Mansur'un Ehl-i İslâm'a bir art niyeti ve suikastı olmadığını belirtmiştir. Hatta bu savaşlarda aldığı on kıta topları Ruslar almak istediklerinde, *size vermem, bana da lazım değil. Soğucak'ta Osmanlı padişahı tarafından vekil bırakılmış olan paşaya gönderdim.* diye cevap vermiştir²³⁵.

İmam Mansur, Osmanlı Devleti'ne bağlı olduğunu bildirerek, İstanbul'un kendisiyle ilgili şüphelerine son verdikten sonra bölge halkı ve kabileleri ile ittifak ederek Rusya tarafına hücum etmiş, Kızlar Kalesi'ne ait bir palangayı fethetmiştir. Ancak Kızlar Kalesi'nin müstahkem bir kale olmasından dolayı ve Mansur'un asker sayısının azlığı gibi sebepler yüzünden ordusuyla birlikte topladığı ganimetler ile geri dönmek zorunda kalmıştır. Fakat halk kalenin fethedilmesini mutlak surette istiyordu. Ancak bu kez de Ruslar, Mansur'un tarafındaki Kumuk beylerine hediye

²³⁴ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. 4, s. 210-211.

²³⁵ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. 4, s. 214.

ve altın vermesiyle orduda ihtilaf çıkmasına sebep olmuşlardır. Bu sebeple İmam Mansur bu seferden kat'î bir netice alamayacağını anlayarak geri çekilmiştir²³⁶.

Kafkas halklarından oluşturduğu düzensiz ordularıyla Ruslara karşı mücadele eden İmam Mansur'a bölge halkı sonsuz bir güven duymaktaydı. Mansur, nihai amacının kâfire karşı mücadele etmek olduğunu her fırsatta beyan etmiştir²³⁷. O, 1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan birkaç yıl evveline kadar, Kafkas cephesinde Ruslara karşı büyük bir direnişe başlamış ve onlara hatırı sayılır derecede kayıplar verdirmiştir.

Bu sırada İstanbul'a İmam Mansur'un durumuyla ilgili bilgiler gelmeye devam ediyordu. İmam Mansur'un iyi durumda olduğunu, Ruslar ile her gün ve her saat savaştığını ve bunu da padişah'tan aldığı ihsan ve inayetler sayesinde sürdürdüğünü ayrıca Rusların İmam Mansur üzerine çok sayıda asker göndermiş olduğu bu sebepten dolayı Kırım'da Rus askeri sayısının az olduğu haberleri gelmiştir²³⁸.

İmam Mansur'un 15 bin kişilik bir kuvvet ile Terek Nehri'ni geçerek Kızlar-Mozdok hattını zapt etmesi ve Kızlar Kasabası ile Grigoriopolis Kalesi'ni kuşatması üzerine Ruslar Maniç bataklığına kadar çekildiler. General Potemkin, Albay Nagel komutasında 15 bin kişilik bir orduyu İmam Mansur'un üzerine yolladı. Terek Nehri kıyısında yapılan savaşta İmam Mansur yenildi ve Mozdok bölgesini Ruslar geri aldı. Ordusu dağılan Mansur, Anapa Kalesi'ne gelerek Osmanlı Devleti'ne sığındı²³⁹. 1787 yılına gelindiğinde İmam Mansur, Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya savaş açtığını öğrendiğinde çok memnun olduğunu ve kendisinin Ruslara karşı Osmanlı Devleti yanında sonuna kadar savaşacağını beyan etmiştir²⁴⁰.

Anapa Seraskeri ve Trabzon Valisi Battal Hüseyin Paşa, Anapa Kalesi'ne geldikten sonra İmam Mansur'a kaba davranması ve kendisine ilgi göstermemesi üzerine Mansur bundan rahatsız olarak adamlarıyla birlikte Çeçenistan'a geri döndü.

²³⁶ Ahmed Vâsıf, *a.g.e.*, s. 364.

²³⁷ BOA, HAT, 27/1305, (1200/1786).

²³⁸ BOA, HAT, 18/801, (1199/1785).

²³⁹ Serhat Kuzucu, *a.g.e.* s. 87-88.

²⁴⁰ BOA, HAT, 28/1351, (1201/1787).

Ancak durumdan İstanbul'un haberi olması üzerine Bâb-ı Âli'nin isteği ile Anapa'ya geri dönmüştür. Ruslar tarafından kuşatılan Anapa Kalesi, 22 Haziran 1791'de düşünce İmam Mansur da yaralı bir şekilde esir alındı. Tedavisi yapılan İmam Mansur önce St. Petersburg'a, oradan da Çariçe II. Katerina ile görüşmesi için Çarkosela'ya götürüldü. 1791 yılında Schliesselburg Kalesi'ne hapsedildi. Savaştan sonra St. Petersburg'a gelen Osmanlı elçisi Mustafa Râsîh Paşa'nın esirlerin değişimi sırasında ısrarla Osmanlı Devleti'ne verilmesini istediği İmam Mansur, 13 Nisan 1794 yılında idam edilmiştir²⁴¹.

İmam Mansur'dan sonra Şirvan taraflarında zuhur eden, bölge halkını Rusya'ya karşı harekete geçirmeye çalışan Nakşibendî tarikatının şeyhlerinden, Abdülkadir Geylani'nin soyundan gelen Şeyh Mehmed Rıza bölgede Ruslara karşı faaliyetlere girişmiş idi.²⁴²

Şeyh Mehmed Rıza, Osmanlı Devleti'ne mektup göndermiş, bölgedeki hanları ve ahaliyi teşvik ettiğini belirterek Ruslara karşı gazaya girişmek için İstanbul'dan izin istedi²⁴³. Şeyh Mehmed Rıza'nın mektubunu İstanbul'a getiren adamının, Şeyh'e cevap yazıldıktan sonra vakit kaybedilmeden geri gönderilmesi emredilmiştir. Ayrıca Şeyh Mehmed Rıza'ya gerekirse Şeyhülislâm Efendi'den de yazı yazılmasına karar verilmiştir²⁴⁴. İstanbul'dan Soğucak Seraskeri'ne ve Şeyh Mehmed Rıza'ya mektuplar yazılmış, Şeyh'in adamına dönüş için 500 kuruş yol harçlığı verilerek geri gönderilmiştir²⁴⁵. Ruslarla yapılan savaşta Osmanlı Devleti'nin yanında savaşmak isteyen Şeyh Mehmed Rıza'nın hizmetine ve bu uğurdaki fedakârlığına İstanbul tarafından da güven duyulmaktaydı²⁴⁶. Osmanlı Devleti tarafından Şeyh Mehmed Rıza'ya gaza müsaadesi verilmiştir. Mehmed Rıza'nın Tiflis üzerine mi ve yahut Dağıstan tarafından Rusların üzerine mi gönderilmesinin daha münasip olacağı Padişah tarafından sorulmuş, istişarelerin yapıp alınacak kararın kendisine bildirilmesini istemiştir²⁴⁷. Şeyh'in 100 bin asker ile birlikte

²⁴¹ Sadık M. Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya*, s. 272-273.

²⁴² Ahmed Câvid, *Hadîka-i Vekâyi*, (Haz. Adnan Baycar), TTK. , Ankara 1998, s. 91.

²⁴³ BOA, HAT, 1406/56971, (1204/1789).

²⁴⁴ BOA, HAT, 181/8211, (1204/1789).

²⁴⁵ BOA, C.ML, 573/23492, (29 Muharrem 1204/19 Ekim 1789).

²⁴⁶ BOA, C.AS, 270/ 11224, (29 Rebiyülevvel 1204/17 Aralık 1789).

²⁴⁷ BOT, HAT, 188/8989, (1204/1790).

Anapa'ya geleceği haberleri de gelmekteydi. Battal Hüseyin Paşa, İstanbul'dan bu kadar çok askerinin idaresi için yeteri kadar zahire ve 26 katar katır talep etmiştir. Ancak Şeyh Mehmed Rıza'nın hala zuhur etmediği ve gelen bu haberlerin doğru olmadığı anlaşılmış ve bir neticeye varılamamıştır²⁴⁸.

B. Avar Hâkimi Âme Han

Rusların 1783 yılında Kırım'ı ilhak edip Kafkaslara yayılma siyasetini hızlandırdıktan sonra, askerlerinin Kızlar ve Mozdok taraflarında oldukları ve henüz Tiflis tarafına gelmedikleri, bölgedeki casusların İstanbul'a gönderdiği yazılara göre Rusların Tiflis'e geleceğini; ancak Ananur adı verilen yolun kötü durumda olması sebebiyle Tiflis'e gelemedikleri belirtilmiştir. Yine casusların ifadesine göre Ruslar, Ananur yolunu Tiflis'e askerlerini sokması için genişletme ve tamiratıyla meşguldür²⁴⁹. Rusların asıl amacının Tiflis'e askerlerini sokmasından ziyade Azerbaycan ve Dağıstan hanlıklarını ele geçirmek olduğunu idrak eden bölge hanları Osmanlı Devleti'ne mektuplar yazarak kendilerine yardım edildiği takdirde kanlarının son damlasına kadar padişahın emrinde Ruslara karşı savaşacaklarına söz veriyorlardı²⁵⁰.

Tiflis tarafından bilgi almak için buraya gönderilen Toman adındaki Van'lı casusun vermiş olduğu bilgilere göre, Rusların Tiflis Hanı Erekli Han'a hil'at vererek, Moskova ile Tiflis arasında gidiş gelişi kolaylaştırmak maksadıyla genişletme ve tamiratıyla meşgul oldukları Ananur yolunda çalışan işçi sayısının 8-10 bin civarında, asker sayısının da 30-40 bin dolaylarında olduğu belirtilmiştir. Ayrıca Tiflis'e gelecek Rus askerinin erzak ihtiyaçlarının karşılanması için Tiflis'te büyük bir zahire ambarı inşa edilmiştir²⁵¹.

Tiflis Hanı Erekli Han, 1783 yılında Ruslar ile on üç maddelik bir antlaşma yaparak, Rusya'ya tabi olması üzerine Osmanlı Devleti bu bölgeye dikkatini yoğunlaştırmıştır. Azerbaycan ve Dağıstan hanlarının Tiflis Hanı Erekli ve Açıkbaz

²⁴⁸ Ahmed Câvid, *Hadîka-i Vekâyi*, s. 92-93.

²⁴⁹ BOA, HAT, 12/445, (19 Ramazan 1197/18 Ağustos 1783).

²⁵⁰ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. 3, s. 155.

²⁵¹ BOA, HAT, 10/339, (1197/1783).

Meliki Solomon ile aralarında evvelden beri anlaşmazlıklar olduğunu²⁵² bilen Bâb-ı Âli, Kafkas hanlarını Osmanlı Devleti'ne celp etmek ve gönüllerini almak için onlara hediyeler göndermiş ve bu hediyelerin yanı sıra Çıldır Valisi Vezir Süleyman Paşa'nın İstanbul'a gönderdiği vesikada Tiflis Hanı'nın Ruslarla aralarında imzaladıkları on üç maddelik antlaşmanın da hanlara gönderildiği belirtilmiştir²⁵³.

Rusların Gürcistan'da yukarıda bahsettiğimiz faaliyetlere girişmesi Osmanlı Devleti'ni büyük ölçüde tedirgin etmiştir. Ancak, Rusya'nın da en çok çekindiği bölgenin Kuban Nehri tarafı olduğu bilinmektedir. Çünkü bu bölgede yaşayan kavimlerin 150 binden fazla bir askeri güce sahip olduğu ayrıca Rusya sınırları içinde yaşayan Kabartay halkının da Rusya'ya karşı gaza faaliyetlerine girişmeye hazır oldukları haberleri gelmekteydi. Dağıstan hanlarının da celbi ile Kızlar Kalesi ve sair o bölgede düşman memleketine hücum olunduğu surette Osmanlı Devleti'nin inayet ve yardımı ile birlikte Rusya'dan intikam alınması ve hatta Kırım'ın dahi geri almanın mümkün olacağı ihtimal dâhilindedir. İşte bu yüzdendir ki Çerkes, Abaza, Nogay vs. kabilelere savaş levazımatı, mühimmat, zahire ve cephaneye gönderilmesi gerekiyordu. Aynı zamanda Dağıstan ve Azerbaycan hanlarını da gazaya teşvik etmek için Kutatıslı Mehmed Bey ile bu bölgeye emirler ve hediyeler gönderilmiştir²⁵⁴.

Tiflis Hanı'nın bu faaliyetlerinden dolayı ondan intikam almak isteyen hanlar, derhal harekete geçtiler. Avar Hâkimi Âme Han, Conketay Hanı Ali Sultan ve Akkuşa Kadısı ile diğer hanlar 20 bin kadar Lezgi askeriyle birleşerek 1784 yılında Tiflis'e hücum ettiler. Tiflis Hanı Ereklı'nin himayesinde olan Gümüşhane Kalesi'ne baskın yaparak 400 kadar adamını öldürmüşler ve 1000 kadarını da esir ederek etrafta bulunan çeşitli eşyaları da ele geçirmişlerdir. Lezgiler Gümüşhane Kalesi'ne yaptıkları bu hücumdan sonra Lori Kazası üzerine yönelerek bu bölgeyi de talan etmişlerdir²⁵⁵. Bundan başka Avar Hâkimi Âme Han'ın emrindeki 15 bin kadar Lezgi askeri Ereklı Han'ın kuvvetleriyle savaşmış ve onu firar etmeye mecbur etmiştir. Tiflis, Dağıstan askerleri tarafından muhasara edilmiştir. Ancak kış mevsiminin yaklaşması Lezgileri oldukça zor bir durumda bırakmıştı. Bu sebeple

²⁵² BOA, HAT, 20/926, (1197/1783).

²⁵³ BOA, HAT, 4/110, (5 Şaban 1199/13 Haziran 1785).

²⁵⁴ BOA, HAT, 1406/56971, (1204/1790).

²⁵⁵ BOA, HAT, 19/879, (27 Zilhicce 1199/31 Ekim 1785), Ahmet Câvid, *a.g.e.*, s. 564-565.

Âme Han, komutasındaki Lezgi askeriyle birlikte Çıldır Valisi Süleyman Paşa'ya müracaat ederek kışı Osmanlı topraklarında geçirmek istediklerini söylemişlerdir. Fakat bu talepleri iâşe eksikliği ve Lezgilerin sayılarının çok fazla olması sebebiyle Süleyman Paşa tarafından geri çevrilmiştir. Kışın şiddetle bastırması olmasına rağmen Süleyman Paşa, Lezgilere çeşitli hediyeler vermek suretiyle onları bu bölgeden uzaklaştırmıştır. Âme Han'ın İstanbul'a göndermiş olduğu mektupta Çıldır Valisi Vezir Süleyman Paşa ile Ahıska hududunda görüştüklerini ve valinin kendilerine Rusya ve Tiflis tarafına akın yapmalarına izin vermediğini ve bunun kendisi tarafından hayretle karşılandığını belirtmiştir²⁵⁶. Tiflis üzerine hücum etmek amacıyla ihtiyaçları olan yiyecek ve mühimmatı almak için Çıldır Eyaleti'ne gelen hanlara Osmanlı Devleti tarafından beş-on günlük tayinatları verilmiş, bunun yanında kendilerine kılıç, tüfek, altın gibi hediyeler tertip edilmiş ayrıca kırk-elli kişiden fazla yüzbaşılara da hil'atlar verilmiştir. Askerlerden atları ve silahları zayi olanlara da atlar ve silahlar verilip memleketlerine geri dönmeleri istenmiştir²⁵⁷. Bu durum karşısında Akkuşa Kadısı ve bazı reisler derhal yurtlarına dönmeyi kabul ettilerse de Âme Han ve Ali Sultan tekrar harekete geçerek Tiflis ve Açıkbâş havalisindeki bazı kaleleri muhasara etmişlerdir²⁵⁸. Âme Han ve Ali Sultan Tiflis yakınlarında olan Vahan adındaki kaleyi muhasara edip kaleyi fethetmişlerdir. Ancak askerleri arasında çok yaralı olup memleketlerine geri dönmenin imkânsız olduğundan başka Rus ve Gürcü askerlerinin mühimmatlarının kendilerine göre fazla olmasından dolayı zarurî olarak Çıldır'a gidip bahara kadar orada kalmışlardır²⁵⁹. Çıldır Valisi Süleyman Paşa, Çıldır'a gelen Dağıstan askerinin ağırlanabilmesi için İstanbul'dan 5000 kuruş istemiştir. Çıldır'da misafir bulunan Dağıstan askerleri reisi Âme Han'ın sadarete gelen mektubunda ve Çıldır Valisi Süleyman Paşa'nın İstanbul'a gönderdiği yazıda, Âme Han'ın ve emrindeki askerinin her daim Devlet-i Aliyye'nin hizmetinde olduğu belirtilerek kendisine ne tarafa hareket etmesi hususunda emir gelir ise 30 bin asker ile bu emri yerine getireceğine ve bu uğurda can ve başla mücadele edeceğini bildirmiştir. Osmanlı Devleti'nin Kafkas bölgesinin durumu hakkında yapmış olduğu araştırmalar kapsamında, Ruslar ile bir savaş vuku

²⁵⁶ BOA, HAT, 18/811, (14 Rebiyülevvel 1200/15 Ocak 1786).

²⁵⁷ BOA, HAT, 28/1334, (Selh-i Rebiyülahir 1199/ 10 Mart 1785).

²⁵⁸ BOA, HAT, 28/1338, (9 Muharrem 1200/ 12 Kasım 1786).

²⁵⁹ Ahmet Câvid, *a.g.e.*, s. 566.

bulur ise Rusların üzerine hangi yoldan hareket etmenin daha uygun olacağı hususu Âme Han'a sorulmuştur. Âme Han'ın vermiş olduğu cevapta Kızlar Kalesi tarafının kendilerine yakın olduğu ve buraya akınlar yapmanın daha kolay olacağını; ancak Tiflis Hanı Ereklî'nin Rus askerini geçirmeyi düşündüğü Ananur denilen yolun tahrip edilmesi ve Tiflis tarafına hücum edilmesi emir olunur ise bu emrin yerine getirilmesinin daha kolay olduğunu söylemiştir²⁶⁰. Ayrıca Kızlar Kalesi'nin üzerine gitmesi istenirse üç ay önceden kendisine haber verilmesi lazım geldiğini çünkü Çeçen taraflarında bulunan Lezgilerle irtibata geçmesi gerektiğini bildirmiştir²⁶¹.

Bu sırada Bayezid Mutasarrıfı İshak Paşa tarafından gelen bir mektupta Azerbaycan ve Dağıstan hanlarının Osmanlı Devleti'ne olan bağlılıkları belirtilerek hanların tekrar Tiflis tarafına hücum etmek istedikleri belirtilmiştir²⁶². Avar Hâkimi Âme Han ve Şuşa ve Karabağ Hanı İbrahim Halil Han ile Derbent Hâkimi Feth Ali Han'ın aralarında anlaşmazlıkların giderildiği ve askerlerinin Tiflis üzerine gitmeye hazır olduğu Çıldır Valisi Süleyman Paşa tarafından padişaha bildiriliyordu²⁶³. Bunun üzerine I. Abdülhamid Tiflis'in ele geçirilmesi ve Rusya'ya hücum edilmesi için Çıldır Valisi Vezir Süleyman Paşa ve Avar Hâkimi Âme Han'a emir göndermiştir. Gelen emirlerde Âme Han Tiflis üzerine, Derbent, Şuşa ve Karabağ hanlarının da Kuban tarafından Rusya üzerine gitmeleri belirtilmiştir²⁶⁴. Bundan az sonra Conketay Hâkimi Ahmed Han, kendisiyle birlikte Şemhal, Usumi Han, Akkuşa Kadısı ve sair hanların da savaşa iştirak edeceklerini belirtti. Ancak sefere iştiraklarının biri Anapa tarafından diğeri de Ahıska üzerinden Anadolu'ya olmak üzere iki yolu olup hangi taraftan emir olunur ise o yönden harekete hazır bulduklarına dair İstanbul'a bilgi vermiştir²⁶⁵. Böylece Dağıstan askeri harekete geçmiş ancak Gürcistan tarafında bazı kasabaların alınması dışında kat'i bir sonuç elde edilememiştir²⁶⁶. Âme Han, emrindeki 12 bin Lezgi askeriyle birlikte Ahılkelek Kalesi önlerine gelip burada konaklamıştır. Askerlerin masrafları için Çıldır Valisi

²⁶⁰ BOA, HAT, 27/1308, (12 Muharrem 1202/24 Ekim 1787).

²⁶¹ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.3, s. 34.

²⁶² BOA, HAT, 23/1164, (1202/1787).

²⁶³ BOA, HAT, 11/377, (1202/1787).

²⁶⁴ BOA, HAT, 24/1182, (1202/1787).

²⁶⁵ BOA, HAT, 213/11656, (8 Ramazan 1203/2 Haziran 1788).

²⁶⁶ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.3, s. 34.

Süleyman Paşa'ya 25 bin kuruş gönderilmiş ve civar kalelerden zahire ihtiyacı karşılanmıştır²⁶⁷.

Tiflis Hanı Ereklı Han Nahçıvan'ı işgal etmek niyetinde idi. Avar Hâkimi Âme Han ise maiyetine çok sayıda asker alarak Gürcistan üzerine yürümüştür. Çıldır Valisi Süleyman Paşa'ya Dağıstan ve Azerbaycan hanları ile ittifak ederek Rus yanlısı Ereklı'yi cezalandırması emredilmişti. Nitekim Ereklı Han'ın Rus yanlısı politikaları hasebiyle Çıldır Valisi Süleyman Paşa tarafından gönderilen askerlerin Tiflis'i yağmalamasıyla cezalandırılmıştır²⁶⁸. Dağıstan ve Azerbaycan hanlarının kendi aralarındaki husumetlerinden dolayı Ereklı'ye karşı bir birliktelik sağlanamadı. Dağıstan coğrafyasının en muktedir hanı olan Âme Han'a Hassa Silahşorlarından Mehmed Salih Ağa ile başka bir emir gönderilerek Rusların kontrolündeki önemli kalelerden biri olan Kızlar Kalesi'ne akınlar düzenlenmesi istenmiştir²⁶⁹. Bunun üzerine 1789 yılında Âme Han'dan Kaymakam Mustafa Paşa'ya gelen mektupta Anapa Seraskeri Battal Hüseyin Paşa, Çerkes, Abaza, Nogay ve Kabartay kabileleriyle müşterek bir şekilde Kızlar Kalesi üzerine yürürse kendilerinin de bu harekete katılacağı belirtilmektedir²⁷⁰.

1791 yılında Şuşa ve Karabağ Hanı İbrahim Halil Han ve Avar Hâkimi Âme Han'ın mektuplarını İstanbul'a getiren elçiler gerekli ikram ve muameleyle ağırlandırılarak, kendilerine hediyeler verilmiştir²⁷¹. Yine bu belgede adı geçen hanların Tiflis'i ele geçirme istekleri üzerine Sultan III. Selim'in *Tiflis'i almak istiyorlar, alsınlar bize ne zarar yazılı hatt-ı hümayunu vardır*²⁷².

Osmanlı Devleti ile Âme Han'ın ilişkileri çok yoğun bir şekilde devam etmiştir. Nitekim Âme Han, Osmanlı Devleti tarafından Dağıstan coğrafyasının en muktedir hanı olarak görülmektedir. Âme Han, Osmanlı Devleti'ne olan sadakati ve kendisine verilen emirleri yerine getirmesi sebebiyle İstanbul'un Kafkasya'da adeta bir eli

²⁶⁷ BOA, C.AS. 1180/52584, (12 Rebiyülahir 1202/21 Ocak 1788).

²⁶⁸ Cengiz Fedakâr, *a.g.e.*, s. 182.

²⁶⁹ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.4, s. 42-43.

²⁷⁰ Cemal Gökçe, *a.g.e.* s. 157.

²⁷¹ BOA, HAT, 194/9584, (1205/1791).

²⁷² Aynı Vesika.

olma rolünü üstlenmiştir. Bu tarihlerde Dağıstan askerleri tarafından Ruslar ve Gürcülere yapılan akınlarda bizzat Dağıstan ordusunun başında bulunmuştur.

C. Karabağ Hanı İbrahim Halil Han

Osmanlı Devleti'nin hanlıklarla irtibata geçmesinin asıl amacı Rusya'nın 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'na aykırı bir şekilde Kırım'ı ilhak etmesi ve bundan dolayı kaçınılmaz hale gelen Osmanlı-Rus savaşı sırasında hanların desteğini sağlayarak Kırım'ı Ruslardan kurtarmaktı. Bu amaçla 1787 yılında Karabağ Hanı İbrahim Halil Han'a hitaben yazılan bir mektupta Osmanlı Devleti ile Rusya savaşa girdiği takdirde İbrahim Halil Han'ın da Rus kuvvetleri üzerine harekete geçmesi istenmiş ve konuyla ilgili diğer Dağıstan ve Azerbaycan Hanları ile de irtibata geçmesi kendisine tembih edilmiştir. Bu doğrultuda İbrahim Halil Han'a hitaben yazılan mektubun birer sureti Rusya ile çıkabilecek bir savaşta Osmanlı Devleti'nin yanında yer almaları hususunda aşağıdaki tabloda ismi yazılı olan hanlara da gönderilmiştir²⁷³.

Sürhay Hanzâde Mehmed Han	Mehmed Şemhal Han
Şeki Hanı Mehmed Hasan Han	Usumi Hamza Han
Conketay Hâkimi Ali Sultan	Conketay Hâkimi'nin kardeşi Ahmed Han
Akkuşa Kadısı Mehmed Efendi	Dağıstan ümerasından Zozan Bey
Revan Hanı Muhammed Han	Tebriz Hanı Hududad Han
Erdebil Hanı Nazar Ali Hanzâde Nasrullah Han	Hoy Hanı Hüseyin Han
Urumiye Hanı Mehmed Kulu Han	Kuba Hanı Feth Ali Han

Osmanlı Devleti, Tiflis Hanı Erekli ile Ruslar arasındaki münasebetleri dikkatle takip etmekteydi. Çıldır Valisi Vezir Süleyman Paşa tarafından İstanbul'a gönderilen 23 Kasım 1783 tarihli yazıda Hoy Hanı Ahmed Han ve Karabağ Hanı İbrahim Halil Han'dan kendisine gelen mektuplarda Tiflis ve Açıkbaş hanlıklarının durum ve

²⁷³İsmet Demir, vd. , *a.g.e.* , Belge No:38, s. 140-144.

hareketlerinin araştırıldığı ve yeni bilgiler öğrenilir öğrenilmez Dersaadet'e haber vereceklerini belirtmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerdeki casusları tarafından gelen bilgilere göre Rusların Tiflis ve Açıkbâş hanlıkları ile zaman içinde değişen yakınlıklarından bahsedilerek bu yakınlıklarını Rus askerlerini Tiflis şehrine davet ettirip, komutanlarını konaklara yerleştirecek derecede ileri mertebeye ulaştırmışlardır. Kuba Hanı Feth Ali Han, Hoy Hanı Ahmed Han ve Karabağ Hanı İbrahim Halil Han'dan gelen mektuplarda İran'ın siyasi durumu hakkında bilgiler de verilmiştir. Bu bilgilere göre İran'da bağımsız hareket eden ve merkezi otoriteyi sağlam tutan bir şah olmadığından dolayı oluşan siyasi boşluk sebebiyle bölge hanlıkları arasında çatışmaların olduğu belirtilmiştir. Hanların bölgeden bildirdiği havadislerden bir diğeri de Lezgi taifesinin Ehl-i İslâm'dan oldukları ve bugüne kadar Osmanlı Devleti'ne can ve baş ile hizmet ettiklerine ve bundan sonra da hizmet edecekleri belirtilip, yararlılıkları görüleceğinden kendilerine hediyeler gönderilip dostluklarının devamını sağlamak gerekli olduğunu beyan etmişlerdir²⁷⁴.

Rusların Kırım'ı ilhak etmesi, Kafkaslarda istilâcı ve saldırgan politikalar izlemesiyle Osmanlı Devleti tüm dikkatini bu coğrafyaya vermiştir. Bu sebeple bölgeye yeni kaleler inşa etmekle birlikte Açıkbâş ve Tiflis hanlıklarının Rusların himayesi altına girmesiyle, Osmanlı Devleti Rusların bu hamlesine karşılık bölge kabileleri ve hanlıklarıyla temasa geçerek kendi yanına çekmek için çaba göstermiştir. Yukarıda da ele alındığı üzere Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Rusya ve Osmanlı Devleti arasındaki anlaşmazlıklar nihayet bulmamış ve neticede 1787 yılında iki devlet arasında savaş tekrar başlamıştır.

Erekli Han, Rus himayesine girdikten sonra özellikle Azerbaycan coğrafyasında yayılmak için çaba göstermiştir. Bu amacına yönelik olarak Nahçıvan bölgesine asker göndermiş, katliamda ve yağmalarda bulunmuştur. Şuşa, Gence ve Karabağ Hanı İbrahim Halil Han 1787 yılında Çıldır ve Erzurum valilerine gönderdiği Mehmed Mirza Efendi ve Ahmed Ağa adındaki habercilerin getirmiş olduğu bilgiler Çıldır Valisi Süleyman Paşa kanalıyla İstanbul'a bildirilerek Erekli Han'ın bu faaliyetleri haber verilmiştir. Ayrıca Süleyman Paşa, İbrahim Halil Han ile Tiflis hanı

²⁷⁴ BOA, HAT, 9/324-C, (27 Zilhicce 1197/23 Kasım 1783).

Erekli Han arasında düşmanlık olduğunu İstanbul'a bildirmiştir. Bunun üzerine İbrahim Halil Han Tiflis'e saldırmak için Avar Hâkimi Âme Han ile anlaşmış, Erekli Han da İbrahim Halil Han'a saldırmak için Kuba Hanı Feth Ali Han ile anlaşmıştır²⁷⁵. Osmanlı Devleti tarafından İbrahim Halil Han'a bir mektup gönderilerek Rusya ile savaş çıkması halinde Rus birlikleri üzerine harekete geçmesi ve bu hususta Azerbaycan ve Dağıstan hanları ile haberleşmesi istenmiştir²⁷⁶. Ancak Osmanlı Devleti'nin bütün çabalarına ve girişimlerine karşılık Dağıstan ve Azerbaycan hanlıkları kendi aralarında yaşanan anlaşmazlıklar ve iktidar mücadelesi dolayısıyla 1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Bâb-ı Âli'nin beklediği desteği verememişlerdir. Osmanlı Devleti hanların arasındaki bu anlaşmazlıklara ve gerginliklere son vermek için de çaba sarf etmiştir. Nitekim Bayezid Mutasarrıfı İshak Paşa'dan Revan Hanı Muhammed Han ile Karabağ Hanı İbrahim Halil Han arasındaki anlaşmazlığı ortadan kaldırması istenmiştir²⁷⁷. Bayezid Mutasarrıfı İshak Paşa ve Çıldır Valisi Süleyman Paşa tarafından gelen mektuplara göre Karabağ Hanı ile Derbent ve Revan hanları arasındaki anlaşmazlıkların giderildiği ve İbrahim Halil Han'ın Kuban üzerinden Rusya üzerine gitmesi emredilmiştir²⁷⁸. İbrahim Halil Han yanına Avar Hâkimi Âme Han'ı da alarak Tiflis Hanı Erekli Han ile ittifak yaptığı gerekçesiyle 1787 yılında Nahçıvan Hanlığı'na saldırdılar. Nahçıvan Hanlığı'nın başına geçen Kelb Ali Han, 1788'de Karabağ topraklarına saldırarak buralarını yağmaladı. Diğer hanlıklarla arasını düzelten Kelb Ali Han, İbrahim Halil Han ile düşmanlığını devam ettirdi²⁷⁹.

Çıldır Valisi Vezir Süleyman Paşa tarafından gönderilen tahriratta, Azerbaycan hanları arasında askeri ve mali bakımdan en üstünü Karabağ Hanı İbrahim Halil Han olduğu belirtilmiştir. Bu sebepten dolayı diğer hanlardan bir kısmı İbrahim Halil Han'a düşmanlık beslemişlerdir. Ayrıca yine aynı vesikada Karabağ Hanı İbrahim Halil Han'ın sadaret makamına gelen mektubunda Tiflis Hanı Erekli Han'ın Kuba ve Şeki Hanlarına karşı silahlı mücadelesinin devam ettiğini, bu suretle savunmasız

²⁷⁵ BOA, HAT,17/765, (9 Muharrem 1202/21 Ekim 1787).

²⁷⁶ Sadık M. Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya*, s. 268.

²⁷⁷ BOA, HAT,17/765, (9 Muharrem 1202/21 Ekim 1787).

²⁷⁸ BOA, HAT, 24/1182, (1202/1787).

²⁷⁹ Sadık M. Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya*, s. 268.

kalan Tiflis ve Gürcistan bölgelerine Çıldır Valisi Süleyman Paşa'nın müdahale etmeyip hareketsiz kalmasına anlam veremediğini bildirmiştir²⁸⁰.

1788 yılında hanlıklar bölgesinde bulunan Hassa Silahşorlarından Salih Ağa tarafından İstanbul'a gelen bilgilerde Şuşa ve Karabağ Hanı İbrahim Halil Han'ın Çıldır Valisi Süleyman Paşa'ya güvenmediğinin anlaşıldığı, ihtiyarlamış ve gücünü kaybetmiş bir halde bulunan Süleyman Paşa'nın sınır boylarında sefer hazırlığı içinde olmadığı gibi Ahıska'nın askeri bakımdan tahkim edilmesine engel olduğundan söz edilmekle beraber muhtemel bir düşman saldırısında istenmeyecek bir durumla karşılaşılabileceği belirtilmiştir²⁸¹.

İstanbul'a Çıldır Valisi Süleyman Paşa hakkında şikâyetler gelmeye devam ediyordu. Bu kez de 1789 yılında Şuşa ve Karabağ Hanı İbrahim Halil Han ile Conketay hâkimleri Hacı Ahmed Han ve Ali Sultan taraflarından mektuplar gelmiş ve padişaha sunulmuştur. Gelen bu mektuplarda Çıldır Valisi Süleyman Paşa'nın Tiflis Hanı Erekli Han ile barış yapmaya rağbetinden şikâyet olunmuştur. Konuyla ilgili Bayezid Mutasarrıfı İshak Paşa'dan bilgi istenilmesi gerektiği belirtilerek paşanın acele olarak yazısını göndermesi gerektiği emredilmiştir²⁸².

Osmanlı Devleti, Anadolu'dan gelecek askerler ve Kafkas hanlıklarının da desteğiyle birlikte büyük bir ordu oluşturarak Kuban Nehri tarafından Ruslara hücum etmeyi planlıyordu. Nitekim Trabzon, Canik, Amasya ve sair yerlerden alınan askerler ile Anapa ve Soğucak Seraskeri Vezir Battal Hüseyin Paşa maiyetinde olup Kuban tarafında büyük bir ordu oluşturularak Ruslara saldırılacaktı. Bu saldırı sırasında Karabağ Hanı İbrahim Halil Han'ın orduya katılarak yardımcı olması için İstanbul'dan kendisine bir mektup gönderilmiştir²⁸³.

Kafkas hanlıklarından bazıları Ruslara karşı yapılan savaşta Osmanlı Devleti tarafından yeteri kadar yardım gelmediği zamanlarda Ruslar tarafından işgale uğramamak için zaruri bir şekilde Rusya himayesine girmek durumunda

²⁸⁰ BOA, HAT, 27/1308, (12 Muharrem 1202/24 Ekim 1787).

²⁸¹ BOA, HAT, 33/1603, (5 Cemaziyelevvel 1202/12 Şubat 1788).

²⁸² BOA, HAT, 1383/54684, (1203/1789).

²⁸³ Kemal Gurulkan, vd. , *Osmanlı Belgelerinde Karabağ*, DAGM. (Yay.), Belge No:63, İstanbul 2009, s. 165-168.

kalmışlardır. Nitekim Erzurum Valisi Abdullah Paşa tarafından kendisine gönderilen mektuba cevap olarak İbrahim Halil Han, Rusya'ya savaş açıldığından beri tüm Dağıstan askeriyle birlikte gerek Tiflis Hanı ve gerek Rusya'ya hasar ve ziyan etmekte kusur etmediklerini belirtmiştir. Ancak savaşın başından beri Osmanlı Devleti'nden o taraflara yeteri kadar yardım ulaşmadığından bazı hanların Ruslara tabi olduğunu hatta bu sene içinde yardım gelmezse kendisinin de zaruri bir şekilde Ruslarla musalaha edeceğini beyan etmiştir. Padişah da bunun üzerine *Kaymakam Paşa, bu ne asker nasıl olur? Söyleşip tarafıma arz edesin.*²⁸⁴. Şeklinde Hatt-ı hümayun yazmış ve bölgeye bir an evvel yardım gönderilmesini emretmiştir. 1791 yılına gelindiğinde İbrahim Halil Han ve Avar Hâkimi Âme Han'ın mektuplarını İstanbul'a getiren elçiler gerekli ikram ve muamele ile ağırılarak kendilerine hediyeler verilmiştir²⁸⁵.

D. Revan Hanı Muhammed Han

Revan Hanı Hüseyin Ali Han ölmüş, on beş yaşında olan oğlu Gulam Ali Revan tahtına geçmiştir. Kısa süre sonra Revan'da karışıklık çıkmış ve Gulam Ali Han babasının cenazesıyla Revan Kalesi'nden kaçarken katledilmiştir²⁸⁶. Böylece taht yine el değiştirerek Hüseyin Ali Han'ın on iki yaşındaki diğer oğlu Muhammed Han Revan Hanlığı'nın başına geçmiştir. Tiflis Hanı Erekli Han'ın Revan kalesinde evvelden beri gönlü olduğu bilinmekteydi. Bu amaçla burayı ele geçirmek için Rus askeriyle birlikte kaleye saldırmış, merhum Hüseyin Ali Han da İstanbul'a iltica etmek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine Osmanlı Devleti tarafından Erekli Han'a mektup yazılarak kaleden el çektirilmiştir. Ancak Erekli Han hala Revan Kalesi'ni ve Azerbaycan'ın bütününe ele geçirmek için çeşitli hilelere başvurduğundan dolayı buna mani olmak için Bayezid ve Muş Sancakları Mutasarrıflarına İstanbul'dan yazılar yazılıp Azerbaycan hanlarına yardımcı olmaları gerektiği bildirilmiştir²⁸⁷. Gulam Ali'nin katlinden sonra Revan'ı almak için Tiflis Hanı Erekli'nin hileye başlaması üzerine Çıldır Valisi Süleyman Paşa ve Bayezid Mutasarrıfı İshak Paşa'nın Erzurum'da asker toplaması Erekli Han'ı geri çekilmek zorunda bırakmıştır

²⁸⁴ BOA, HAT, 1407/57046, (1204/1790).

²⁸⁵ BOA, HAT, 194/9584, (1205/1791).

²⁸⁶ BOA, HAT, 9/324-J, (16 Safer 1197/21 Ocak 1783).

²⁸⁷ BOA, HAT, 9/324-G, (28 Zilhicce 1197/24 Kasım 1783).

ve bundan sonra bölgedeki paşalardan her tarafa casuslar göndererek alınacak her haberin İstanbul'a bildirmesi emredilmiştir²⁸⁸.

Gulam Ali'nin katli olayında Tiflis Hanı Erekli Han'ın bir ilgisi olmadığı bölge valileri ve mutasarrıfları tarafından yapılan soruşturmalar ile tespit edilmiştir. Ancak, Erekli Han'ın Revan Kalesi'ne yapması muhtemel tecavüzlere karşı Çıldır Valisi, Kars Muhafızı ve Bayezid Mutasarrıfı'nın Hoy Hanı Ahmed Han ile haberleşerek birlikte hareket etmeleri kararlaştırılmıştır. Ayrıca Revan ahalisi, Erekli Han'ın hilelerine karşı uyanık olması gerektiği konusunda uyarılmıştır.

Erzurum Valisi Canikli Ali Paşa, Tiflis Hanı Erekli Han'ın Revan'ı ele geçirmek istediğini ve durumun Azerbaycan ve Dağıstan hanlarına yazılıp, Revan Hanı'nın yaşının çok genç olmasından dolayı Revan'ın ya emaneten Osmanlı Devleti idaresine alınmasını ya da başka bir şekilde muhafaza edilmesi gerektiğini İstanbul'a gönderdiği yazıda beyan etmiştir²⁸⁹.

Revan Hanlığı'nın başına geçen Muhammed Han'a hanlık hil'atı vermek için Erekli Han tarafından Mirza Görgin bir miktar asker ile birlikte Revan'a gönderilmiştir. Ancak, Mirza Görgin'in asıl amacı Revan ahalisinin Tiflis hanına tabi olmasını sağlamaktı. Fakat bu hususta muvaffak olamayıp Tiflis'e geri dönmüştür. Erekli Han'ın şimdilik Revan'a herhangi bir saldırısı yoktur. Fakat böyle bir ihtimal olduğu için Çıldır Valisi ve Bayezid Mutasarrıfı'nın hazır olmaları gerektiği belirtilmiştir²⁹⁰.

Revan Hanı Muhammed Han, tahtında yerini sağlamlaştırdıktan sonra Osmanlı Devleti ile irtibata geçmiştir. Çıldır Valisi Vezir Süleyman Paşa aracılığıyla Erekli Han ile Muhammed Han'ın merhum babası Hüseyin Ali Han arasında bir antlaşma yapılarak iki han arasındaki düşmanlığa son verilmiştir. Muhammed Han, Tiflis Hanı Erekli'nin bu antlaşmaya mugayir bir harekette bulunmadığını; ancak Bayezid Mutasarrıfı İshak Paşa'nın ve Çıldır Valisi Süleyman Paşa'nın mütemadiyen Revan tarafından haberdar olup, onların yardımını gerektirecek bir durum zuhur eder

²⁸⁸ BOA, HAT, 28/1329, (13 Şevvâl 1198/30 Ağustos 1784).

²⁸⁹ BOA, HAT, 28/1324, (03 Zilkadde 1198/18 Eylül 1784).

²⁹⁰ BOA, HAT, 28/1333, (13 Şevvâl 1198/30 Ağustos 1784).

ise veyahut bu yönde kendilerine emir gelir ise buna göre hareket edeceklerini belirtmiştir²⁹¹. Yine Revan Hanı Muhammed Han'dan Çıldır Valisi Süleyman Paşa'ya gelen Farsça mektupta, Erekli Han tarafından söz konusu antlaşma bozulursa durum derhal Çıldır Valisi Süleyman Paşa'ya ve bölgedeki diğer paşalara bildireceğini beyan etmiştir. I. Abdülhamid de yazmış olduğu hatt-ı hümayununda, *Tiflis Hanı Erekli'nin her ne kadar Revan'a karşı bir saldırısı zuhur etmemişse de yine o tarafların istihkâmına dikkat edilmesinin gerekli olduğunu* belirtmiştir²⁹².

Osmanlı Devleti idarecileri tarafından Ruslara ve Tiflis Hanı Erekli'ye karşı bir güç oluşturmak amacıyla Dağıstan ve Azerbaycan hanlarına hediyeler ve mektuplar gönderilmiştir. Ancak aynı vesikadan elde ettiğimiz bilgilere göre Rus hesabına çalışan Erekli Han, bölgedeki zararlı faaliyetlerine devam etmekteydi. Bu kez de Gence Kalesi'nin üzerine gitmeye karar vermiş idi. Fakat Revan Hanı Muhammed Han ile Şeki ve Şirvan Hanı Hacı Çelebi Hanzade Muhammed Hasan Han'ın Gence Kalesi'ne vermiş oldukları destekten dolayı Erekli Han bu amacından vazgeçmek zorunda kalmıştır²⁹³.

1787 yılında Revan Hanı Muhammed Han'ın Zeynel Abidin Bey ile padişaha gönderdiği mektubunda Tiflis Hanı Erekli Han'ın Revan Kalesi'ni zapt edip Müslümanlar üzerine hücum etme düşüncesinde olduğundan bahsederek, Revan'ın Osmanlı Devleti'nin bir parçası sayılarak herhangi bir saldırı durumunda kendilerine yardım edilmesini istemiştir²⁹⁴. Ayrıca Muhammed Han, Osmanlı Devleti'nden kendisine Beylerbeyliği payesi verilmesini talep etmiştir. Bâb-ı Âli, eğer Tiflis Hanı Erekli'nin Revan'a bir tecavüzü zuhur eder ise Muhammed Han'ın derhal Revan'a yakın olan Çıldır, Erzurum, Kars ve Bayezid taraflarına haber vererek bölgedeki Vali, Muhafız ve Mutasarrıflarıyla ittifak ederek hareket etmesini tembih etmiştir. Bununla birlikte Muhammed Han'ın Beylerbeylik talebini de Osmanlı Devleti kabul ederek kendisine Anadolu Beylerbeyliği payesi verilmiş ve bununla ilgili teşrifat

²⁹¹ BOA, HAT, 19/860, (13 Zilkadde 1198/28 Eylül 1784).

²⁹² Aynı vesika.

²⁹³ BOA, HAT, 4/110, (5 Şaban 1199/13 Haziran 1785).

²⁹⁴ İsmet Demir, vd. , *Osmanlı Belgelerinde Azerbaycan Türk Hanlıkları*, Belge No:37, s. 140.

göndermiştir.²⁹⁵. Muhammed Han'ın mektubunu İstanbul'a getiren Zeynel Abidin Bey'e dönüşü için Osmanlı Devleti tarafından harcırah verilmiştir²⁹⁶.

1789 yılına gelindiğinde Revan Hanı Muhammed Han'ın Tiflis Hanı Erekli Han ile müşterek çalışmaya başladıkları hususu Van Muhafızı Ahmed Paşa tarafından İstanbul'a bildirilmiştir. Muhammed Han ve Erekli Han, Urumiye Hanı Mehmed Hanı da yanlarına çekerek Erekli'nin damadı David'in başında bulunduğu 2000 kişilik Gürcü askeriyeye birlikte Van'a yakın bir bölgede olan Hoy Hanlığı'nın üzerine yürümüştür. Ancak Hoy Kalesi müstahkem bir durumda olduğu için kaleyi alamamışlar, etrafını yağma edip geri çekilmişlerdir. Bu durumu İstanbul'a yazan Hoy Hanı Hüseyin Han, Osmanlı Devleti'ne bağlı olduğunu ve kendisine yardım edilmesini istemiştir. Erzurum valisi tarafından gelen bir yazıda ise bu yaşanan hadisenin Azerbaycan'da ileride bir karışıklığa sebep olabileceğini bildirmiştir²⁹⁷.

1790 yılında Revan Hanı ve Anadolu Beylerbeyi Muhammed Han'dan gelen Farsça mektupta, Bayezid Mutasarrıfı İshak Paşa'dan kendi topraklarına tecavüzatta bulunduğu için şikâyette bulunmuştur. Padişah da yazdığı hatt-ı hümayunda: *Kaymakam Paşa muktezasına cevap verip Bayezid'a tembih edesiz tasaddi*²⁹⁸ *eylemeye* diyerek İshak Paşa'nın saldırılarını durdurmasını emretmiştir²⁹⁹. Ayrıca İshak Paşa ve uhdesine Anadolu Beylerbeyliği tevcih olunan Revan Hanı Muhammed Han arasında dostluk tesis edilmesi için Erzurum Valisi Abdullah Paşa, Bayezid Mutasarrıfı İshak Paşa ve Revan Hanı Muhammed Han'a yazılar gönderilmiştir³⁰⁰. Bununla birlikte bu ve benzeri olayların bir daha yaşanmaması için bölgede tedbirler alınmıştır³⁰¹.

1791 yılında Kars Muhafızı Numan Paşa'nın göndermiş olduğu yazıda, Esterâbâd Hanı Muhammed Hasan Han'ın oğlu Ağa Muhammed Han'ın Horasan, Şiraz, Isfahan, Mâzenderan ve Gîlan'a hâkim olup hanlıklara kendi adamlarını tayin

²⁹⁵ Ü. Filiz Bayram, *Enverî Tarihi III. Cilt (Metin ve Değerlendirme)*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, İstanbul 2014, s. 328.

²⁹⁶ BOA, C. HR. 59/2921, (23 Safer 1202/10 Aralık 1787).

²⁹⁷ BOA, HAT, 214/11737, (1203/1789).

²⁹⁸ Saldırmak.

²⁹⁹ BOA, HAT, 1388/55227, (1204/1790).

³⁰⁰ BOA, C.HR. 38/1883, (1204/1790).

³⁰¹ BOA, C.HR. 46/2256, (Evasıt-ı Safer 1204/31 Ekim-9Kasım 1789).

ettiğini ve Azerbaycan'daki birçok hanlığı kendisine bağladığını belirtmiştir. Bununla birlikte Ağa Muhammed Han, Revan Hanı Muhammed Hanı da yanına çağırılmış fakat Muhammed Han'ın kardeşini gönderdiği ve Revan'ı muhasaraya karşı tedbirler aldığı, ayrıca Ağa Muhammed Han'ın Revan'a saldırması halinde halkın Kars sınırına doğru göç edecekleri ve Han'ın da bunları iade isteği zuhur eder ise Kars sınırına asker sevk edebileceğinden endişe edilmiştir. Bu sebepten dolayı da Numan Paşa, Kars Kalesi'ne cephane, silah ve mühimmat istemiştir³⁰².

E. Kuba Hanı Feth Ali Han

Kuba Hanlığı'nın kurucusu Hüseyin Ali Han 1753 yılında vefat etti ve yerine oğlu Feth Ali Han geçti. Feth Ali Han döneminde Kuba Hanlığı gücünün zirvesine ulaşmıştır³⁰³. Kuba ve Şirvan Hanı olan Feth Ali Han'ın başkenti Teymurkapu (Demirkapı) olup, Gilan ve Azerbaycan'ın sahil kısımları ile batısı, İran'ın güneyi ve Bakü Kalesi Feth Ali Han'ın kontrolünde idi³⁰⁴.

Kafkaslarda Rus baskısının arttığı dönemde Osmanlı Devleti, bölgeyi Ruslardan korumak için bir dizi önlem almış ve buralardaki kalelerin müstahkem bir duruma getirilmesi için çaba göstermişti. Nitekim bu devirde İstanbul'a, Rusların Kafkaslardaki faaliyetlerine ilişkin bilgi akışı sağlanmaktaydı. İstanbul'a Dağıstan Şemhali'nin kâtabi Hacı İbrahim'den Erzurum Valisi Timur Paşa vasıtasıyla gelen bilgiler Azerbaycan ve Dağıstan'daki Rus harekâtını göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Hacı İbrahim'den gelen bilgilere göre; Ruslar on seneden beri bu bölgede kara ve denizden kuvvetlerini takviye ederek yeni kaleler inşa etmiştir. Bölgedeki durum ile ilgili bilgiler veren Hacı İbrahim, verdiği bu bilgilerin yanı sıra Ehl-i İslâm ve Din-i Muhammed'den olduklarını beyan ederek Osmanlı Devleti'nden yardım talep etmiştir. Kuba Hanı Feth Ali Han ve Usumi Han dahi sünnî olup aralarında müttefik oldukları ve bunların emrinde daima otuz bini aşkın asker olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Hacı İbrahim, göndermiş olduğu yazısında Osmanlı Devleti'nin de isteği Rusların bu bölgeyi terk etmesi olduğuna göre, Kars tarafında güvenilir ve dirayetli bir seraskerin emrinde otuz-kırk bin kadar asker hazır

³⁰² BOA, HAT, 197/9932, (1205/1791).

³⁰³ Tofiq Teyyuboğlu Mustafazade, *a.g.m.*, s. 107.

³⁰⁴ BOA, HAT, 22/1021, (1197/1783).

bulundurulup, diğer taraftan Dağıstan Valisi Şemhal'e, Feth Ali Han'a, Usumi Han'a mektuplar gönderilerek birlikte hareket edilmesi gerektiğini beyan etmiştir.

Hacı İbrahim, bir taraftan hanların idaresindeki kuvvetler, diğer taraftan Doğu Seraskeri emrindeki askerler Tiflis üzerine vardığında Erekli Han ortadan kaldırılıp, Ruslara da bölgeden el çektirilebileceğini; ancak hanların mali sıkıntılarla boğuştuklarını ve ayrıca kendi aralarında da husumetler olduğu için Osmanlı Devleti bunlara yardım etmez ise mağlup olacaklarından padişahın inayetlerine muhtaç durumda olduklarını arz etmiştir³⁰⁵.

Feth Ali Han, Azerbaycan ve Dağıstan hanları arasında en güçlü olanlardandır. Tüm hanlıkları ortadan kaldırarak kendi egemenliği altına almak ve Azerbaycan coğrafyasını ele geçirerek, bu sıralarda zayıflayarak siyasi boşluk yaşayan İran'a şah olmak amacı gütmekte idi. Bu amaca yönelik, Derbent, Şirvan, Bakü ve Karabağ'a girerek yağma hareketlerinde bulunmuştur.

Feth Ali Han, İran'ı egemenliği altına almak için, şah soyundan olduğunu iddia ettiği bir kişiyi destekleyerek onu İran'da şah ilan ettirmek istemekte idi. Eğer bunu başarır ise kendisi de İran'da söz sahibi olacak hatta devleti yönetmiş olacaktı. Kuba Hanı Feth Ali Han'ın bu doğrultuda hareketlere başlaması diğer hanlıkların dikkatini çekmiş ve Feth Ali Han'a karşı bir ittifak oluşturmuşlardır. Osmanlı Devleti de Feth Ali Han'ın desteklediği ve şah soyundan geldiğini iddia ettiği şehzade hususunu takip etmekteydi. Bu sebeple Çıldır Valisi Süleyman Paşa'ya emir göndererek durumu iyice araştırması ve İstanbul'a bildirmesi gerektiği hususunda hüküm verilmiştir³⁰⁶. Muş Mutasarrıfı Maksûd Paşa'nın 1784 yılında İstanbul'a göndermiş olduğu mektupta bu konu anlatılarak padişaha arz edilmiştir. Maksûd Paşa tarafından gelen vesikada, Kuba ve Derbent Hanı Feth Ali Han bir şahıs ortaya çıkarıp, *aslında İran şahı neslindedir bunu İran'a şah ederim* diyerek bir kısım asker ile oldukları yerden hareketle Erdebil'e yakın bir bölgeye geldiklerinde Azerbaycan hanları durumdan haberdar olmuşlardır. Şuşa ve Karabağ Hanı İbrahim Halil Han, Hoy Hanı Ahmed Han, Tebriz Hanı Hududad Han, Urumiye ve Nahçıvan

³⁰⁵ BOA, HAT, 10/336-A, (1197/1783).

³⁰⁶ BOA, HAT, 27/1308, (12 Muharrem 1202/24 Ekim 1787).

hanları birbirleriyle irtibata geçerek Feth Ali Han'a karşı ittifak etmişlerdir. Bunun üzerine hanlar, Feth Ali Han'a bir adam göndermişler, kendilerinin Feth Ali Han'ın şah ilan ettirmek istediği kişiyi tanımadıkları ve buna rızalarının olmadığını belirterek Kuba Hanı'ndan bu hareketinden vazgeçerek geri dönmesini istemişlerdir. Ancak daha sonra Kuba Hanı ile Tebriz Hanı, Hoy Hanı ile de Karabağ Hanı anlaşmış ve bu iki grup çatışmalara girişmiştir. Kuba Hanı ile Tebriz Hanı, Tebriz ahalisinin Hoy Hanı Ahmed Han ile ittifakları olduğundan ahaliyi bundan vazgeçirmek için askerleriyle birlikte Tebriz'e girdiler. Ahalinin önde gelenlerini öldürdüler ve eşyalarını yağmaladılar. Bunun üzerine Ahmed Han Hoy'dan çıkıp akrabası olan Şuşa ve Karabağ Hanı İbrahim Halil Han ile buluşup istişare ettikten sonra Feth Ali Han'ın üzerine yürüyerek onu esir aldılar. Daha sonra ise Tebriz'e girmişlerdir³⁰⁷. Van Beylerbeyi Ahmed Paşa tarafından İstanbul'a gönderilen mektupta: Hoy Hanı Ahmed Han Tebriz'i fethetmiş ve Tebriz Beyi zadesi Hududad Han'ı hapis ve Hududad Han'ın küçük kardeşi ve damadı Cihangir Han'ı da Tebriz'e han nasb ettiği ve buna karşı Ağa Muhammed Han, Ali Han ve Cafer Han'ın asker ve mühimmat tedarikine başladıklarını beyan etmiştir³⁰⁸. Feth Ali Han esaretten kurtulduktan sonra Derbent tarafına gitmiş, burada asker toplayarak eski kudretine kavuşmuş ve bölgedeki güç dengeleri arasında önemli roller üstlenmiştir.

Azerbaycan ve Dağıstan hanlarına hediyeler getirmek için yollanan Hassa Silahşorlarından Salih Bey'in bölgeye vardığı esnada Hoy, Tebriz ve Urumiye hanları, Derbend ve Kuba Hanı Feth Ali Han, Şamahı ve Şirvan hanları arasında anlaşmazlıklar olduğunu belirtmiştir³⁰⁹. Azerbaycan ve Dağıstan hanlıklarındaki bu siyasi çekişmelerin en büyük sebeplerinden birisi hanlardan birinin diğerlerine göre daha fazla kuvvetlenerek tüm hanlıkları kendi egemenliği altına almak istemesiydi. Kuba Hanı Feth Ali Han da bu amaca yönelik çalışmalarda bulunan hanlardan biridir.

1788 yılında Kuba Hanı Feth Ali Han'a hitaben İstanbul'dan yazılan hükümde; gerek kendisi tarafından gerekse Şeki ve Şirvan Hanı Muhammed Hasan

³⁰⁷ BOA, HAT, 28/1333, (13 Şevvâl 1198/30 Ağustos 1784).

³⁰⁸ BOA, HAT, 28/1340, (11 Muharrem 1200/14 Kasım 1785).

³⁰⁹ BOA, HAT, 27/1286, (19 Receb 1201/7 Mayıs 1787).

Han, Karabağ Hanı İbrahim Halil Han, Şamahı Hanı Muhammed Said Han ve biraderi Agasi Han, Usumi ile meşhur Emir Hamza Hanzade Ali Bey, Sürhay Hanzade Muhammed Han'ın oğlu Abdullah Bey ve Hoy Hanı Ahmed Han taraflarından Karabağ Hanı İbrahim Halil Han'ın muteber adamlarından Mehmed Efendi ve Çıldır Valisi Süleyman Paşa'nın Hazine Kâtibi İbrahim Bey vasıtalarıyla gelen mektuplarda hanların birlik, beraberlik ve bağlılık ifadelerinin memnuniyetle karşılandığı belirtilmiştir. Aynı vesikada Dağıstan ve Azerbaycan hanları, Tiflis Hanı Erekli'nin Rus himayesi altına girdiğini ve Tiflis'e Rus askerlerinin geldiğini, bunların da hile ile hanları Erekli'ye bağlamak için çalıştıkları konusunda uyarılmıştır. Ayrıca düşman tarafından herhangi bir saldırı zuhur eder ise, hudutlarda bulunan Osmanlı vezir ve komutanlarına da fermanlar gönderildiği bildirilerek daima teyakkuzda olmaları gerektiği konusunda uyarılmışlar ve birbirleriyle irtibatta kalmaları emredilmiştir. Feth Ali Han'a hitaben yazılan bu hükmün birer sureti de diğer hanlara gönderilmiştir. Bunlar: Şuşa ve Karabağ Hanı İbrahim Halil Han, Şamahı Hanı Muhammed Said Han, Sürhayzade Muhammed Han, Usumi Hamza Han, Akkuşa Kadısı, Tebriz Hanı Hududad Han, Nahçıvan Hanı, Hoy Hanı Ahmed Han, Şamahı Han'ı biraderi Agasi Han, Avar Hanı Âme Han, Revan Hanı, Urumiye Hanı Muhammed Kulu Han ve Erdebil Han'ı Nazar Ali Han'dır³¹⁰.

Osmanlı Devleti, Azerbaycan ve Dağıstan hanlarını kendi tarafına çekerek Kafkasya bölgesinde Tiflis Hanı Erekli'ye ve Ruslara karşı hanlıkların gücünden yararlanmak istiyordu. Bu amaçla İstanbul'dan bölgeye Hassa Silahşorlarından Mehmed Salih Bey ile hanlara emirler ve çeşitli hediyeler göndermiştir. Salih Bey, Şuşa'ya oradan Şamahı'ya ve daha sonra Kuba Hanı Feth Ali Han'a Osmanlı Devleti'nden inayet ve ihsan buyrulan teşrifatı hana teslim etmek için Kuba'ya gitmiştir. Feth Ali Han kendisine gelen hediyelerden memnun olmuş ve Osmanlı Devleti'ne bağlılığını arz etmiştir³¹¹.

Kafkas hanları arasında en kuvvetli hanlardan biri olan Feth Ali Han'ın tüm hanlıkları kendine tabi kılmak, İran'a şah olmak gibi büyük hedefleri vardı. O, bu hedefler doğrultusunda gerek Osmanlı Devleti ve diğer Azerbaycan ve Dağıstan

³¹⁰ Kemal Gurulkan, vd. , *Osmanlı Belgelerinde Karabağ*, Belge No:51, s. 120-125.

³¹¹ BOA, HAT, 27/1307, (2 Muharrem 1202/14 Ekim 1787).

hanlarıyla anlaşmış, gerekse de Rusya himayesindeki Tiflis Hanı Erekli Han ile anlaşarak diğer hanların üzerine yürümüştür. 22 Mart 1789 yılında Bakü'de kız kardeşinin yanında iken 53 yaşında vefat etmiştir. Ondan sonra gelen hanlar döneminde Kuba Hanlığı eski gücünü kaybetmiştir³¹².

F. Hoy Hanı Ahmed Han

Azerbaycan ve Dağıstan hanları arasında en güçlülerinden biri de Hoy Hanı Ahmed Han idi. Osmanlı Devleti, Tiflis Hanı Erekli ile Rusların Kafkaslardaki faaliyetlerine karşı Ahmed Han ile güçlü münasebetler tesis etmiştir.

Erzurum Valisi Timur Paşa Tiflis tarafında Ananur yolunun tamir işlerinin başlaması ve Erekli Han ile Ruslar arasındaki yakınlaşma dolayısıyla Hoy Hanlığı ve Tebriz Hanlığı ile Dağıstan valilerine mektuplar göndererek o tarafları durumdan haberdar etmiş ve hanları dikkatli olmaları gerektiği hususunda uyarmıştır³¹³.

Rusların Çerkes ve Mozdok taraflarının içlerine kadar ilerlediği ve aynı zamanda Ananur yolunu genişletme ve tamir etme hareketlerine başladığı haberlerinin alınması Osmanlı Devleti'ni tedirgin etmiştir. Tiflis Hanı Erekli tarafından gönderilen yazıda, Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki sulh devam ettikçe Rusların Osmanlı Devleti topraklarına tecavüzde bulunmayacağı, genişletilen ve tamir edilen Ananur yolunun da İran ve Dağıstan ile ilgili bazı konular sebebiyle olduğunu söylemiştir. Ancak Osmanlı Devleti Erekli Han tarafından gelen bu bilgilere güvenmeyerek durumun kesin olarak öğrenilmesi için Tebriz ve Hoy hanlarına haber gönderilmiş ve Rusların durumu hakkında bilgi alınmıştır³¹⁴. Hoy Hanı Ahmed Han'ın mührüyle gelen yazıda, Erekli Han ile ittifak etmiş durumda olan Rusya'nın asıl amacının civardaki Müslüman memleketleri ele geçirmek olduğundan buna karşı bölge hanlarının ve Müslüman kabilelerinin ittifak edip tek vücut halinde Ruslarla savaşması gerektiğini bildirmiştir³¹⁵.

³¹² Tofiq Teyyuboğlu Mustafazade, *a.g.m.*, s. 112.

³¹³ BOA, HAT, 12/448, (1197/1783).

³¹⁴ BOA, HAT, 10/333, (1197/1783).

³¹⁵ Aynı vesika.

Tiflis Hanı Erekli'nin Revan Kalesi'ni ele geçirmek istediği ve bu hususta çeşitli hamlelerde bulunabileceği Osmanlı Devleti tarafından bilinmekteydi. Revan Hanlığı'nda cereyan eden iç karışıklıklarda Gulam Ali Han'ın öldürülmesi olayında Erekli Han'ın parmağı olduğu düşünülse de Revan'dan ve Hoy taraflarından gelen bilgilere göre Erekli'nin bir müdahalesi bulunmadığı; ancak Erekli Han'ın Revan Kalesi'ne yapması muhtemel saldırılara karşı Çıldır Valisi, Kars Muhafızı ve Bayezid Mutasarrıfı'nın Hoy Hanı Ahmed Han ile haberleşerek birlikte hareket edecekleri konusunda bölgeden İstanbul'a bilgiler gelmiştir³¹⁶.

1784 yılında Hoy Hanı Ahmed Han, İstanbul'a güvenilir beyzadelerinden Hüseyin Ali Bey ile gönderdiği Farsça mektubunda, Tiflis Hanı'nın Ruslar ile anlaşma yaptığını ve iki oğlunu da Rusya'ya rehin gönderdiğini belirtmiştir. Ayrıca bölgede büyüyen Rus tehlikesine karşı bu tarafa bir serasker gönderilmesi lazım geldiğini beyan ederek Azerbaycan hanlarının kendisiyle ittifak durumunda olduğunu ve kendisinin de Çıldır Valisi Süleyman Paşa ve Bayezid Mutasarrıfı İshak Paşa ile müttefik olup, Erekli Han tarafından bir saldırı zuhur eder ise topyekûn mücadele edeceklerini belirtmiştir³¹⁷. Hüseyin Ali Bey, İstanbul'da kaldığı sürece kendisi iyi bir şekilde ağırlanmış ve dönüşü için de kendisine 2500 kuruş harcırah verilmiştir³¹⁸.

Azerbaycan ve Dağıstan hanlarının kendi aralarındaki anlaşmazlıklar da devam etmekteydi. Nitekim yukarıda da zikrettiğimiz gibi Kuba Hanı Feth Ali Han, İran'a şah yapmak istediği ve şehzade olduğunu iddia ederek desteklediği birini ortaya çıkarmış idi. Feth Ali Han'a diğer hanlar karşı çıkmış, zuhur eden bu şehzadeyi tanımadıklarını söylemişlerdir. Feth Ali Han ise bunun üzerine Tebriz Hanı Hududad Han ile ittifak etmişti. Ancak Tebriz ahalisi üzerinde Hoy Hanı Ahmed Han'ın etkisi büyüktü. Bunun üzerine Feth Ali Han ve Hududad Han Tebriz'e yürüyerek katliam ve yağma hareketlerinde bulunmuşlardır. Bunun üzerine Hoy Hanı Ahmed Han yanına Şuşa ve Karabağ Hanı İbrahim Halil Han'ı da alarak Feth Ali Han'ı mağlup etti ve ardından da Tebriz'e yürüyerek Hududad Han'ı

³¹⁶ BOA, HAT, 19/860, (13 Zilkadde 1198/28 Eylül 1784).

³¹⁷ BOA, HAT, 1415/57855, (1198/1784).

³¹⁸ BOA, C.HR, 184/9166, (19 Zilhicce 1198/3 Kasım 1784).

hanlıktan indirmiştir³¹⁹. Yerine Hududad Han'ın küçük biraderi ve damadı Cihangir Han'ı Tebriz'e han nasb etti³²⁰.

Tiflis Hanı Erekli Han ile Rusya arasından bir antlaşma yapıldığı Osmanlı Devleti tarafından öğrenilince Bâb-ı Âli, Azerbaycan ve Dağıstan hanlıklarına yazılar yazarak onları bu antlaşmadan haberdar etmiş ve uyarmıştır. Hoy Hanı Ahmed Han'a da bu konuda İstanbul'dan bir hüküm gönderilmiştir. Buna göre, Erekli ile Rusya arasındaki antlaşmadan söz edilerek tehlikelere karşı korunmak için hanların Çıldır Valisi Süleyman Paşa ve Bayezid Mutasarrıfı İshak Paşa ile haberleşerek birlikte hareket etmeleri, Erekli Han ve destekçilerine karşı uyanık olup, herhangi bir saldırı karşısında Osmanlı Devleti sınırlarındaki vezir ve diğer görevlilerden yardım alınarak karşılık verilmesi istenmiştir. Ayrıca Hoy Han'ı Ahmed Han Osmanlı Devleti ile birlikte hareket ettiği ve diğer hanlar ile iyi geçindiğinden kendisinin padişah tarafından hanlar arasında başkomutan rütbesinde görülerek Han'a kaftan hediye edilmiştir³²¹.

Bu sırada Osmanlı Devleti özellikle Erekli Han ile Rusya arasındaki münasebetleri dikkatle takip etmekteydi. Ruslar ve Gürcülerin yapmış olduğu bu ittifaka karşılık Azerbaycan ve Dağıstan hanlarını kendi yanına çekerek bölgesel bir güç oluşturmak istemekteydi. Çıldır Valisi Vezir Süleyman Paşa tarafından gönderilen vesikada, Tiflis Hanı Erekli Han'ın Ruslar ile birlik olup mühimmat arabalarının geçişi için yeni yollar açtığı ve 3000 Rus askeri emrine girdiğinden dolayı Erekli Han'a asla güvenilmemesi gerektiği, Azerbaycan ve Dağıstan hanlarının da Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını bildirdiği belirtilmiştir. Bu hanlar arasında Hoy Hanı Ahmed Han da bulunmaktaydı. Kendisine hil'at ve çeşitli hediyeler gönderilip defterleri tutulmuştur³²². Erzurum Valisi ve Canik Muhassılı Battal Hüseyin Paşa'dan İstanbul'a gelen bir yazıda ise, Hoy Hanı Ahmed Han tarafından kendisine yollanan Abdurrahim adında bir şahıs gelmiş ve misafir edilerek

³¹⁹ BOA, HAT, 28/1333, (13 Şevvâl 1198/30 Ağustos 1784).

³²⁰ BOA, HAT, 28/1340, (11 Muharrem 1200/14 Kasım 1785).

³²¹ Kemal Gurulkan, vd. , *Osmanlı Belgelerinde Karabağ*, Belge No:47, s. 110-114.

³²² BOA, HAT, 2/58-A, (1199/1785).

ona çeşitli hediyeler verilmiştir. Bu haberciden gelen bilgilere göre Azerbaycan tarafında herhangi bir gailenin olmadığı ve düzenin devam ettiği bildirilmiştir³²³.

Osmanlı Devleti'nin yukarıda da belirtildiği gibi Azerbaycan hanlıkları arasında başkomutan olarak gördüğü Ahmed Han 1786 yılında ölmüştür. 1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı'nı görememiştir. Ancak bu savaşın hazırlıklarında önemli bir pay sahibi olmuştur. Ahmed Han öldükten sonra yerine Hüseyin Han geçmiştir. 1789 yılında Van Muhafızı Ahmed Paşa tarafından İstanbul'a gelen bir yazıya göre, Tiflis Hanı Erekli Han, Revan Hanı Muhammed Han ve Urumiye Hanı Mehmed Han ile ittifak ederek Hoy Hanı Hüseyin Han üzerine yürümüşlerdir. Ancak Hoy Kalesi'nin müstahkem bir kale olması dolayısıyla kaleyi alamadılar. Bu sebepten kalenin etrafını yağmalayıp geri dönmüşlerdir. Hüseyin Han, bu durumu İstanbul'a bildirerek kendisinin Osmanlı Devleti'ne sadakatle bağlı olduğunu belirtmiş, padişah'tan yardım istemiştir³²⁴.

Kendisinden sonra hanlığın başına geçen Hüseyin Han ve Caferkulu Han, selefleri Ahmed Han gibi dirayetli olamamışlardır. Diğer hanlıklarla anlaşmazlıklara düşmüşler ve zamanla zayıflamışlardır. Neticede Rusya ve İran arasında hanlığın toprakları el değiştirmiştir. Daha sonra ise Hoy, nihai olarak İran sınırları içerisinde kalmıştır.

G. Gürcü Hanlıkları ve Osmanlı Devleti

Osmanlı Devleti'nin Anadolu'nun kuzeydoğusunda bulunan Gürcistan bölgesiyle ilgilenmesi XV. yüzyılın ortalarına rastlamaktadır. Fatih Sultan Mehmet Trabzon'u fethettikten sonra Gürcistan'ın güneybatısına akınlar düzenlemiş, Batum ve çevresini 1479 yılında ele geçirmiştir. Yavuz Sultan Selim'in şehzadeliği döneminde de Gürcü hanlıklarından Güryel ve İmeret hanlıkları itaat altına alınarak vergiye bağlanmıştır. Böylece Osmanlı hâkimiyeti Gürcistan içlerine kadar ulaşmıştır. Yavuz Sultan Selim'in 1514 yılında kazanmış olduğu Çaldıran Savaşı ile Kartli ve Kahet (Kahetya) hanlıklarının yer aldığı Gürcistan'ın doğusu Osmanlı

³²³ BOA, HAT, 25/1240, (29 Zilhicce 1200/23 Ekim 1786).

³²⁴ BOA, HAT, 214/11737, (1203/1789).

idaresine girmiştir. Ancak Yavuz Sultan Selim'in vefatından sonra, bu bölge Safevi Devleti'nin eline geçmiştir³²⁵.

XVIII. yüzyılın başlarında Kafkasya coğrafyasında üçüncü bir güç olarak Rusya ortaya çıkmıştır. I. Petro'nun meşhur sıcak denizlere inme politikası doğrultusunda Safevi Devleti'nde görülen iç karışıklıklar ve siyasi boşluktan faydalanan Ruslar, Hazar Denizi'nin batı kıyılarını ele geçirmişlerdir. Bunun üzerine Osmanlı Devleti dikkatini bu bölgeye yoğunlaştırmıştır. Ruslar, Derbent ve Bakü kıyılarını ele geçirirken, Osmanlı Devleti de Kartli ve buraya bağlı olan Tiflis ve Gori gibi büyük şehirleri ele geçirdi. Bu savaş sonunda Fransa'nın aracı olmasıyla 1724'de İstanbul'da imzalanan antlaşmayla Gürcistan'ın Kartli ve Kahet bölgeleri Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girdi. Ancak 1732 yılında Safevi Devleti'nin başına geçen Nadir Şah, gerek Osmanlılara gerekse Ruslara karşı başlattığı seferler sonunda bu bölgedeki birçok kale ve şehri aldı. Böylelikle Nadir Şah, Osmanlı Devleti'ne ve Rusya'ya kaptırılan Gürcistan'daki topraklarını geri almış oldu. Nadir Şah ele geçirdiği bu bölgelerde yeni bir yapılanma içerisine girerek Tiflis, Şirvan, Gence-Karabağ, Tebriz ve Revan bölgelerini Azerbaycan Vilayeti olarak birleştirdi³²⁶.

1735-1744 yılları arasında Kartli ve Kahet'te çıkan isyanlar sonucunda Nadir Şah, Tiflis bölgesini yeni kurmuş olduğu Azerbaycan Vilayeti'nden ayırmak zorunda kaldı. Ayrıca II. Teymuraz'ı Kartli, oğlu Erekli'yi (Heraclius) de Kahet Hanı olarak tanıdı. II. Teymuraz'ın ölümünden hemen sonra 1762 yılında Erekli, Kartli ve Kahet bölgesini de kendi idaresi altında toplayarak bütün Doğu Gürcistan'ın hanı oldu³²⁷.

1768 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 1768-1774 Savaşı çıktı. II. Katerina, Kafkaslardaki durumu kendi lehine çevirebilmek için 1769 yılında Gürcistan ile anlaşarak müttefik oldu. Böylece Gürcülerin askeri gücünden faydalanma fırsatı yakaladı. Sonuç olarak 1774 yılında Rusya ile Osmanlı Devleti arasındaki savaşı sonlandıran Küçük Kaynarca Antlaşması imzalandı. Bu antlaşma ile birlikte Ruslar önemli kazançlar sağlarken Gürcüler ise kayda değer bir avantaj

³²⁵ Hüsamettin M. Karamanlı, "Gürcistan", *TDVİA*, C. 14, Ankara 1996, s. 313.

³²⁶ Serhat Kuzucu, *a.g.e.*, s. 88-89.

³²⁷ Mirza Bala, "Gürcistan", C. 4, s. 843.

elde edemediler. Sadece Tiflis Hanı Erekli Han bir süre de olsa Osmanlı Devleti'nden gelebilecek saldırılardan kurtulmuş oldu. Ancak Osmanlı Devleti, bundan sonra da Erekli'ye karşı Kuzey Kafkasya'da yaşayan Müslüman kabile halkı ve Azerbaycan ile Dağıstan hanlarını desteklemeye devam etti³²⁸.

1. Rusya'nın Gürcistan'ı Himayesi Altına Alması

Gürcistan Hanı Erekli Han, 1768-1774 yılları arasında Osmanlı Devleti ve Rusya arasında yapılan savaşta Rusya'nın yanında yer almış ve bu hareketiyle sadece Osmanlı Devleti'nin değil, Kafkas kavimlerinin de dikkatlerini üzerine çekmiştir. Rusya ile olan mücadelelerinde arkalarını emniyete almak mecburiyetinde olan bu kavimler, Gürcistan'ın Rus himayesine girmesiyle zor durumda kalmışlardır³²⁹. Gürcistan, bu savaşta Rusya'nın yanında yer almış olmasına rağmen savaş sonunda pek bir avantaj sağlayamamıştı. Savaş masrafları yüzünden ekonomik anlamda zayıflamış ve ülkede yoksulluk baş göstermişti. Zor bir duruma düşen Gürcü Krallığı, bu sırada yeniden ortaya çıkan İran tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. İran tahtına oturan Ali Murat, selefi Kerim Han'ın bölgede yürüttüğü politikasını değiştirerek, Gürcistan'a yönelik saldırgan bir siyaset izledi³³⁰. Tüm bu sebeplerden dolayı Erekli Han, kurmayları ile oturup uzun bir durum değerlendirmesi yaptı. Yüzyıllardır Osmanlı Devleti ve İran gibi devrin iki büyük gücü arasında sıkışıp kalan ve bu durumdan bunalan Gürcistan için, kuzey komşusu ve dindaşı Ruslar bir kurtarıcı idi. Neticede Erekli Han Ruslarla birleşme kararı aldı. Gürcistan'ın Rusya'nın himayesine girme isteği II. Katerina'ya ulaşmış ve Çariçe bu isteği memnuniyetle karşılamıştır. Kuzey Kafkasya'daki Giorgievski Kalesi'nde 24 Temmuz 1783 tarihinde iki devlet arasında 13 maddeden oluşan bir antlaşma imzalanmıştır³³¹. Bu antlaşmayla birlikte Gürcistan Devleti, Rusya'nın himayesine girdiğini beyan ediyordu. İki devlet arasında imzalanan antlaşmanın önem arz eden maddeleri şunlardı:

³²⁸ Serhat Kuzucu, *a.g.e.*, s. 89-90.

³²⁹ Mahir Aydın, "Faş Kalesi" *Osmanlı Araştırmaları Dergisi VI*, İstanbul 1986, s. 101.

³³⁰ Serhat Kuzucu, *a.g.e.*, s. 90-91.

³³¹ Sandro İbereli, *Gürcü Halkının Tarihi*, Cinius Yayınları, İstanbul 2014, s. 270.

1. Kartli ve Kahet memleketlerine hâkim olan Erekli Han gerek İran ve gerekse başka bir devlete tabiiyetinden vazgeçerek Rusya Devleti'nin himayesinde olacak, gerekli görüldüğü zamanlarda Rusya'ya yardım edecektir.
2. Rusya, Erekli Han'ın taahhüdünü kabul edecek, hala hükmünde olan ve ileride olacak olan emlakını koruyacaktır.
3. Bundan sonra verasetle Gürcü Kralı olacak şahıs, önce Rusya'ya durumunu bildirecek, Rusya da bunu kabul ettiğine dair kendisine kâğıt, sancak, kılıç, asâ, kalkan ve elbise göndererek, daha sonra Rusya tarafından atanan kral, hükümranlığı boyunca Rusya'ya sadık kalacağına dair yemin edecektir.
4. Gerek Gürcistan hududunda bulunan Rusya kumandanının ve gerek elçisinin haberi olmadan Gürcistan Devleti civarda hüküm süren devletlerle savaşmayacak, lâkin savaşması gerekirse de kumandanın ya da elçinin onayı olmadan hareket etmeyecekti.
5. İki devletin elçileri karşılıklı olarak birbirlerinin memleketlerinde ikâmet edebilecek, Rusya çarı bunlara kıdemlerine göre rütbe verecek.
6. Erekli Han'ın idaresi altında yaşayan Gürcistan ahalisini Rusya kendisine müttelik sayacak, bu halka düşmanlık eden devlet ya da milletleri kendi düşmanı sayacak. Osmanlı Devleti ya da herhangi bir büyük devlet ile yapılacak antlaşmada mülki idare yetkisini ve sair işleri Rusya Çarı'na bırakacak.
7. Erekli Han, askerleriyle birlikte her daim Rusya'nın hizmetinde hazır olacaktır.
8. Rusya'nın tasdiğiyle Kartli ve Kahet memleketlerinin Baş Psikoposu Rusya Çarı'nın sekizinci dereceden olan metropolitleriyle aynı kıdemde olup bunların yaptıklarıyla aynı şeyleri yapma yetkilerine sahip olacaklardır.
9. Bu antlaşma hükümleri sonsuza kadar geçerli sayılacaktır³³².

Rusya, Gürcistan'a taahhüt ettiği himaye ve korumayı gerçekleştirebilmek için Gürcistan'da bir askerî güç buldurması gerekiyordu. Bölgedeki Osmanlı Devleti'nin casusları vasıtasıyla gelen bilgilere göre Ruslar ilk etapta Tiflis'e 3.000

³³² Ahmed Vâsıf, *a.g.e.*, s. 76-77.

nefer Rus askeri göndermiştir³³³. Gürcü Kralı Erekli, Rusya Devleti'nin yalnızca himayesi altına girdiğini, ülkesinin yine kendisine ait olduğunu zannediyordu. Ancak Erekli Han'ın ölümünden 17 sene geçtikten sonra Ruslar Gürcistan'ı işgal etmişlerdir³³⁴.

2. Tiflis ve Açıkbaş Hanlıkları ile Osmanlı Devleti Münasebetleri

Osmanlı Devleti ve İran'dan sonra Kafkasya bölgesinde üçüncü güç olarak Rusya ortaya çıkmıştır. Bu devre kadar Gürcistan toprakları Osmanlılar ve Safeviler arasında el değiştirmiştir. I. Petro'nun yayılmacı siyasetini geliştirerek devam ettiren Çariçe II. Katerina zamanında ise Ruslar gücünün zirvesine ulaşmış idi. Kafkasya'nın yerel kabilelerinin saldırılarının yanı sıra Nadir Şah'ın Safevi tahtına geçmesiyle birlikte Safevilerin saldırılarının da sonucu Tiflis Hanı Erekli bunlardan kurtulmak için çareler aramaya başlamıştır. Neticede Rusların himayesine girmeyi kendisine kurtuluş yolu gören Erekli, 1784 yılında Ruslarla anlaşmıştır. Diğer bir Gürcü hanı olan Açıkbaş Hanı Solomon da ekseriyetle Erekli ile paralel bir siyaset izlemekteydi. 1783 yılında bölgedeki valilerden İstanbul'a gelen raporlarda Tiflis Hanı Erekli Han ile Açıkbaş Hanı Solomon'un aynı fikirde ve dost oldukları, birbirleriyle sürekli irtibat halinde buldukları belirtilmiştir³³⁵.

Tiflis Hanı Erekli Han, henüz Rus himayesine girmeden evvel Osmanlı Devleti'ne görünürde tabi durumdaydı. Erekli, Çıldır Valisi Süleyman Paşa ve Erzurum Valisi Timur Paşa vasıtasıyla mevkiini korumak istediğini İstanbul'a bildirdi. Ancak Bâb-ı Âli, Erekli Han'a güvenmeyerek onun bağılılığı hususunun tam olarak araştırılmasını istemiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti, diğer bir Gürcü Hanı olan Açıkbaş Hanı Solomon'un durumu hakkında da bilgi toplanılmasını bölge valilerine emretmiştir³³⁶. Osmanlı Devleti'nin bölgedeki casusları vasıtasıyla İstanbul'a gelen bilgilere göre, Rusya askerinin Kızlar ve Mozdok taraflarında olduğu, ancak bunlardan henüz Tiflis tarafına gelen olmadığı bildiriliyordu³³⁷.

³³³ BOA, HAT, 9/324-C (Evahir-i Z. 1197/20-30 Kasım 1783).

³³⁴ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. 2, s. 274.

³³⁵ BOA, HAT, 10/336-C, (1197/1783).

³³⁶ BOA, HAT, 18/820, (1197/1783).

³³⁷ BOA, HAT, 12/445-A, (1197/1783), BOA, HAT, 12/445-C, (1197/1783).

Kafkasya bölgesinin yerli halklarından olan Lezgiler ile Ruslar arasında kadim bir düşmanlık bulunmaktaydı. İki taraf arasında mütemadiyen çatışmalar yaşanıyordu. Aynı zamanda Lezgiler Tiflis Hanlığı'na da akınlar düzenlemekteydi. Erekli Han, bu akınları önleyebilmek için Lezgilerin bir bölümünü kendi tarafına celb etmek istedi. Bu amacına yönelik olarak Lezgi Ahmed Han'ın kızını oğluna almış ve bir akrabalık meydana getirerek Lezgi taifesinin bir kısmını yanına çekebilmiştir³³⁸.

Bölgenin durumu ile ilgili Çıldır Valisi Süleyman Paşa'nın Sadrazam'a gönderdiği yazıda, önceden de bildirildiği gibi Rusların Kızlar ve Mozdok taraflarında olduğu, o taraftan gelenlerin verdiği bilgilere göre Tiflis ve Açıkbaş taraflarına gelecekleri, ancak henüz buralara bir tecavüzlerinin bulunmadığı belirtilmiştir. Yine aynı vesikada Rusların Tiflis'e gelememelerinin sebebi olarak o tarafa ulaşabilmek için kullanılacak en rahat yol olan Ananur yolunun kötü durumda olması gösterilmiştir. Bu yüzden Rusların bu yolu genişletme ve tamiriyle meşgul oldukları belirtilmiştir. Ayrıca Tiflis Hanı Erekli Han ve Açıkbaş Hanı Solomon ile dostluğun korunduğu; fakat bunlara güvenilmemesi gerektiği, hal ve hareketlerinin sürekli araştırılması lazım geldiği beyan edilmiştir³³⁹.

Erekli Han, Azerbaycan ve Dağıstan hanlarını kendisine itaat ettirmek için türlü hilelere yönelmiştir. Bu amaca yönelik olarak kendi adamlarından birkaç yüz kişiye Rus kıyafeti giydirerek Azerbaycan taraflarına göndermiş, Rusya tarafından kalabalık bir ordunun geleceğini, bunların bölgeye daha önceden vardığını, kendisinin de Azerbaycan'ı zabta memur kılındığı haberlerini bölgede yaydı. Rus kıyafetini giydirdiği Gürcü askerlerinden beş-altı kadarını yanına adamlar vererek Dağıstan Hanlarına göndermiş, eğer kendisine itaat edilmezse 40-50 bin asker, top ve cephane ile Rusya'nın hanların üzerine yürüyeceğini bildirmiştir. Ancak hanlar: *Biz Ehl-i İslâm'ız, kâfirlere itaat etmeyiz* cevabını vererek onları geri çevirmiştir³⁴⁰.

Tiflis Hanı Erekli Han, Rusların himayesi altına girince, Ruslar Gürcistan içlerine askerlerini sokmak maksadıyla bölgedeki en uygun yol olan Ananur adı

³³⁸ BOA, HAT, 10/349-M, (29 Zilhicce 1197/25 Kasım 1783).

³³⁹ BOA, HAT, 12/445, (19 Ramazan 1197/18 Ağustos 1783).

³⁴⁰ BOA, HAT, 12/437, (12 Zilhicce 1197/8 Kasım 1783).

verilen yolu tamir ve genişletme çalışmalarına başladılar. Bu yol vasıtasıyla da Tiflis'e 3.000 askerini sokup Erekli Han'ın maiyetine verdiler. Bunun üzerine Osmanlı Devleti bölgedeki tedbirlerini arttırarak Ruslar, Tiflis ve Açıkbâş hanları hakkında bilgi sahibi olmak için o taraflara casuslar gönderilmesi, İslâm topraklarında sınırlarda bulunan Osmanlı Devleti'ne ait kalelerin tahkim edilmesi, Rusya'dan Tiflis'e gelen askerin durumu ve miktarı hakkında bilgi edinilmesi, Rusya'nın Azerbaycan ve Dağıstan hanlarına göndermiş olduğu elçiler ve mektuplara hanların ne cevap verdiği hususlarında bilgiler toplanılması istenmiştir. Ayrıca İran'a ve Rusya tarafına yakın kalelerin tamirâtı, mühimmatı ve istihkâmı hususları Faş, Çıldır, Sohum, Van, Erzurum taraflarında olan valilere havale edilmiştir³⁴¹.

Çıldır Valisi Süleyman Paşa tarafından Açıkbâş Hanı Solomon'un durumu hakkında yazılan bir vesikada Solomon'un Ruslarla anlaşığı, Açıkbâş'a gelen Rus elçisinin kırk kese altın ve hediyeler getirerek, Solomon'un maiyetine 4.000 kişilik bir Rus kuvveti verdiğini öğrenmekteyiz³⁴². Gürcülerin Rus himayesinin de verdiği güvenle yapmış oldukları tahrik edici hareketlere karşılık Osmanlı Devleti'nin Çıldır eyaletine bağlı Acara halkı, 1783-1784 yıllarında öteden beri yapmakta oldukları akınları bu kez daha şiddetli bir şekilde tekrar etmişlerdir. Açıkbâş Hanı Solomon'un gafletinden faydalanarak onun memleketine aniden saldırıp halkın bir kısmını esir etmişler ve yolları üzerindeki bazı köyleri de yağmalamışlardır. Çıldır Valisi Süleyman Paşa bu akınları merkezden gelen emirlere göre yaptırıyordu. Faş Muhafızı Vezir Halil Paşa ile Abaza Mehmed Paşa'dan Acara halkını bir düzene sokmaları istenmiştir. Açıkbâş Hanı Solomon da askerlerini Çako kasabasına göndererek burayı yağmalattı. Ancak Abaza Mehmed Paşa Solomon'un ordusunu pusuya düşürerek bozguna uğratmıştır³⁴³. Ruslar bu çatışmaları elçileri vasıtasıyla Osmanlı Devleti'ne bildirmiş ve şikâyette bulunmuşlardı. Osmanlı Devleti de

³⁴¹ BOA, HAT, 19/908, (1198/1784).

³⁴² BOA, C. HR. 130/6491, (10 Cemaziyelevvel 1198/1 Nisan 1784).

³⁴³ Ahmed Vâsıf, *a.g.e.*, s. 153-154.

Rusya'nın bu bölgedeki faaliyetlerinin uygun olmadığını ve hoş karşılamadığını belirtmiştir³⁴⁴.

Erekli Han'ın Rus himayesine girmesi üzerine Faş ve çevresinin muhafızlığına atanan Halil Paşa'ya İstanbul'dan gelen bir mektupta bu konuya dikkat çekilmiştir. Ereklı Han'ın konumu önemli olduğu için, onun her hareketinden haberdar olunması istenmekteydi³⁴⁵.

Açıkbaş Hanı Solomon'un 23 Nisan 1784 yılında ölümü üzerine Osmanlı Devleti, Açıkbaş tahtına Solomon'un yerine İstanbul'da ikamet eden Gürcü prenslerinden Levan oğlu Keyhüsrev'i oturtmayı ve Canikli Ali Paşa'yı emrine 8.000 kişilik bir birlik verip Açıkbaş'a göndermeyi planladı. Batı Gürcistan Patriği II. Maksim Abaşidze, Rusya'ya müracaat ederek yardım istedi. Osmanlı Devleti'nden daha önce davranan Rusya, Solomon'un oğlu David'i kral olarak Açıkbaş'a yolladı³⁴⁶. Ancak Osmanlı Devleti Açıkbaş'da meydana gelen bu olay için Ruslar ile savaşmayı göze alamadı. İstanbul'da yapılan istişareler neticesinde Osmanlı Devleti tarafından Açıkbaş Hanı olarak David tanınmıştır. Açıkbaş Hanı'nı nasb etme hakkı Osmanlı Devleti'nde olduğu için kendisine menşur ve teşrifat gönderilmiştir³⁴⁷.

1787 yılına gelindiğinde savaş yanlısı olan Koca Yusuf Paşa sadarete getirilmiş ve Bâb-ı Âli'de yapılan müzakereler sonucu Osmanlı Devleti Rusya'ya savaş ilan etmiştir. Bunun üzerine Kafkaslarda Ruslara bir darbe vurabilmek için Tiflis Hanlığı'nın ortadan kaldırılması gerekiyordu. Çünkü Ereklı Han, Rus hesabına çalıştığından Kafkasya bölgesinde büyük bir tehlike arz etmekteydi. Hanlığı ortadan kaldırmak için Gürcistan ve Tiflis Seraskerliği'ne tayin olunan Çıldır Valisi Süleyman Paşa'ya, kendi maiyetine verilen Azerbaycan ve Dağıstan hanları ile ordu için gerekli olan asker ve mühimmatın tertip ve tedarikinin bir an evvel yapması emri verilmiştir³⁴⁸.

³⁴⁴ Ahmed Vâsıf, *a.g.e.*, s. 209.

³⁴⁵ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. 2, s. 123.

³⁴⁶ Sadık M. Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya*, s. 263.

³⁴⁷ Ahmed Vâsıf, *a.g.e.* s. 209.

³⁴⁸ BOA, HAT, 27/1290, (11 Muharrem 1202/23 Ekim 1787).

Osmanlı Devleti ve Dağıstan halkı Avar Hâkimi Âme Han komutasında 30 bin kişilik bir ordu hazırladı. Bu kuvvet bölge güvenliğini sağlamak için ve Dağıstanlıların akınlarından korkan Tiflis Hanı Erekli'nin Rusya'nın yanında savaşa girmesini engelledi. Rusya ile yaptığı himaye antlaşması yüzünden Osmanlı Devleti, İran ve Kafkasya halklarıyla yaptığı ticaret ve elde ettiği gümrük geliri biten Erekli, Rusya'dan para ve asker yardımı istedi. İsteddiği yardımı alamayan Erekli Han, Rus aleyhtarı Gürcü beylerinin tavsiyeleriyle, Rusya ile mevcut olan antlaşmaya rağmen 1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı'nda tarafsız kaldı.

Çıldır Valisi Süleyman Paşa, Rusların kullandıkları Ananur yolunun ortadan kaldırılması amacıyla 1788 yılında Tiflis'e akınlar yaptı. Osmanlı Devleti'nden af dileyen Erekli, oğullarının Rusya'nın elinde rehin olduğundan dolayı yolu yıkamayacağını belirtmiştir³⁴⁹.

Bununla birlikte Çıldır Valisi Süleyman Paşa'nın Erekli Han ile aralarında bir dostluk eseri görüldüğü hususunda İstanbul'a çeşitli bilgiler gelmiştir. Nitekim Erzurum Valisi Seyyid Ahmed Paşa'nın kethüdası Dergâh-ı Ali gediklilerinden ve Hassa Silahşorlarından Ebu Bekir Bey'in İstanbul'a gönderdiği yazıda, Süleyman Paşa'nın Tiflis'in alınmasını ve Erekli Han'ın yok edilmesini istemediği hususunda şüphelerin hâsıl olduğu belirtilmiştir³⁵⁰.

Tiflis Hanı Erekli Han'ın Rus himayesine girdikten sonra özellikle Azerbaycan ve Dağıstan halkının bölgesine gerçekleştirmiş oldukları akınların daha da şiddetlenmesine sebep olmuştur. Ancak ekonomik buhranlar yaşamaya devam eden Erekli Han, himayesi altına girdiği Rusya'dan para ve asker yardımı istemiştir. Ancak gerekli yardımı göremeyen Erekli Han, özellikle Azerbaycan ve Dağıstan hanlıklarının akınlarından kurtulmak amacıyla Osmanlı Devleti'nden affını istemeye karar vermiştir. 1789 yılında Çıldır Valisi Süleyman Paşa'ya adamlar göndererek Osmanlı Devleti'ne karşı işlemiş olduğu tüm suçlardan affını istemiş ve yine Osmanlı Devleti'nin kulluğuna sadakatle bağlı kalacağı hususunda teminat vermiştir.

³⁴⁹ BOA, HAT, 24/1221, (1202/1788).

³⁵⁰ BOA, HAT, 1383/54714, (01 Rebiyülahir 1203/30 Aralık 1788).

Ancak Süleyman Paşa buna kendisinin karar veremeyeceğini bildirerek durumu İstanbul'a arz edeceğini söylemiştir³⁵¹.

Çıldır Valisi Süleyman Paşa tarafından İstanbul'a gelen yazıda, Tiflis Hanı Erekli, suçlarının Osmanlı Devleti'nin kendisini affetmesini istediğini bildirmiştir. Ayrıca Tiflis'de Ruslar tarafından maiyetine verilen Rus askerini uzaklaştırdığını ve Ananur yolunu tekrar kapadığını da Devlet-i Aliyye'ye bildirmiştir. Süleyman Paşa, eğer Erekli Han affedilirse kendisine bir emir yazısı gönderilmesini, affolunmaz ise de yine Erekli Han'ın durumu ile ilgili araştırmalarına devam edeceğini, İstanbul'un kararı her ne olursa olsun bu karara göre hareket edeceğini bildirmiştir³⁵².

Azerbaycan ve Dağıstan hanları, Çıldır Valisi Süleyman Paşa'nın Erekli Han ile uzlaşma eğiliminde olduğundan dolayı kendisinden şikâyetleri söz konusuydu. Tiflis'e hanların çapul yapmasını engellediği için daha Osmanlı-Rus Savaşı patlak vermeden evvel hanlar, bu konudaki şikâyetlerini İstanbul'a bildirmişlerdir. 1789 yılına gelindiğinde Şuşa ve Karabağ Hanı İbrahim Halil Han ile Conketay hâkimleri Hacı Ahmed Han ve Ali Sultan'ın mektupları İstanbul'a ulaşmıştır. Bu mektupların içeriğinde yine Çıldır Valisi'nin Erekli Han ile uzlaşma içerisinde olduğundan şikâyet olunmuştur. İstanbul'daki idareciler bu durumun Bayezid Mutasarrıfı İshak Paşa tarafından araştırılmasını istemişlerdi; Ancak padişah, gelen bu şikâyetler üzerine Bayezid Mutasarrıfı'nın yazısını beklemeyip, gelen bu şikâyet yazılarını doğruca sadrazama gönderilmesini, yapılacak olan müzakereler sonucunda Çıldır Valisi'nin böyle bir durumu tespit edildiği takdirde Paşa'nın azli, yerinin İshak Paşa, Van'da olan Timur Paşa, Trabzon Valisi Abdullah Paşa ve Tayfur Paşa'lardan birine verilmesini istemiştir³⁵³. Fakat bu istişarelerde kesin bir sonuç alınamamış ve Süleyman Paşa azledilmemiş idi. Bu tarihlerde ihtiyarlığı iyice artmaya başlamış olan Süleyman Paşa, kısa süre sonra vefat etmiştir.

Erekli Han, 1783 yılında Ruslarla yaptığı antlaşma ile Rusya Devleti'nin himayesi altına girmiş, fakat bu antlaşmadan istediklerini elde edememiştir. Tiflis'de maddi sıkıntılar kendini göstermeye başlamıştı. Aynı zamanda Azerbaycan ve

³⁵¹ BOA, HAT, 24/1220, (1203/1789).

³⁵² BOA, HAT, 180/8119, (1204/1790).

³⁵³ BOA, HAT, 1383/54684, (1203/1789).

Dağıstan hanlıkları tarafından ülkesine yapılan mütemadi akınlar hasebiyle Tiflis Hanlığı güç kaybetmiş idi. Bunun üzerine Han, Rusya'dan yardım istedi; ancak gerekli yardımı Ruslardan göremedi. 1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı'nın bitimini müteakip İran'da zuhur eden Ağa Muhammed Han devletini tekrardan ayağa kaldırmayı başarmıştır. Ağa Muhammed Han, Azerbaycan'ı ele geçirdikten sonra Gürcistan'ı da tehdit etmeye başlamış ve Erekli Han'ın kendisine vergi vermesini istemiştir. Bunun üzerine Erekli Han, Ruslardan yardım isteyerek Ağa Muhammed Han'a karşı savaşmaya karar verdi. İki taraf arasında yapılan savaşta Erekli Han yenilerek geri çekilmiştir. Erekli'yi takip eden Ağa Muhammed Han Tiflis'e girerek şehri yağmalamıştır³⁵⁴. Tiflis'de katliam yapan Ağa Muhammed Han, 25 bin kişiyi esir alarak askerlerine ganimet olarak dağıtmıştır. Erekli Han'ı ortadan kaldırmak niyetinde olan İran Şahı, kışın gelmesi ve Şirvan taraflarında isyan çıkması üzerine geri dönmek zorunda kalmıştır.³⁵⁵ Erekli Han, Tiflis'ten kaçarak dağlara sığındı. Kısa bir süre sonra 11 Ocak 1798 tarihinde öldü. Yerine oğlu XII. Giorgi (1798-1800) tahta çıktı³⁵⁶.

H. Savaşın Sona Ermesi ve Yaş Antlaşması

Osmanlı Devleti ve Rusya arasında yapılan 1787-1792 Savaşı devam ettiği sırada iki devlet arasında birçok kez barış görüşmeleri yapılmış; fakat kesin bir sonuç elde edilememiştir. İlk barış teklifi 1789 yılında Ruslar tarafından yapılmıştır. Ancak Rusya'nın Uçakof, Özü ve Dinyester Nehri'ne kadar Besarabya'yı istemesi üzerine Osmanlı Devleti bunu kabul etmeyerek savaşa devam etmiştir.

İkinci görüşme teşebbüsü III. Selim tarafından Eflak Voyvodası kanalıyla yapılmıştır. General Potemkin buna da, Yedikule'de tutuklu durumda olan Rus elçisi Bulgakov'un serbest bırakılmasıyla ancak müzakerelere başlanacağı cevabını vermiştir. Daha sonra Akkerman Kalesi'nin düşmesi üzerine Gazi Hasan Paşa, Tayfur Paşa'yı General Potemkin'e göndererek barış teklifinde bulunmuşsa da yine bir sonuç elde edilememiştir. Gazi Hasan Paşa, sadareti zamanında bir taraftan Ruslarla çarpışmaya hazırlanırken diğer taraftan da nizamsız asker ile daha fazla

³⁵⁴ Sadık M. Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya*, s. 293-294.

³⁵⁵ Yılmaz Karadeniz, *a.g.e.*, s. 240.

³⁵⁶ Sandro İberieli, *a.g.e.*, s. 278.

savaşılamayacağını idrak ederek Ruslarla barış yolunu aramaya başlamıştı. 27 Mart 1790 tarihinde yapılan barış teklifinden sonra III. Selim'in düşmana karşı bir başarı elde edilmesine müteakip barış görüşmelerine başlanması arzusu ne yazık ki yerine getirilemedi. Sadrazam Koca Yusuf Paşa'nın isteği doğrultusunda Ruslar, mütarekeyi şartlı olarak kabul edeceklerini belirterek bu şartları General Repnin vasıtasıyla beyan etmiştir. Bu şartlar:

1. Kaynarca Antlaşması ve daha sonra imzalanan antlaşmalar geçerli olacak
2. Eflak ve Boğdan memleketleri bazı şartlarla Osmanlı Devleti'ne geri verilecek
3. Dinyester Nehri iki devlet arasında sınır olacak.

Rusların beyan etmiş olduğu bu şartlar Osmanlı Devleti tarafından kabul edilerek 1791 yılının Ağustos ayında Rusya Devleti ile 8 aylık bir ateşkes antlaşması imzalandı³⁵⁷. Ruslarla yapılan ateşkes antlaşmasından sonra, Zıştovi'de bulunan Osmanlı diplomatları Reisülküttap Abdullah Berri Efendi, Ordu Kadısı İbrahim İsmet Bey ve Mehmet Durri Efendi Ruslarla antlaşma şartlarını tespitte memur olduklarından, önce Silistre'ye gelip oradan da müzakerelerin yapılacağı yer olan Yaş Kasabası'na varmışlardır³⁵⁸. Rus diplomatları ise Potemkin'in nezaretinde Samoïlov, Ribas ve ünlü Doğu uzmanı Laşkarev idi³⁵⁹. Aslında Rus Çariçesi II. Katerina, bu savaş öncesinde Osmanlı Devleti'ni ortadan kaldırmayı kafasına koymuştu. Hatta cephelerdeki bariz üstünlüğüne rağmen Osmanlı Devleti ile barış görüşmelerine başlamıştır. Bunun en büyük sebebi ise İngiltere ve Prusya gibi Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü savunmasıdır. Onlar için Rusya'nın güçlenip güneye doğru inmesi çok daha tehlikeli idi. Neticede Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 1792 yılında Yaş Antlaşması³⁶⁰ imzalanmıştır.

Yaş Kasabası'nda 10 Ocak 1792 tarihinde Osmanlı ve Rus heyetleri tarafından imzalanan barış antlaşmasının tasdiknameleri antlaşmanın 13. maddesi gereğince 5 hafta içerisinde III. Selim ve II. Katerina tarafından onaylanmak

³⁵⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 590.

³⁵⁸ Cemal Gökçe, *a.g.e.*, s. 168-169.

³⁵⁹ Nicolae Jorga, *a.g.e.*, C. 5, s. 96.

³⁶⁰ Yaş Antlaşması'nın orijinal metni için bkz. BOA, A.DVN.DVE.d. 083/1.

zorundaydı. Bu sebeple vakit kaybedilmeden tasdiknamelerin birer sureti Osmanlı Sultanı III. Selim ve Rus İmparatoriçesi II. Katerina'ya gönderildi. Söz konusu tasdikname Osmanlı sultanı tarafından belirtilen süre içerisinde onaylanmasına karşılık II. Katerina tarafından onaylanması biraz gecikmeli olmuştur³⁶¹.

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan Yaş Antlaşması'nın Kafkasya ile ilgili olan maddeleri şunlardır; antlaşmanın 2. maddesiyle Kırım ve Taman'ın Rusya tarafından ilhakı onaylanarak Kuban Nehri iki devlet arasında sınır kabul edilmiştir. 3. maddede ise Buğ ve Dinyester Nehirleri arasında kalan Karadeniz kıyıları Rusya'ya bırakılıyordu. Eflak, Boğdan ve Kuban Nehri'nin sol kıyısında Rusların işgal ettiği topraklar ise Osmanlı Devleti'ne geri verildi. Antlaşmanın doğrudan Kafkasya ile ilgili maddelerinden olan. 5. maddede ise Tiflis üzerindeki Rus himayesi kabul edilerek Ahıska Valisi ve serhad zabitanının bu ülkeye akın yapmaları, buralara müdahalede bulunmaları yasaklanıyor ve Osmanlı Devleti bunları durdurmakla mükellef tutuluyordu. 6. maddede, Kuban Nehri'nin sol kıyısında yaşayan kabilelerin Rus topraklarına akın yapmaları yasaklanarak, Osmanlı Devleti'nin bu akınları önlemesi, yapılması halinde meydana gelecek zararın Osmanlı Devleti tarafından karşılanması ve buna sebep olanları cezalandırması kabul ediliyordu. Bu arada Osmanlı Devleti savaş sırasında Rusya'ya kaçan Battal Hüseyin Paşa'nın müzakereler sırasında iadesini istedi. Ancak Rusya bunu kabul etmemiştir³⁶².

³⁶¹ Serhat Kuzucu, *a.g.e.* , s. 233.

³⁶² Sadık M. Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya*, s. 282.

SONUÇ

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren yaptığı savaşlarla yüzyıllar boyunca sınırlarını genişletmiş ve zamanla üç kıtaya yayılmıştı. Ancak XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gücünü kaybeden Osmanlı Devleti, artık yeni fetihler yapmak yerine elindeki toprakları koruma siyasetine başlamıştı. Bu sırada Karadeniz'in kuzeyinde inkişafını tamamlamış olan Rusya, özellikle I. Petro'nun çar olmasıyla birlikte kendisinin ortaya atmış olduğu "sıcak denizlere inme" politikasıyla beraber yayılmacı bir siyaset gütmeye başlamıştır.

1762 yılında Rusya Çariçesi olan II. Katerina döneminde I. Petro'nun mirası olan sıcak denizlere inme politikası Rusya Devleti'nin nihai siyaseti durumuna gelmiştir. Bu amacı gerçekleştirebilmek için Osmanlı Devleti'nin ortadan kaldırılması gerekmektedir. Sonuç olarak Rusya'nın bu hedefine yönelik faaliyetleri Osmanlı Devleti ile Rusya'yı karşı karşıya getirdi. 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Ruslar, Osmanlı Devleti'ne karşı büyük bir galibiyet elde etmişlerdir. Bu savaştan sonra Osmanlı Devleti, tarihinde o zamana kadar en ağır şartları içeren antlaşma olan Küçük Kaynarca Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalmıştır. Bu antlaşmayla beraber Karadeniz'in en müstahkem yeri olan ve Fatih Sultan Mehmet zamanından beri Osmanlı toprağı olan Kırım'a sözde bağımsızlık tanınmıştır. 1783 yılına gelindiğinde ise Kırım'da çıkan bir iç karışıklık bahane edilerek Kırım, Ruslar tarafından ilhak edilmiştir. Kırım'ın işgale uğramasıyla birlikte Osmanlı Devleti için Kafkasya coğrafyasının önemi fazlasıyla artmıştır.

Osmanlı Devleti'nin kaybettiği ilk İslâm toprağı olma özelliğini taşıyan Kırım'ın elden çıkması devlet için çok büyük bir sarsıntı idi. Bu yüzden Bâb-ı Âli, Kırım'ı Ruslardan kurtarmak için topyekûn savaş hazırlıklarına başlamıştı. Bundan dolayı Kuzey Kafkasya, Azerbaycan ve Dağıstan coğrafyalarında yaşayan kabileler ve hanlıklarla sıkı ilişkiler tesis edilmeye çalışıldı. Ancak bu tarihlere kadar Kırım Hanlığı'nın egemenliği altında olan Kafkas bölgesi hakkında Osmanlı Devleti'nin bilgisi yok denecek kadar az idi.

Kırım'ı Ruslardan geri almak için Ruslara açılacak seferin Kafkasya cephesinin askeri hazırlıklarının yapılabilmesi amacıyla bölgeyi iyi tanıyan Ferah Ali

Paşa Soğucak Muhafızı olarak tayin edildi. O, bölgeye vardığında burada yaşayan Çerkes kabileleri ve Azerbaycan hanlıklarını Osmanlı Devleti'nin yanına çekebilmek için çalışmalara başlamıştır. Ferah Ali Paşa zamanında bölge halkı ile Osmanlı Devleti arasında güçlü bir rabıta kurulmuştur. Ancak Paşa'nın ölümüyle birlikte yerine tayin edilen görevliler Ferah Ali Paşa'nın bölge halkını memnun etme ve onlarla sıkı münasebetler kurma politikasını devam ettirememişlerdir.

Bu sırada Tiflis Hanı Ereklı, Ruslarla bir antlaşma yaparak Rus himayesine girmiştir. Bunun haberini alan Osmanlı Devleti de Rusların bu hamlesine karşılık bölgede siyasi varlıklarını sürdüren Azerbaycan ve Dağıstan hanlıklarına mektuplar yazarak Ruslarla çıkması muhtemel bir savaşta onları kendi yanlarında görmek istediklerini belirtmiş ve hanlara çeşitli hediyeler yollamıştır. Bölgede yaşayan hanlar Osmanlı-Rus-İran çatışmalarında genellikle Osmanlı Devleti'nin yanında yer almışlardır. Tiflis Hanı Ereklı'nin bölgedeki zararlı faaliyetlerine karşılık Osmanlı Devleti'nden yardım isteyerek bağılıklarını bildirmişlerdir.

Bölgede yerel bir güç faktörü olan Çerkes kabileleri ile Azerbaycan ve Dağıstan hanlıkları Rusların da dikkatini çekmiştir. Özellikle Ereklı Han kanalıyla bölge hanlarına gönderdikleri elçiler ile onlara çeşitli hediyeler göndererek hanları kendi yanlarına çekme çabasına girişmişlerdir. Ancak hanlar, Müslüman bir devlet olan Osmanlı Devleti'ne bağlı olduklarını, can ve başla devlete hizmet edeceklerini elçilere beyan etmişlerdir.

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra devam eden gerginlik, Rusya'nın Osmanlı Devleti'nden tükenmeyen istekleri sebebiyle sürmekteydi. Bu gerginliğin üzerine Rusların Kırım'ı ilhakı eklenince artık savaş kaçınılmaz oldu. Osmanlı Devleti'nin iyi bir savaş planı vardı. Kafkas cephesinde bölge halkı ve hanlıkların da gücünü kullanarak Ruslarla sınır teşkil eden Kuban Nehri geçilerek Kırım'a girilecekti. Ancak planın uygulama aşamasında sıkıntılar ortaya çıkmıştır. Bölgeye gönderilen Serasker Battal Hüseyin Paşa'nın isteksizliği hasebiyle başarısız olunmuştur. Bölgede yaşayan kabileler ve hanlıklar küstürülmüştür.

Osmanlı Devleti'nin 1787-1792 Savaşı'nda Azerbaycan ve Dağıstan hanlıklarından yeteri kadar yararlanamamasının bir sebebi de hanlıkların kendi aralarındaki çatışmalarıdır. Hanların içinden birisinin diğerlerine göre daha fazla kuvvetlenerek, üstünlük sağlamaya başladığı zamanlarda hanlıklar arasında çatışmalar kaçınılmaz olmuştur. Osmanlı Devleti, bunu önlemek için bölge valilerine emirler göndererek hanların arasındaki çatışmalara son verilmesini istemiş, hepsinin müttefik olarak Osmanlı Devleti'nin yanında yer almalarını ve zamanı gelince Rusların üzerine yürümeleri hususuna dikkat çekilmiştir. Ancak hanlıkların kendi aralarındaki çatışmaları onları zayıflatmış ve bu durum Rusları memnun etmiş idi. Neticede Osmanlı Devleti bu savaştan mağlup ayrılarak 1792 yılında Rusya ile Yaş Antlaşması'nı imzalayarak Rusların Kırım'ı ilhakını tanımak zorunda kalmıştır.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki Rus hâkimiyetine karşı fazla bir etkinliği kalmamıştır. Ancak bölgeye olan ilgisi devam etmiştir. XIX. yüzyılın başlarında ise Ruslar Azerbaycan ve Dağıstan bölgesine inmeyi başarmışlardır. Bölgede yaşayan hanlıkların bir kısmı Ruslara karşı direnseler de muvaffak olamamışlardır.

KAYNAKÇA

A. Arşiv Belgeleri

1. Hatt-ı Hümayun

58-A, 110, 324-C, 324-G, 324-J, 333, 336-A, 336-C, 339- 377, 437,445, 445-A, 448, 765, 801, 811, 820, 860, 879, 908, 926, 1021, 1164, 1182, 1220, 1221, 1240, 1286, 1290, 1305, 1307, 1308, 1324, 1329, 1333, 1334, 1338, 1340, 1351, 1603, 8119, 8211, 8989, 9584, 9932, 11656, 11737,54684, 54714, 55227, 56971, 57046, 57855.

2. Cevdet Askeriye

11224, 52584.

3. Cevdet Hariciye

1883, 2256, 2921, 6491, 9166.

4. Cevdet Maliye

23492.

B. Kaynak Eserler

Ahmed Câvid, *Osmanlı-Rus İlişkileri Tarihi*, (Haz. Adnan Baycar), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2004.

----- *Hadika-i Vekâyi*, (Haz. Adnan Baycar), TTK. , Ankara 1998.

Ahmed Cevdet Paşa, *Kırım ve Kafkas Tarihçesi*, İstanbul 1307.

-----*Tarih-i Cevdet*, C.1-2-3-4, İstanbul 1309.

Ahmed Vâsıf, *Mehâsinü'l- Âsâr ve Hakâikü'l Ahbâr*, (Haz. Mücteba İlgürel), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 2242, İstanbul 1978.

BAYRAM, Ü. Filiz, *Enverî Tarihi III. Cilt (Metin ve Değerlendirme)*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, İstanbul 2014.

C. Genel Başvuru Eserleri

AKBIYIK, Hayrunnisa, “Mangıtlar”, *TDVİA*, C. 27, Ankara 2003.

AKTEPE, Münir, “I. Abdülhamid”, *TDVİA*, C. 1, Ankara 1998.

ALPARGU, Mehmet, “Nogaylar”, *TDVİA*, C. 33, Ankara 2007.

ALEKPEROĞLU, A.Nuru, A. Faride Aliyoldaşkızı, “Nahçıvan Hanlığı”, *Türkler*, C. 7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

AYDIN, Mahir, “Faş Kalesi”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi VI*, İstanbul 1986.

AYDIN, Mustafa, *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı: Kafkaslar*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2008.

----- “Karabağ”, *TDVİA*, C. 24, Ankara 2003.

----- “Lekler”, *TDVİA*, C. 27, Ankara 2003.

BALA, Mirza, “Bakü” *MEB. İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1979.

----- “Çerkesler”, *MEB. İslâm Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1978.

- “Erivan”, *MEB. İslâm Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1979.
- “Gence”, *MEB. İslâm Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1979.
- “Gürcistan”, *MEB. İslâm Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1979.
- “Hoy”, *MEB. İslâm Ansiklopedisi*, C.5, Kısım:1 İstanbul 1987.
- “Karabağ”, *MEB. İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul 1977.
- “Karaçay ve Balkarlar”, *MEB. İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul 1977.
- “Kazı Kumuk”, *MEB. İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul 1977.
- “Kuba”, *MEB. İslâm Ansiklopedisi*, C. 6 İstanbul 1977.
- BARTHOLD, Wilhelm, “Abazalar”, *MEB. İslâm Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul 1978.
- “Dağıstan”, *MEB. İslâm Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1979.
- “Şirvan”, *MEB. İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul 1979.
- BEYDİLLİ, Kemal, “Küçük Kaynarca Antlaşması”, *TDVİA*, C. 8, Ankara 2002.
- BİLGE, M. Sadık, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya (1454-1829)*, Kitabevi Yayınları İstanbul 2012.
- *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2005.
- ÇAKMAK, Mehmet Ali, “Azerbaycan’da Müstakil Hanlıklar Devrine Umumi Bir Bakış”, *Türkler*, C. 7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

DEMİR, İsmet, vd. , *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri*, DAGM. (Yay.) , C. 1, Ankara 1992.

DURSUN, Davud, “Kabartaylar”, *TDVİA*, C. 24, Ankara 2001.

----- “Lezgiler”, *TDVİA*, C. 27, Ankara 2003.

EMECEN, Feridun, “Son Kırım Hanı Şahin Giray’ın İdamı Meselesi ve Buna Dair Vesikalar”, *Tarih Dergisi*, S. 34, İstanbul 1984.

----- *Yavuz Sultan Selim*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2010.

EMENOVA, Aynur, “Tebriz Hanlığı”, *Türkler*, C. 7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

EREL, Şerafeddin, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1961.

FEDAKÂR, Cengiz, *Kafkasya’da İmparatorluklar Savaşı (Kırım’a Giden Yolda Anapa Kalesi 1781-1801)*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2014.

GÖKÇE, Cemal, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Kafkasya Siyaseti*, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul 1979.

GURULKAN, Kemal, vd. , *Osmanlı Belgelerinde Karabağ*, DAGM. (Yay.) , İstanbul 2009.

HACİEVA, Saide, “İrevan (Revan) Türk Hanlığı ve Osmanlı Devleti ile İlişkileri”, *Türkler*, C. 7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

- HÜLAGÜ, M. Metin, “Kırım Hanlığı’nın Kuruluşu ve Türk-Rus İlişkilerindeki Yeri (1441-1783), *Uluslar arası Türkoloji Sempozyumu*, TİKA. , Kırım 2004.
- İŞIKTAN, Sema, *1783-1829 Osmanlı- Dağıstan Münasebetleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, İstanbul 1987.
- İBADOV, Refik Hüseyinoğlu, “Şeki Hanlığı ve Osmanlı İmparatorluğu İlişkileri”, *Türkler*, C. 7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- İBERİELİ, Sandro, *Gürcü Halkının Tarihi*, Cinius Yayınları, İstanbul 2014.
- İNALCIK, Halil, “Kırım”, *MEB. İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul 1978.
- JORGA, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Nilüfer Epçeli), C. 5 Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005.
- KAFESOĞLU, İbrahim, “Selçuklular” *MEB. İslâm Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul 1977.
- KAFLI, Kadircan, *Kuzey Kafkasya*, (Haz. Erol Cihangir), Turan Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul 2004.
- KARADENİZ, Yılmaz, *İran Tarihi (1700-1925)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2012.
- KARAMANLI, M. Hüsamettin, “Gürcistan”, *TDVİA*, C. 14, Ankara 1996.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi*, TTK. , Ankara 1998.
- KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi*, TTK. , Ankara 1987.

KURTULUŞ, Rıza, “Dargılar”, *TDVİA*, C. 8, Ankara 1993.

----- “Makû”, *TDVİA*, C. 27, Ankara 2003.

KUZUCU, Serhat, *Kırım Hanlığı ve Osmanlı Rus Savaşları*, Selenge Yay. İstanbul 2013.

MEHMETOV, İsmail, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı Eskiçağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, (Çev. Ekber N. Necef-Şamil Necefov), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009.

MEMEDOVA, İrada, “Talış (Lankeran) Hanlığı”, *Türkler*, C. 7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

MEMMEDOVA, N. Gövher, “Urmiye Hanlığı” *Türkler*, C. 7, Yeni Türkiye Yayınları Ankara 2002.

MİNORSKY, W., “Nahçıvan”, *MEB. İslâm Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul 1964.

----- “Şeki”, *MEB. İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul 1979.

----- “Urmiye”, *MEB. İslâm Ansiklopedisi*, C. 13, İstanbul 1986.

MUSTAFAZADE, Tofiq Teyyuboğlu, “Guba Hanlığı”, *Türkler*, C. 7 Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

SULTANOVA, A. Ruhengiz, “Makı Hanlığı”, *Türkler*, C. 7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

SULTANOVIÇ, Jamuhanov Süleyman, “Çeçenistan” *TDVİA*, C. 8, Ankara 1993.

- ŞİROKORAD, A. B., *Rusların Gözünden Osmanlı-Rus Savaşları*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2009.
- TAVKUL, Ufuk, *Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2002.
- “Kafkasya Denklemi”, *Hassas Konular*, KÖKSAV Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı, Ankara 2008.
- TEMİZKAN, Abdullah, “Rusya ve Osmanlı Devleti’nin Kafkas Ötesinde Nüfuz Mücadelesi”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. 6, S. 2, İzmir 2006.
- TERİM, Şerafettin, *Kafkas Tarihinde Abhazlar ve Çerkeslik Mefhumu*, Murat Matbaacılık, İstanbul 1976.
- TOGAN, Zeki Velidi, “Azerbaycan”, *MEB. İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1978.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2003.
- *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2004.
- UÇAROL, Rifat, *Siyasi Tarih (1789-2010)*, Der Yayınları, İstanbul 2010.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. 4, Kısım:1, TTK. , Ankara 1978.
- ÜREKLİ, Muzaffer, “Rus Yayılması Karşısında Kırım Hanlığı ve Kafkasya”, *Kafkas Araştırmaları*, I, İstanbul 1988.
- YAĞCI, Zübeyde Güneş, “Osmanlı Devleti’nin Kuzey Kafkasya Siyaseti: Çerkeslerden Bağlılık Senedi Alınması”, *Karadeniz*, II, Ankara 2009.

ZINKESİEN, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Nilüfer Epçeli), C. 6, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011.

DİZİN/İNDEKS

A

Abaza · 3, 4, 68, 71, 93
 Abaza Mehmed Paşa · 93
 Abazalar · 4, 6, 8, 9, 105
 Abbas Mirza · 49, 52
 Abbaskulu Han · 56
 Abdurrahim · 86
 Abdurrahman B. Rabia · 16
 Abdülkadir Geylani · 66
 Abhazlar · 3, 6, 8, 109
 Abzeh · 7, 35
 Acara · 93
 Açıkbaş · 5, 67, 69, 72, 73, 91, 92, 93, 94
 Adige · 4, 6
 Adil Giray · 19
 Ağa Muhammed Han · 45, 56, 57, 59, 79, 97
 Ağaçeri · 15
 Ağası Han · 51
 Ahilkelek · 70
 Ahıska · 69, 70, 75, 99
 Ahmed Ağa · 73
 Ahmed Han · 47, 49, 57, 59, 60, 70, 72, 75, 77, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 92, 96
 Ahmet Paşa · 18
 Akdeniz · 25, 38
 Akhunlar · 15
 Akkerman Kalesi · 97
 Akkuşa Kadısı · 68, 70, 72, 83
 Aksu · 38
 Akuşa · 11
 Alan · 3, 12, 13, 20
 Albanya · 3
 Albay Nagel · 65
 Alburuz/Elbruz Dağı · 1
 Aldi · 62
 Alhas Bey · 60
 Ali Ağa · 64
 Ali Han · 44, 48, 52, 55, 56, 58, 59, 74, 76, 80, 81, 82, 83, 85
 Ali Murat · 89
 Alkas Mirza · 18
 Almanya · 22
 Altın Ordu Devleti · 20
 Amasya · 19, 75
 Âme Han · 56, 68, 70, 71, 74, 76, 83, 95, 119

Anadolu · 17, 18, 19, 29, 33, 49, 70, 78, 79, 87
 Ananur · 67, 70, 84, 92, 95, 96
 Anapa · 2, 4, 6, 33, 36, 37, 39, 65, 70, 71, 75, 106
 Anapa Kalesi · 2, 6, 33, 37, 65, 106
 Ankara Sancağı · 33
 Apşeron (Apcheron) Yarımadası · 2
 Arap · 4, 7, 9, 15, 51, 55
 Aras Nehri · 5, 42, 43, 55
 Argun Nehri · 9
 Arran · 5, 20
 Astarhan · 21, 54
 Astrahan · 21
 Asya · 1, 2, 8, 15, 47
 Avar · 8, 56, 62, 68, 70, 71, 74, 76, 83, 95
 Avarlar · 8, 9, 10, 11
 Avrupa · 2, 8, 12, 13, 20, 21, 29, 98
 Avşar · 23, 46
 Avusturya · 38, 39
 Azad Han · 52, 59
 Azak · 3, 4, 6, 13, 20
 Azak Denizi · 3, 4, 13, 20
 Azerbaycan · 3, 5, 6, 7, 18, 20, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 92, 93, 94, 95, 96, 100, 101, 102, 105, 106, 108, 109

B

Baba Dağı · 7
 Bahçesaray · 29
 Baht Giray · 29
 Bakü · 2, 45, 47, 48, 50, 53, 54, 55, 80, 81, 84, 88, 104
 Bakü Hanlığı · 54
 Başkırtlar · 12
 Battal Hüseyin Paşa · 65, 71, 75, 86, 99, 101
 Batum · 13, 87
 Bayat · 44, 47, 59
 Bayezid Kalesi · 51
 Bayezid Mutasarrıfı İshak Paşa · 70, 74, 75, 76, 77, 79, 85, 86, 96
 Belgrad · 38
 Besarabya · 38, 97
 Besleneynler · 7
 Beş Parmak · 48
 Bežadug · 7

Bizans · 12, 15, 24, 38
 Bizans İmparatoru Konstantin · 24
 Boğdan · 38, 40, 41, 98, 99
 Bolat Han · 63
 Borçalı Çayı · 10
 Buğ · 99
 Buhara · 37
 Bulgakov · 39, 40, 41, 97
 Bulgar · 12, 15
 Büyük Abaza · 4
 Büyük İskender · 10
 Büyük Kabartaylar · 7, 25

C

Cafer Kulu Han · 47, 49
 Canik · 31, 75, 86
 Canik Muhassılı Ali Paşa · 31
 Canikli Ali Paşa · 32, 77, 94
 Caucasia · 1
 Caucasia · 1
 Caucasus · 1
 Celaleddin Harezmsah · 45
 Cemaleddin Han · 57
 Cengiz · 6, 11, 22, 25, 29, 31, 33, 34, 35, 37, 62, 63, 71, 106
 Cevad Han · 53
Cevanşır · 42
 Cherson · 39
 Cihangir Han · 82, 86
 Conketay Hâkimi Ali Sultan · 72
 Conketay Hâkimi'nin kardeşi Ahmed Han · 72
 Conketay Hanı Ali Sultan · 68
 Cücenler · 8

Ç

Çağrı Bey · 16
 Çaldıran Savaşı · 87
 Çarkosela · 66
 Çeçen · 9, 63, 70
 Çeçenistan · 9, 62, 65, 108
 Çeçenler · 7, 9, 62
 Çemguy · 7
 Çerkes · 4, 6, 32, 33, 35, 36, 63, 68, 71, 84, 101
 Çerkesistan · 3, 4
 Çerkesler · 4, 6, 7, 9, 31, 32, 37, 64, 104
 Çıldır · 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 81, 83, 85, 86, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 119

Çıldır Valisi Süleyman Paşa · 69, 70, 71, 73, 75, 76, 77, 81, 83, 85, 86, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 119
 Çoruh Nehri · 13
 Çukursa'd · 51, 59

D

Dağıstan · 1, 3, 4, 7, 8, 10, 11, 13, 15, 16, 19, 23, 43, 46, 47, 54, 61, 62, 66, 67, 68, 70, 71, 72, 74, 76, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 89, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 100, 101, 102, 105, 106, 107
 Dağıstan Valisi Şemhal · 81
 Dağıstanlılar · 1, 9, 23, 106
 Dalmaçya · 38
 Danyal Bey · 60
 Dargı · 11
 Dargılar · 10, 11, 108
 Daryal · 13
 David · 79, 94
 Deli Petro · 21
 Demirkapı · 80
 Derbent · 7, 11, 16, 46, 47, 48, 50, 55, 70, 74, 81, 88
 Derbent Kalesi · 16
 Devlet Giray · 27, 28
 Devlet-i Aliyye · 69, 96
 Dihtav · 2
 Dinyeper Nehri · 20
 Dinyester · 38, 97, 98, 99
 Diyarbakır · 49
 Doğu Kafkasya · 16
 Don · 4, 13, 20

E

Ebu Bekir Bey · 95
 Ebû Müslim · 11
 Eflak · 38, 40, 41, 97, 98, 99
 Elbruz · 1, 2, 3, 12
 Emeviler · 16
 Emir Arslan · 59
 Erdebil · 5, 49, 81, 83
 Erdebil Hanı Nazar Ali Hanzâde Nasrullah Han · 72
 Erekli Han · 40, 41, 46, 67, 68, 71, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 84, 85, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 94, 95, 96, 101, 119
 Erivan · 4, 51, 52, 105
 Ermeni · 4, 15, 47, 51, 53
 Ermeniler · 13, 17, 23, 44, 56
 Ermenistan · 55

Erzurum · 18, 19, 20, 73, 76, 77, 78, 79, 80, 84, 86,
91, 93, 95
Erzurum Valisi Abdullah Paşa · 76, 79
Esger Han · 51
Eskeran · 44

F

Faş Muhafızı Vezir Halil Paşa · 93
Fatih Sultan Mehmet · 17, 87, 100
Ferah Ali Paşa · 33, 34, 63, 64, 101
Feth Ali Han · 43, 44, 46, 48, 51, 54, 58, 70, 73, 74,
80, 81, 82, 83, 85
Feth Ali Han Afşar · 59

G

Gazi Giray · 19
Gazi Hasan Paşa · 32, 97
Gazi Kumuk Şemhalliği · 62
Gazi Kumuklar · 10, 11
Gazneli Mahmut · 17
Gelincik Limanı · 36
Gence · 19, 42, 45, 53, 54, 59, 73, 78, 88, 105
Gence Hâkimi İmam Kulu Han · 53
Gence Hanlığı · 53
Gence Kalesi · 78
General Replin · 98
General Stolyov · 62
General Tsitsianov · 45
General Yermelov · 47
Georgie · 4
Geylân Hanı Hidayet Han · 58
Gılan · 79, 80
Giorgievski Kalesi · 89
Girit · 38
Gori · 88
Gökçeğöl · 13
Graf Voyvoniç · 55
Grek · 6, 24
Grek Projesi · 38
Grigoriopolis Kalesi · 65
Gulam Ali Han · 52, 85
Guril · 5
Gülistan Antlaşması · 52
Gümüşhane · 68
Gümüşhane Kalesi · 68
Güney Azerbaycan · 5, 43
Güney Dağıstan · 13
Güneydoğu Dağıstan · 7

Gürcistan · 3, 4, 5, 7, 10, 17, 18, 19, 24, 25, 38, 40,
41, 45, 49, 52, 53, 68, 70, 71, 75, 87, 88, 89, 90,
91, 92, 94, 97, 105, 107
Gürcü Kralı David · 9
Gürcüler · 7, 9, 10, 17, 45, 88
Güryel · 87

H

Hacı Çelebi · 43, 46, 56, 78
Hacı Çelebi Han · 43, 46, 56
Hacı Davut · 48, 50
Hacı İbrahim · 80, 81
Hacıçelebioğulları · 42
Hacılar Kalesi · 36, 64
Halil Hamid Paşa · 40
Halil Han Özdey · 52
Hamza · 55, 83
Hanbaba Bey · 60
Hatice Begüm · 55
Hatukay · 7, 35
Haydarkulu Han · 56
Haytak · 47, 62
Hazar · 1, 2, 3, 4, 5, 7, 9, 11, 12, 15, 16, 19, 20, 23,
47, 48, 50, 54, 57, 88
Hazar Denizi · 1, 2, 3, 4, 5, 7, 11, 19, 20, 23, 47, 50,
54, 57, 88
Hazar Türkleri · 7, 9
Hazine Kâtibi İbrahim Bey · 83
Hazinekar Çeşmesi · 34
Heraclius · 88
Herodot · 7
Hınalık · 48
Hindistan · 2
Horasan · 44, 49, 79
Hotin · 38
Hoy · 47, 49, 50, 56, 57, 59, 72, 77, 79, 81, 82, 83,
84, 85, 86, 87, 105
Hoy Hanı Ahmed Han · 57, 72, 77, 81, 83, 84, 85,
86
Hoy Hanı Hüseyin Han · 72, 79, 87
Hoy Hanlığı · 49, 79, 84
Hududad Han · 81, 83, 85
Hunlar · 8
Hüseyin Ali Bey · 48, 85
Hüseyin Ali Han · 52, 76, 77, 80
Hüseyin Kulu Han · 55
Hz. Muhammed · 16

I

- I. Abbas · 53
 I. Abdülhamid · 29, 70, 78, 104
 I. Abdülhamit · 32
 I. Mirza Muhammed Han · 54
 I. Petro · 21
 II. Ahmed Han · 60
 II. Devlet Giray · 28
 II. Erekli Han · 89, 97
 II. Josef · 37, 39
 II. Katerina · 22, 24, 28, 29, 31, 37, 39, 66, 88, 89, 91, 98, 100
 II. Maksim · 94
 II. Mehmed Han · 48
 II. Teymuraz · 88
 III. Devlet Giray · 27
 III. Ivan · 21
 III. Murat · 20
 III. Selim · 26, 71, 97, 98
 III. Selim Giray · 26
 İlisu Hanlığı · 45, 46
 İsfahan · 59, 79
 IV. (Korkunç) Ivan · 21

İ

- İberya · 4, 9
 İbrahim Halil Han · 44, 46, 56, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 81, 83, 85, 96, 119
 İbrahim Han · 44
 İbrahim İsmet Bey · 98
 İbrahim Paşa · 18
 İç Anadolu · 17
 İlhanlılar · 49
 İmam Kulu Han · 59
 İmam Mansur · 61, 62, 63, 64, 65, 66
 İmeret · 87
 İngiltere · 39, 98
 İngur · 4, 6
 İnguşlar · 9
 İran · 2, 5, 13, 15, 16, 17, 18, 23, 42, 43, 44, 46, 49, 50, 51, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 61, 73, 80, 81, 83, 84, 85, 87, 89, 90, 93, 95, 97, 101
 İranlılar · 10, 50, 52
 İskit · 1, 4, 7
 İslâm Devleti · 16
 İslâmiyet · 9, 11, 12, 16
 İsmail Han · 47

- İstanbul · 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 10, 12, 17, 18, 19, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 50, 51, 53, 54, 56, 58, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 91, 94, 95, 96, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 119
 İstirya · 38
 İsveç · 22
 İverya · 4

J

- Jane · 7, 35

K

- Kabartay · 3, 4, 62, 68, 71
 Kaçar Hanedanı · 49
 Kaçarlı Muhammed Hasan Han · 44
 Kafkas · 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 13, 16, 17, 20, 21, 24, 39, 42, 47, 50, 53, 61, 65, 68, 69, 83, 89, 100, 101, 103, 107, 109
 Kafkas Dağları · 2
 Kafkasya · 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 12, 13, 15, 16, 17, 20, 21, 22, 23, 24, 32, 33, 34, 36, 38, 45, 46, 47, 51, 55, 56, 58, 60, 62, 66, 74, 83, 89, 91, 92, 94, 95, 97, 99, 100, 105, 106, 107, 109
 Kaftancı Ali Ağa · 36
 Kahet · 87, 88, 90
 Kahetya Gürcü Çarlığı · 46
 Kanuni Sultan Süleyman · 18
 Kaptan-ı Derya Gazi Hasan Paşa · 31, 41
 Karabağ · 5, 19, 42, 43, 44, 45, 46, 49, 53, 56, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 81, 83, 85, 86, 88, 96, 104, 105, 119
 Karabağ Hanı İbrahim Halil Han · 70, 71, 72, 73, 74, 75, 81, 83, 85, 96, 119
 Karabağ Hanlığı · 44
 Karacadağ · 5
 Karaçay- Malkarlar · 12
 Karadağ · 4, 5
 Karadeniz · 1, 2, 3, 4, 6, 8, 13, 17, 20, 21, 23, 32, 33, 37, 99, 100, 109
 Karpat Dağları · 20
 Kars · 4, 13, 51, 77, 78, 79, 80, 85
 Kars Kalesi · 80
 Kars Muhafızı Numan Paşa · 79
 Kartli · 87, 88, 90
 Kartlos · 7, 10

Kartvel · 10
 Kartveller · 7
 Kâsım Han · 51
 Kaymakam Mustafa Paşa · 71
 Kazak · 12
 Kazan · 21
 Kazan Şehri · 21
 Kazbek · 2
 Kefe · 21, 27, 29
 Kelb Ali Han · 74
 Kelp Ali Han · 56
 Kemirgüey · 7
 Kerç · 27
 Kıbrıs · 38
 Kılburun · 27, 38, 40, 41
 Kıpçak Türkleri · 7
 Kırım · 2, 6, 12, 17, 19, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 28,
 29, 30, 32, 33, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 59, 65, 67,
 68, 72, 73, 99, 100, 101, 102, 103, 106, 107,
 108, 109
 Kırım Hanlığı · 12, 17, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 28,
 100, 107, 108, 109
 Kızlar · 13, 62, 64, 65, 67, 68, 70, 71, 91, 92
 Kızlar Kalesi · 62, 64, 68, 71
 Kiev · 20
 Kiş Kilisesi · 46
 Koca Yusuf Paşa · 40, 41, 94
 Konstantin · 38
 Kont Apraskin · 22
 Koştantav · 2
 Koysu Çayı · 3
 Koysu Nehri · 8
 Kraliçe Tamara · 9
 Kuba · 3, 43, 46, 47, 48, 50, 51, 54, 58, 73, 74, 80,
 81, 82, 83, 84, 85, 105
 Kuba Hanlığı · 47, 49, 51, 55, 58, 80
 Kuban · 1, 2, 3, 4, 6, 12, 20, 29, 32, 33, 36, 38, 39,
 64, 68, 70, 74, 75, 99, 101, 119
 Kuban Nehri · 1, 2, 3, 4, 6, 20, 32, 33, 36, 64, 68,
 99, 101
 Kuma · 3, 6, 11
 Kumuk Ovası · 8
 Kumuklar · 3, 8, 9, 10, 11
 Kutatis · 25
 Kutatisli Mehmed Bey · 68
 Kuzey Azerbaycan · 5, 20, 43
 Kuzey Kafkasya · 2, 3, 16, 20, 54
 Küçük Abaza · 4
 Küçük Eflak · 38
 Küçük Kaynarca Antlaşması · 25, 26, 37, 38, 72,
 73, 88, 100, 101, 105
 Kür Nehri · 19, 50, 51

Kürekçay · 45

L

Lala Mustafa Paşa · 19
 Laşkarev · 98
 Latin · 4, 6, 7
 Lazlar · 13
 Lehistan · 24, 25, 37
 Lehistan kralı III. August · 24
 Lek · 7, 10
 Lenkeran · 57, 58
 Levan oğlu Keyhüsrev · 94
 Levend Çiftliği · 41
 Lezki · 11, 47, 68, 70, 73, 92
 Lezkiler · 7, 9, 68, 92
 Ligor · 40, 41
 Likos · 7
 Lori Kazası · 68

M

Macarlar · 8
 Mahoş · 7, 35
 Makı · 51, 59, 108
 Makı Hanlığı · 59, 108
 Maksûd Paşa · 81
 Malazgirt Savaşı · 49
 Mangıtlar · 12, 104
 Maniç · 65
 Maria Theresa · 37
 Mâzenderan · 79
 Mehdi Kulu Han · 45
 Mehmed Mirza Efendi · 73
 Mehmed Salih Ağa · 71
 Mehmet Ağa · 35, 63
 Mehmet Durri Efendi · 98
 Mehmet Giray · 19, 32
 Mekke · 55
 Melik Muhammed · 55
 Migreli · 5, 17
 Miktad Ahmet (Paşa) · 31
 Mimar Mehmet Tahir Ağa · 36
 Mir Hasan Han · 58
 Mir Mehdi Han · 52
 Mir Mustafa Han · 58
 Mirza Görgin · 77
 Misimya Nehri · 6
 Moğol · 12, 13, 15
 Moğolistan · 3

Mohilev · 37
 Molla Penah Vâkîf · 44
 Mora · 38
 Moskova · 21, 67
 Moskova Knezliği · 21
 Mozdok · 65, 67, 84, 91, 92
 Muhammed Ali Han · 51
 Muhammed Han · 45, 52, 55, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 83, 87, 97
 Muhammed Hasan Han · 46, 78, 79, 83
 Muhammed Hüseyin Bey · 60
 Muhammed Said Han · 51, 83
 Murtaza Kulu Han · 60
 Musa Bey · 60
 Mustafa Han · 51, 57
Mustafa Hanoğulları · 42
 Mustafa Râsîh Paşa · 66
 Muş · 76, 81
 Muş Mutasarrıfı Maksûd Paşa · 81
 Müşkür · 48

N

Nadir Şah · 23, 42, 44, 46, 48, 51, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 88, 91
 Nahçıvan · 19, 49, 51, 55, 56, 59, 71, 73, 81, 83, 104, 108
 Nahçıvan Hanlığı · 56, 74
 Nakşibendî · 62
 Nalçık · 3
 Napa · 36
 Natukhay · 7
 Necefkulu Han · 57
 Niğbolu · 38
 Nogay · 11, 68, 71
 Nogaylar · 11, 12, 19, 104
 Nuha Köyü · 46

O

Orsova · 38
 Orta Dağistan · 10
 Osetler · 9, 12, 13
 Osmanlı Devleti · 1, 5, 10, 17, 18, 19, 21, 23, 24, 27, 28, 31, 32, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 50, 51, 53, 57, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 71, 73, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 100, 101, 102, 105, 106, 109, 119
 Osmanlılar · 8, 26, 50, 53, 63, 91

Ö

Özbek · 12
 Özdemiroğlu Osman Paşa · 19, 54
 Özi · 38, 40, 41

P

Pazar ilçesi · 13
 Penah Ali · 44, 56
 Penah Han · 43
 Petersburg · 22, 28, 66
 Potemkin · 29, 31, 65, 97, 98
 Prusya · 98
 Prut · 23

R

Reisülküttap Abdullah Berri Efendi · 98
 Reisülküttap Süleyman Feyzi Efendi · 39, 40
 Revan · 19, 23, 49, 51, 52, 59, 72, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 83, 85, 87, 88, 106
 Revan Hanı Muhammed Han · 72, 74, 77, 78, 79, 87
 Revan Hanlığı · 51, 85
 Rıza Şah Pehlevî · 60
 Ribas · 98
 Rikab-ı Kethüda Vekili Salih Ağa · 75
 Rize · 13
 Romalılar · 7
 Rumeli · 29
 Rus · 3, 4, 12, 15, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 48, 49, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 69, 71, 72, 73, 76, 78, 80, 83, 85, 86, 87, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 107, 108, 109
 Ruslar · 5, 7, 8, 11, 20, 21, 25, 26, 28, 29, 33, 45, 46, 48, 52, 54, 55, 58, 60, 62, 64, 65, 66, 67, 69, 72, 80, 84, 85, 86, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 96, 97, 100, 102
 Rustov · 48
 Rusya · 14, 20, 21, 24, 26, 27, 32, 37, 38, 39, 40, 41, 44, 47, 48, 50, 51, 54, 55, 57, 58, 61, 64, 65, 67, 68, 70, 72, 73, 74, 76, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 100, 101, 102, 107, 109, 119

S

Sabir Türkleri · 15
 Sadrazam Koca Yusuf Paşa · 41, 98
 Safevi · 18, 42, 46, 50, 53, 54, 57, 88
 Safevi Devleti · 46, 50, 53, 54, 88
 Sahib Giray · 26, 27
 Salih Bey · 82, 83
 Salim Han · 46
 Samoilov · 98
 Saragur · 15
 Schliesselburg Kalesi · 66
 Sedan · 48
 Sederek · 51
 Selçuklu · 16, 17
 Selim Giray · 28
 Serdâr Ferhad Paşa · 53
 Seyyid Abbas Han · 57
 Seyyid Ahmed Paşa · 95
 Silistre · 98
 Sinop · 27, 33, 35
 Sisyanov · 55
 Soğucak · 4, 31, 32, 33, 36, 39, 63, 64, 75, 101
 Soğucak Kalesi · 34, 35, 36
 Sohum · 4, 93
 Solomon · 68, 91, 92, 93, 94
 Stanislas August Poniatowski · 24
 Sulak Nehri · 10
 Sunçkale · 62
 Süleyman Serdâr · 49
 Sürhay Hanzâde Mehmed Han · 72

Ş

Şaberan Şehri · 50
 Şabran · 48
 Şah İsmail · 18, 54
 Şah Tahmasb · 19, 46
 Şahbulak · 44
 Şahin Giray · 26, 28, 29, 30, 106
 Şahverdi Han · 53
 Şamahı · 13, 50, 51, 55, 82, 83
 Şammah b. Şuca · 50
 Şapsıh · 7
 Şehzade Abbas Mirza · 49
 Şeki · 13, 42, 43, 45, 46, 47, 56, 60, 74, 78, 82, 107,
 108
 Şeki Hanı Mehmed Hasan Han · 72
 Şeki Hanlığı · 46, 47
 Şemahı · 7

Şemhal · 70, 72
 Şeyh Ali Han · 49
 Şeyh Mehmed Rıza · 66
 Şeyhülislâm Müftüzâde Ahmed Efendi · 41
 Şhara · 2
 Şiraz · 44, 79
 Şirvan · 5, 18, 19, 23, 42, 48, 50, 51, 78, 80, 81, 82,
 88, 105
 Şirvanşah Halil'in oğlu Ali Sultan · 18
 Şirvanşahlar · 45, 46, 54
 Şuşa · 44, 70, 71, 73, 75, 81, 83, 85, 96

T

Taliş · 57, 58
 Taliş Hanlığı · 57
 Tamam Tarhanlığı · 4
 Taman Yarımadası · 2, 3, 6, 33, 36
 Tatarlar · 7, 9
 Tayfur Paşa · 96, 97
 Tebriz · 5, 18, 19, 20, 43, 49, 51, 52, 57, 59, 72, 81,
 82, 83, 84, 85, 88, 106
 Tebriz Hanı Hududad Han · 72, 81, 83, 85
 Temirgüey · 7, 35
 Terek · 3, 4, 6, 9, 11, 13, 65
 Terek Nehri · 65
 Teymur Han · 60
 Teymurkapu · 80
 Tiflis · 5, 10, 19, 40, 41, 56, 60, 66, 67, 68, 70, 71,
 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 83, 84, 85, 86,
 87, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 95, 96, 99, 101, 119
 Timur · 46, 80, 84, 91, 96
 Topal Ahmet Sultan · 28
 Trabzon · 17, 32, 65, 75, 87, 96
 Tuna · 20, 38
 Türk · 1, 2, 5, 12, 15, 17, 20, 22, 24, 42, 44, 47, 49,
 51, 78, 106, 107, 108, 109
 Türkistan · 2, 3, 16, 17, 49
 Türkmen · 15, 42
 Türkmençay Antlaşması · 52, 55

U

Ukrayna · 4
 Ulubay Usumi · 48
 Ural · 20
 Urmiye · 5, 58, 59, 79, 81, 82, 83, 87, 108
 Urmiye Gölü · 5, 58
 Urumiye · 5, 58, 72
 Urumiye Hanı Mehmed Kulu Han · 72

Usumi Hamza Han · 72, 83
 Usumi Han · 70, 76, 80
 Uşurman · 62

V

Vahan · 69
 Van · 79, 82, 87, 93, 96
 Van Beylerbeyi Ahmed Paşa · 82
 Van Muhafızı Ahmed Paşa · 79, 87
 Varegler · 20
 Varna · 38
 Venedik · 22
 Vidin · 38

X

XII. Giorgi · 97

Y

Yaş Antlaşması · 98, 99, 102
 Yavuz Sultan Selim · 18, 51, 87, 106
 Yenikale · 27
 Yunan tragedya şairi Aiskhylos · 1
 Yunanlılar · 7
 Yusuf Hudadad · 57

Z

Zend Kerim Han · 44, 59
 Zeynel Abidin Bey · 78
 Zıştovi · 98
 Ziyadoğulları · 42
 Zozan Bey · 72

EKLER**EK-1**

1. BOA, HAT, 18/811 Âme Han'ın İstanbul'a gönderdiği Arapça mektubun tercümesi.
2. BOA, HAT, 22/1023 Çıldır Valisi Süleyman Paşa ve Tiflis Hanı Erekli Han arasında dostluk eserleri görüldüğüne dair bir belge sureti.
3. BOA, HAT, 24/1182 Âme Han'ın ordusuyla birlikte Tiflis üzerine, Karabağ Hanı İbrahim Halil Han'ın da Kuban tarafından Rusya üzerine gönderilmesi hakkında bir belge sureti.
4. BOA, HAT, 180/8119 Tiflis Hanı Erekli'nin Osmanlı Devleti'nden af dilemesi hakkında bir belge sureti.
5. BOA, HAT, 1407/57046 Karabağ Hanı İbrahim Halil Han'ın Osmanlı Devleti'nden yardım istemesine dair belge sureti.

EK-2

1. HARİTA

Ek-1/2

(۱۲۰۰)

مجلس جنفہ بریادہ دفعہ پنجم کو حیدر
مجلس جنفہ بریادہ دفعہ پنجم کو حیدر
مجلس جنفہ بریادہ دفعہ پنجم کو حیدر
مجلس جنفہ بریادہ دفعہ پنجم کو حیدر

سوئے کرمانہ مہایتو قزندہ ولایتی اذیم سوئے کرمانہ مہایتو قزندہ ولایتی اذیم سوئے کرمانہ مہایتو قزندہ ولایتی اذیم
 بردعہ باض اوذبہ سرفاقہ صدور اولون خطا ہون سوئے کرمانہ مہایتو قزندہ ولایتی اذیم
 اولون مورخات دودنہ جلد جاہتہ متعلق اولون اولونک مال مقضا سفیان اغا وقتن باشا قاضی اسماعیل خانک دروکلای تقریرہ طاعت
 اولونہ جلد والیہ سلیمان باشانک طور وروکی تفتیاً بایزیر مقیمین اسحق باشادہ استفسار رایات جدرک ماشای مورالہہ ویاخوہ طبعیہ ماشاہ
 اعطاسی ویاخوہ نہ سلیمان باشادہ ابقاسی خصصری تیکوئی صلی ذی بروہم واقع اولونہ رن سنوزا مذاکرہ ارضی وصالہ خصصرہ
 دولکہ نوسطنہ نسبت وریسی ریس ذی ذولک نصیح فراضہ شوقی اردو اخبار اشارت بریش صدر اعظلی مشاہیر بہ لوی حیدر
 والیہ مشاہیرہ سلیمان باشانک و تخلص قاضی ارکلی خانک اعوانہ دار مبارک رکاب ہاوانلینہ تقیم ایلیکی تقریرہ تقریرن شفقہ ہاکرانیہ اولون
 نوازہ اردو مولانہ دمی مسفر ارکلی خانک حیلہ کار معلون اولریشی مسفرک براسادہ طرف دون عیدہ لرنہ عین ایلیکی محمودینہ دار مولانہ قلم حیدر
 ایلیکی تقریرہ مشاہیرہ سلیمان باشانک و خان مسفرک حالوی اخبار اوشن اولونہ اردو ہاوانلینہ اشام: سعادتین مرکز مامورینہ جدر لائنہ کیدوب عودن ایندولون
 عقد مجلس برہ مذاکرہ سنی ارضی نوزم ابروکی شطرا بر اولریشون اولون شادہ عقد اولون سورت مجلس لرنہ برہ مذاکرہ اولون تقریر اولون
 سفیان اغا ایہ اسماعیل خانک تقریر ارضی اولریشون اولون شادہ عقد اولون سورت مجلس لرنہ برہ مذاکرہ اولون تقریر اولون
 مورالہ سنی باشا: تجریت ارسال ویدر ابائی کدوب رتبہ دایو مذاکرہ برہہ اولریشون سورت مجلس لرنہ برہ مذاکرہ اولون تقریر اولون
 اولونہ اولون ماشای مورالہ جدر ابائی استکاف ایہ جہانامہ کوزدش ماشای مورالہ جدر اعظلی بڑہ لرنہ ولوق ایشامی درکار
 اولریشہ ناز اولون خان وخصصا جدر ایلی واری خانک کتباتی سؤل صفینہ بقات صفی اولریشون طرز اولون تقریر اولون تقریر اولون
 ایشامی جتنی ویدر واری خان خصصری رکاب ہاوانلینہ دمی تفتیہ مذاکرہ اولون تفتیہ ابروکی بودیم رکاب ہاوانلینہ کوزدکی تقریر اولون
 اولون قائمہ سندہ اخبار ایچکھ دولک عید لرنہ ایہ مذاکرہ خصصری لرنہ لرنہ مذاکرہ ویدر مذاکرہ اولریشہ نفعیہ حضور ہاوانلینہ
 بتمتہ مقال عقد اولونہ مجلس سورتہ جدر واری خان خصصری لرنہ لرنہ جہاوانلینہ توسط خصصرک ابروکی بودیم رکاب ہاوانلینہ کوزدکی تقریر اولون
 اولونہ قالدی مقما اور ہاوانلینہ ناز صدر اعظلی بڑہ لرنہ جہاوانلینہ کوزدکی تقریر اولونہ ارادت اولونہ اولونہ ہاوانلینہ
 ماہانہ کوزدکی تقریر اولونہ جدر واری خان اولونہ دمی تفتیہ قزندان باشا قزندان کوزدکی تقریر اولونہ اولونہ ہاوانلینہ
 قزندی دمی تفتیہ قزندان ہاوانلینہ جدر واری خان اولونہ دمی تفتیہ قزندان ہاوانلینہ جدر واری خان اولونہ دمی تفتیہ قزندان
 مذاکرہ لرنہ عین واقادہ اولونہ دمی معلوم عالیڈی جدر واری خان اولونہ دمی تفتیہ قزندان ہاوانلینہ جدر واری خان اولونہ دمی تفتیہ قزندان

HAT-22/1023

HAT. 0022

Ek-1/3

(۱۰۰۰)

بسم الله الرحمن الرحيم

نوکلوی کورنوریا بنو فدیلو و طغتم اقدم
 عوار ماکی عم خان و توشی و زره باغ خانی و دریند هاکی بیانه منصفین صوفی مشهور حدیسی
 طرفین وارد اولون خورانی مویضی عینه عبدالرحمن قنوقی و ستم سنه لینه تقدم اولشان نقره خاکی
 بالاسنه حیدر اولون نیک بودفد خورانی و مقدا او ضرور و اسنک خورانی نیک اولدونی خاوی خط
 هابون غنا ثقیولدر نقره صد و اولون مویضی معلوم عاجزیم اولشور خانان می اهلک
 حسن الفت حصول بوزن ادرجه بازره منقرنی اسحق بی قولدر طرفین و فی اخبار اولدونه تاز
 حیدر اولون بودفد و در اولون خورانی اسحق بی اخباری مویضی اولدیکه از ضرور اولشور
 روز ادره و اولون حضور ساجوز و همانند بارینه عرض اولقان کاغذ ده حیدر اولون
 مغایره اولون مویضی اولون نیک بودفد و عتق مزاجی حسیله امور ما مویضی اولدیکه
 اولون مویضی اولون نیک بودفد و عتق مزاجی حسیله امور ما مویضی اولدیکه
 لغت انفا اولون نیک بودفد و عتق مزاجی حسیله امور ما مویضی اولدیکه
 سنک عتق مزاجی حسیله امور ما مویضی اولدیکه
 اولون مویضی اولون نیک بودفد و عتق مزاجی حسیله امور ما مویضی اولدیکه
 و خانان از باجان و غنا نیک بودفد و عتق مزاجی حسیله امور ما مویضی اولدیکه
 المی درج اولون نیک بودفد و عتق مزاجی حسیله امور ما مویضی اولدیکه
 اولون مویضی اولون نیک بودفد و عتق مزاجی حسیله امور ما مویضی اولدیکه
 و مویضی اولون نیک بودفد و عتق مزاجی حسیله امور ما مویضی اولدیکه
 بعد المویضی و کاب شانه لینه علی السبیل عرض اولد خفتی سلام عابدین سر درنده اولون
 کورنوریا بنو فدیلو و طغتم اقدم حیدر بنو

و نتوانیم قانقار ما بنا اولدیکه خطا بالحقضا این غرور اولون نیک بودفد و عتق مزاجی حسیله امور ما مویضی اولدیکه
 تقدم اولون نیک بودفد و عتق مزاجی حسیله امور ما مویضی اولدیکه
 وطن من لال اولون نیک بودفد و عتق مزاجی حسیله امور ما مویضی اولدیکه

HAT-24/1182

HAT. 0024

Ek-2/1

